

आशा अरु काथि

1254

ASHA ARCHIVES



श्रीगणेशाय नमः ॥ शेषविभूषणमीडे शेषा शेषार्थलाभाय । दत्तं सकलमभीष्टं कलमीष्टे यत्कृपा दृष्टिः ।  
 ध्यायमिति । ध्यात्वा ध्यालेत्यर्थः । णमुतं तमेतत् । परं सर्वजगदुपादानं । कार्यवत्प्रहिरण्यगर्भव्यावृत्तये  
 इदं । ध्यानं चिन्ता परपर्यायं स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपं स्मरणं तु तज्जन्यमिति विशेषः । गुरोरित्येक  
 वचनेन सर्वविद्यालाभकहेस्मादेव गुरोरिति सूचितम् । श्रोतानां मनोरमयतीत्यर्थिकां मनोरमां श्रो  
 त्वं वसकलदर्शनार्थज्ञानसर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानबलम् । इष्टग्रहणे धिति । ननु इदं ननु अम  
 ग्रहणे विग्रहणात् । फलं तु बहु पुम्कहत्या हेत्यादौ पुमः स्वयीति सूत्रम् । गवित्ययमाहेत्यादिबद्धपदा  
 न्तलाककारादेर्न जन्तुत्वम् इति चेन्न । सुदृतिथोरित्यादौ इकाराद्युच्चारणेन शास्त्राबोधिता  
 जव्यवहितहृत्समुदायस्यासाधुत्वबोधनात् । अतएवोच्चेरुदात्त इति सूत्रे भाष्यम् । न पुनरंतरेणा  
 वंभंजनस्योच्चारणमापि भवति इति । स्कोरित्यादिस्तु सौत्रप्रयोगः । अतएव अट्टिहकारप्रयोजनकथ  
 नावसरे भाष्ये शब्दोदीत्युपन्यस्य तदुदाहरणं नोपन्यस्तं । हकारपरशकारासंभवेन शब्दोदीति प्र

पदवाच्यमित्यर्थः ४२

रामः

इदं स्वरूपकथनं लक्षणतुल्यकारणैकस्वरूपशब्दार्थस्वघटितत्वसंबंधरूपातावत्सूत्रसमुदाये माके <sup>सोदुर्गहृदोषः ३</sup> एकात्मभावेन कारस्यापि निःप्रयोजनत्वाद् न आह ।

संज्ञोच्चारितमिति च केयरे न व्याख्यातम् । अमिहकारप्रयोजनमिति च भाष्ये नोक्तमिति दिक् । इदं सूत्रमि  
 ति । वतादिप्रत्याहाराश्च रेफेणेव सन्तु । हरंत्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारस्तु रंत्यं हरिति न्यासेन  
 आहत्याहं रंत्यं प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थेन वासुकर इति भावः । ग्रहणार्थमिति ।  
 शब्दसहरित्येव तु नोक्तं । खरिहकारग्रहणापत्तौ हरिहृत्सति इत्यादौ विसर्गपित्तैः । सप्तमीति । अ  
 धिकरणकारकस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भावः । अस्य योगविभागास्य  
 भाष्येऽदर्शनादाह । सुसुपेति । अनेनापि साधनस्यागतिकगतिवादाह । यदेति । हलो हलिति सू  
 त्रस्यांत्यमिति विग्रह इति भावः । षष्ठीस्थान इत्यस्य बोद्धव्याया गोह इत्यादाविवशुणानां वप  
 रार्थत्वादिति न्यायेन बाधवृत्तिरिति बोध्यम् । तं वा वृत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति । यद्यपि ईदृशे विषयेऽच्चा  
 रंतुस्तत्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणं बोद्धव्यावो धइत्येवानुभवसिद्धं तथापि व्यवस्थिते वा न्यत  
 मसन्तानेन बोध्यत इति न दोषः । एकशेषश्च प्रत्याख्यातो असहविवक्षायामपि शास्त्रमात्रप्रक्रियो

अपि शब्दो भिन्नक्रमः प्रत्याख्यात इत्यनंतरोक्षेयः १

गुण्य हलात् इत्यत्र उच्चारणमापत्तेः ५३

श्रुतानां च प्रत्ययत्वात् सर्ववर्धः समस्तत्वात्

यि



श. २. ल.

३

गीत्यानायेनपथगुक्तः। सामीप्यव्यर्थ इति। षष्ठीस्थानरूपस्य गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेना  
प्रवृत्तिः। नवइको गुणवृद्धी इति सूत्रे तच्छेषशब्देन परिभाषयोरपि गुणगुणिभाव उक्त इति वाच्यं।  
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरतोंत्यस्येको गुणवृद्धी इति सूत्रत्रयस्य तस्य संस्कारमहावाक्ये विशेषण  
विशेष्यभावमादायैव तच्छेषव्यवहारो न तु गुणगुणिभावेन परस्परशयेन वेन के यटेन स्प  
ष्टमुक्तेरेतन्मूलकतयैव तत्पक्षासंभवस्य तेनोक्ते श्वेतिभावः। तिसृत्वादिति। ब्राह्मणस्य कंव  
लत्वादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादि प्रतीतिवत् अनंतरसमीपादिशब्दयो  
गमंतरा सामीप्याद्यप्रतीतेस्तस्य वक्ष्यर्थत्वाभावात् तत्र योगे तु असामर्थ्या षष्ठीसमासा  
प्राप्तिरिति मध्यमपदतोपि समासे सौत्रे वा तत्र समासस्य क्लृप्तत्वमिति भावः। तदेतदाह  
नहीत्यादिना तत्रातिष्ठ इत्यंतेन। निजगवीणामिति। कुंमं त्रिजोतिणत्वम्। दन्त्यपाठस्तु तेख  
कप्रमादात्। एवंस्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्य के यट्प्रयोगेऽपि बोध्यम्। अस्तोर

मध्यमेतस्यासिद्धत्वादेकांशुनरेति न्याय्यं तथापि फलाविशेषात्तथोक्तं अतद्विदित इति निषेधेन पदमवाये दीति निषेधाप्रवृत्तिरिति भावः २ रामः

षष्ठीस्थाने योगेति सूत्रस्य १

अस्तीत्यवयवमनुवर्धे

नंतरे समीपे वेत्यादि भाव्यं त्वनंतरादिपदाध्याहारेण तन्निरूपितसंबंधार्थिकास्थानपदाध्याह  
रेण तन्निरूपितसंबंधार्थिकावाच्यत्वात्। यकं। अतएव मनुष्यत्वे के यटेन गावोऽस्य संत्यनं  
तरा इत्यर्थे मनुष्यं कापरभाष्यव्याख्यावसरे आनंतर्यमित्यर्थवत्प्रत्यर्थोपाधिरित्युक्तं न तु त  
स्य वक्ष्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थमुक्तम्। भाष्यकृताञ्च असामर्थ्यात् तत्र वृत्त्यभाव उक्तः। षष्ठीस्थाने तु श  
त्यार्थत्वात् सा सामर्थ्यं। तस्माद्यत्र षष्ठ्यंतमात्रप्रयोगे आनंतर्यादिप्रतीतिस्तत्रानंतरादिपदाध्या  
हारसंबोधः। तत्रास्ति ग्रहणाभावे तस्यान्यैकैकत्वे वास्तुत्रानुपात्तास्त्यथान्तिर्भावे णमत्वर्थी  
यवत् बहुव्रीहिवच्च तथाभूतानंतर्यादर्थं तर्भावेण चित्रागावो यस्य संत्यनंतरा इत्याद्यर्थे बहु  
व्रीहिसत्वर्थी यो न भवतोऽनभिधानात् इति मनुष्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अनंतरादेरिदमर्थं तस्ये  
दमिति शेषिकोप्यनभिधानां नोति तस्येदमित्यत्र भाष्ये उक्तम्। अनंतरादिषु न समासो नभिधा  
नादिति स्पष्टमाकरे इति। तत्र समासग्रहणं तद्विदितवृत्तेरप्युपलक्षणम्। अनंतरादिशब्दैः षष्ठी

तदुक्तं २



लोपमयमेकवचनं

नद्यन्तेदेवदत्तस्यक्षेत्रमित्यत्रनद्यां सामीप्यादवयवत्वोपेणवरमावयववाचिनोनाशदेनवहुव्रीहिरितितोक्तं नवसमीपार्थक्यवाच्यमिति वाच्यम्।  
 सर्वत्रैववरमावयववाच्यमिति तदर्थक्यस्य सर्वत्रैवसहतेनवर्तते इति भाष्ये उपक्रमः २

तत्पुरुषादिस्तु भवत्येव। ग्रामकूपो गंगातीरमित्यादौ समीपस्थावयवत्वोपेण समासः। स्पष्टात्रेयं  
 रीतिर्मप्येतस्येति सूत्रे केयटे। किं बहु स्पष्ट इत्यर्थे हतवितरेव नेधातोर्त्स्येवापत्तिः। नवफलाभा  
 वः। देवदत्तहस्त इत्यादौ तुल्यसामर्थ्यादिभस्यापि तेनैव त्रितुल्यसामर्थ्यात्प्रत्ययात्पूर्वभावावेपि  
 तित्स्वरस्येव फलवत्तुं शक्यत्वादित्यपि बोध्यम्। यद्यपि हलसीरादिति निर्देशेन तस्य नेत्वमिति  
 कल्पयितुं शक्यं तथापि शापकस्त्रीकारापेक्षया सूत्रावृत्तिरेव लघीयसीति दिक्। ग्लोलोपेति। सो  
 वलोपाश्रयणे तु सूतोक्तमेव लघु। असंभवादिति। न वाद्यं तौटकितावित्यादौ यथासंख्यं अन्व  
 येऽपि प्रथमः तः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सहविवक्षामाश्रित्य यथा दंड  
 साधुत्वं तथेहापि प्रथमतो लंकारे हत्यदवाच्यश्चेति सामान्यतो बोध्यं कल्पितमादाय दंडसाधु  
 त्वं ततो विशेषजिज्ञासायामादिरं त्येनेत्येकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थेति ह्यसंस्कारकः। किं  
 च। सहविवक्षा सहवक्तुं वक्तुरिच्छा सावस्तूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हलपदा

दि३

यद्यपि हलवत्त्वेति दंडसाधुत्वापि पाठकभादर्थक्रमस्य वलीयत्वादेव श्रुतं ३

रामः

३

यथासंख्यं अन्वये २ श्रोतसंबंधिसहबोधकर्तृकसंज्ञाप्रकारकसहकथने हेतुर्थः। वक्तुरितिशेषः २  
 सत्ताभिप्रायेण श्रोतबोधजनकहलपदस्य द

थज्ञानादक्षतेवं बोधबोधस्तु क्रमेणैवेति वाच्यम्। आ दन्तावित्यादौ यथासंख्यं सूत्रारंभसामर्थ्येन  
 तैर्था साधुत्वांगीकारेण न्यप्रकारेण तस्य साधुत्वकल्पने मानाभावात्। किं व श्रोतृणां सहबोधोभ  
 वतितीक्ष्णया सहवक्तुमिच्छायास्वसहविवक्षालेन श्रोतृणामपि सहबोध एवोचितः। तादृशोऽ  
 यातेषां तादृशबोधाजनकशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भांतितापत्तिः। मुखनयनंपश्येत्यादौ न दोषः।  
 उभयशब्देन श्रुतं प्रति एव तादृशद्वययोगात् तेन ह्येव शानं भ्रमः प्रभावेत्यनदेतत्। किं च पाणि  
 नेः पूर्वहल्यशानेपितं दंभि प्रायेण न प्रयोगः। अन्यथा व्याख्यातपरंपरावगतवक्तृतात्पर्या  
 नुपपत्त्या तैर्दृष्टे इति सूत्रस्य केयटोक्तरीत्या लक्षणाया तंत्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथ  
 मादिपदानामिव शक्त्यनुमानाद्वा ततः श्रोतृणां बोधसंभवेनेतरेतराश्रयस्येवाभावे तत  
 दशंकालश्चेति वक्तव्यमित्यादिसमाधानपरभाष्या संगत्यापत्तेः। न वै वमजादिव्यवहारस्या  
 पितक्षणादिनैवोपपत्तावादिरं त्येनेति सूत्रं नैयर्थ्यं क्वचिद्वशादिना बोध इति सर्वत्र लक्ष  
 णाद्याश्रयणमेवेति नयमाभावात्। नास्त्याकं तव्यायत्रानुगमः क्रियते इति पंक्तिविंशती

ननु जघन्ये लक्षणोतिमीमांसकमर्कदयाऽऽद्य हलपदे लक्षणानुविता इत्यत आह लट् स्मे इति अनुपपत्त्येवं तस्य लक्षणवेत्यत्राश्रयः तत्र लट् स्मे इत्ययं दृष्टांतः तत्र हि  
 पंचसूत्रां कालविभागप्रतिपादनाय स्मपुराभूतमात्रे ब्रह्मपुराघनन इति वार्तिकद्वये तत्रोद्येवाभिहितं स्मपुराकाश्यामाद्यंताभ्यां तद्वृत्तापंचसूत्रीलक्ष्यते इत्युक्तीतिः ५



शरित्तः  
४

तिसूत्रेभाष्योक्तेष्व। तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकचदस्यतदभिप्रायेणाचार्यस्य पूर्वमिदं  
योगइत्येवंकल्पनाज्यायसीधनितश्चायमर्थो नाज्जलावतिसूत्रेऽष्टादशानांग्रहणाभावाय  
वर्णनामुपदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकाले संज्ञा इत्युत्तरकालः प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तर  
कालासवर्णसंज्ञातदुत्तरकालमणुदितिसवर्णग्राहकमित्येतेन समुदितेनाप्यत्र सवर्णनांग्र  
हणं भवति न स्वस्मिन्नापि स्वांगे इत्येवं वाक्यापारसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि। अथैवात  
तश्चास्त्रग्रणयनानुपपत्त्यापानिने सत्थाज्ञानस्य सर्वमपि सत्त्वेनाचार्येण तथाप्रयो बोधूणामपि कृ  
मेण तथा बोधोऽप्युपने किं तेन कृतं स्यात्। कथं वाना ज्जलावित्यत्राष्टादशादीनांग्रहणवाहणं भाष्यो  
क्तं संगतं स्यादिति भाव्यं तां तं दाह तस्मादिति। अद्यं ताभ्यामित। अवयवत्वेन बोधकाद्यंतशब्दा  
भ्यामित्यर्थः। तस्य समुदायस्य। तयोः पारार्थ्येति। संज्ञास्वरूपबोधकतया शक्तिग्रहकाले स्वतयोः  
पारार्थ्यं निर्णयादित्यर्थः। परामर्शित्वादिति। वस्तुतोऽपकादिनां स्यापिन संज्ञाका

तदेतत्सर्वमभिसिद्धाय ३

स्वज्ञाताशयेनैव प्रयोगांगीकारेद्

रामः  
४

एवंवेतिवरहितपाठस्त्वपवादः येन सत्त्वापस्याग्रंथासामंजस्यात् ४

र्थः। आद्यंतशब्दाभ्यां आद्यंतघटितसमुदायस्याक्षेपेणान्येषामिव तयोः प्राप्तायाः संज्ञायाः प्रका  
रांतरेणाशक्यवारणत्वात्। स्वशब्दानुवृत्तेश्च न फलम्। भाष्येपि सत्फलितार्थकथनमेव स्व  
स्य चरूपस्येति। संज्ञास्वरूपत्वं विशिष्टस्यास्तु प्रत्येकं स्वबोध्यत्वं वास्तुको विरोधः यथाऽब्रह्मे रि  
त्यादौ गुणदर्शनेनाद्यशब्दस्यापि घसंज्ञा बोध्यत्वं तद्वदेवं चाजादिसंज्ञास्वसंज्ञिघटके कारा  
दिष्विव अकारवकारयोरेपि प्राप्नोत्येव। किंच। स्वशब्देन केवलान्त्यपरामर्शसंभवेपि विशि  
ष्टपरामर्शेन बाधकम्। तत्र समुदाये फलाभावादेव यवयोर्विश्रान्तिः प्राप्स्यति। तस्मात्तदपका  
दिनैवांत्यस्य तत्कार्यवारणीयमित्यलम्। भाष्येति। तत्र हि उपदेशशक्तिकं अम्रं औं अपः प्रत्यक्ष  
माख्या नमुपदेशो गुणेः प्रापणमुपदेश इति नासावुपदेश इत्युक्तोपदेशो देशयोर्लोकव्यव  
हारेण संकीर्णत्वाभावात्कपोपदेशने जनुनासक इति वातिके कदाचित् न्यासस्य खण्डना  
योपदेशशक्तिकरणेन उपदिश्यते अनेनेत्युक्तं। तच्च शास्त्रं शासनकरणं प्रत्यास



रा. ह. न.  
५

त्या एतच्छास्त्रीयधावागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशरूपम्। **श्री** **ठि** **वा** **द** **मा** **त्र** **मि** **ति** **वा**  
 र्त्तिकरुद्रकन्यासीयार्थस्य कथं विस्तृतोपि लाभसंभवात् न्यासान्तरे प्रवृत्तस्तेवर्थे वेत शो व्या  
 बोधयितुमेवं वाद इति भावः। **ध** **त्र** **इ** **ति**। अकर्तरि चेत्यत्र संज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात् प्राप्तिरि  
 ति भावः। **वा** **धा** **इ** **ति**। वासरूपविधिसुक्तमुद्गुत्तु नखतर्पेण प्रतिषिद्धः। न च तत्र साहचर्येण  
 भावस्युद्भवग्रहणमिति वा **अ** **म**। ईषत्यानः सोमो भवतेत्यत्र कर्मणि खलनेति भाष्यादिसा  
 माध्ये नात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः। **क्लि** **ष्ट** **ला** **दि** **ति**। गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य  
 विशेषणे साकांक्षत्वे इतरान्वयस्तस्या युक्त इति क्लेश इति भावस्तदाह न हीत्यादिना। भाष्यस्य  
 त्त। अस्यार्थस्येति शेषः। एवं चोभयत्राशौ कर्मणीति नयमान्तकर्तरि षष्ठीति बोध्यम्। अवहे  
 तनाच्चेति। बोहेतो यतो वहेत नमतः **क्लि** **ष्ट** **ल** **मि** **मा** **न** **त्य** **र्थः**। **वा** **प** **वा** **द** **इ** **ति**। लुप्तपवाद  
 श्चेत्यपि बोध्यम्। तत्रापि संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः। **अ** **ग** **ति** **क** **ग** **ा** **त** **र** **ि** **ति**। न च खलनो घ

रामः  
५

आद्योच्चारणेऽर्थः

त्रेति धनिधानमन्यतेपीत्यर्थमित्याकरेस्य च तेन **घे** **सि** **क्ष** **ा** **ती** **ति** **वा** **च्य** **म्**। तस्यापि अगतिकग  
 र्त्तिवात्। भगः पदमित्यादौ यत्र धिलफलं तत्रैव तत्प्रवृत्तेऽच। पदस्य च त्रर्थे केन सिद्धेर्न तदेतदु  
 दाहरणम् **कि** **न्तु** **का** **वि** **त्** **कं** **वा** **क्य** **म्**। **किं** **चो** **च्चा** **र्य** **त** **व** **र्णा** **ना** **हो** **प** **दि** **ष्ट** **ा** **इ** **मे** **व** **र्णा** **इ** **त्या** **दि** **भा** **ष्या**  
 उपदेशशब्दस्योच्चारणार्थत्वेन संकीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणप्राप्त्युपपत्त्याभावे धनिवाधकाभावः। किं चोपदेशशब्द  
 स्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव हलस्यमित्यत्रान्वयेन यत्किंविहमुदायास्यवारणसंभवे तदर्थं अत्र ग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनं के  
 रोभाष्यकृतोऽर्थः स्यात् इति बोध्यम्। उपदेशश्च प्रातिपदिकानां तोपदेशः इत्यादि उपदेश इति सत्रे भाष्यभावघञंतस्यैव तस्यां गी  
 काराच्चेति **दि** **क्वा** **धा** **नु** **सू** **त्रे** **त्या** **दी** **ति**। धातुसूत्राणोणादिव्यलिङ्गानुशासनं। आगमप्रत्ययादेशा उपदेशः प्रकीर्त्तिता इति  
 त **उ** **प** **देश** **मि** **ति**। उपदेशशब्दव्यवहारस्यार्थः धातोरपीति प्रत्ययेभ्यः उणादेरपीत्यपिशब्दार्थः। वाक्यशब्देन वार्त्तिकं। सी इति  
 ए। **वो** **ए** **उ** **ए**। आचारे वगत्मा। धुट्। अण्। नै औट्। लुट्। हाह। **ए** **ण** **नि**। **उ** **प** **देश** **सं** **शे** **ति**। उपदेशपदयोग  
 रूढमोक्ष इति भावः। ननु संज्ञाशब्देन व्यवहारस्य वज्रमिमतोऽत आह। **आ** **म** **इ** **त्या** **दि**। न च कारोच्चा  
 रणं व्यर्थं इति नास्मत्पक्षे शापनस्यैवोचित्यादिति भावः। आदिना य कारादीं बुं बुप्रवण



पावित्यादिसंग्रहः। उपदेशमात्रादिति आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः। ततो धातुसंज्ञेति लृशब्द एव धातुसंज्ञः केव  
 लमसौत्रिकाकार्यत्वमिति भावः। न च त्रसूत्रसाहचर्याद्वात्तागमप्रत्ययादिशब्देन तद्वेधकपाणि न्यादिपठितानु  
 पूर्वीकाणां ग्रहणम्। तेषां धात्वादिव्यवहारस्तु भाविसंज्ञाविषयघटितत्वेन धातुपाठइत्यादिव्यवहारवदिति चेन्न।  
 आद्योच्चारणविषयाणां मित्येव सिद्धे एतस्यानुपयोगात् इति एव वास्वेराह। अपि चेति। अतो त्यात्सूत्रेति। उप  
 धासंज्ञासूत्रेत्यर्थः। विस्तार्येतेति। तत्र हिलोपसृतिभिन्नं पदं राइति च। पूर्वस्य श्रुत्वेन राः। असं देहाय श्रुत्य  
 रसंयोगादित्वेर्विस्कोरित्यस्य न प्रवृत्तिः। मूलं जशित्यादौ जश्त्वस्येव शकारस्य धात्वाद्यंतत्वाभावः स्पष्ट एवेति  
 भावः। किंच न मोवरिव श्विच्छ इत्यस्यां संग्रहोत्रपक्षेऽपि बोध्यं। एषेतस्य योगरूपं रित्युक्तेऽस्य परिगण  
 नताया एवलाभात् योगस्येवेति। नतुरुक्ते रित्यर्थः। परिगणनस्येति। धात्वादिगणनस्येत्यर्थः। वेधस्ये  
 ति। भाष्यरीत्या करणमुत्पत्त्येव सर्वसंग्रहादिति भावः। उपदेशात् प्रयोजकेति। योगमात्रस्वीकारे उपदेश  
 ता उपदेशाकरणात् न हितत्त योजकं धातुत्वादिभवेति इति तद्विरोधः। संज्ञात्वेऽप्युपदेशता उपदेशशब्दत्वं उपदे

शशब्दस्य शश्वत्त्वात् तदवच्छिन्नस्य प्रयोजकं तद्रूप्यतावच्छेदकतया धातुत्वादि वक्तुं शक्यमिति भावः। शका  
 रस्येति। न ह्यनेन किंचिदुपदिश्यते इति भावः। न नूपदिश्यते ज्ञाप्यते नेनेति तदर्थः। धात्वादिभिर्हि प्रयोगो ज्ञाप्य  
 ते तद्वदनेनापि शकारेण सर्वोपदेशत्वं ज्ञाप्यते इत्युक्तेराह। आदेव इति। सर्वेति। भाष्यकारादीत्यर्थः। यत्र तु कर  
 णमुत्पत्त्येवार्थसंगतिसंज्ञागत्यास्तु कृत्यल्युट इति बाहुलकात् तल्युटभावः। यथा यान्तिमित्तवैकल्पप्रयुक्तोप  
 देशाप्रवृत्तावित्यादाविति चेन्न। नासिकामनुगत इति। नासिकामभिहृत्य वायुनाऽभिव्यंजित इत्यर्थः। प्राति  
 शाख्यशिक्षादौ लोके च तद्यवहारस्य तथैवोपपादनमावश्यकमिति तात्पर्यं। अत एव मुखग्रहणाप्रत्यारब्धा  
 नभाष्यध्वनितो यमनुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारः सूत्रमते संग्रहे। यरोनुनासिक इत्यादौ स्वरूपग्रहणाभा  
 वस्तुपंथरूपमित्यादिवदिति व्येयम्। मंदप्रयोजनमिति। मंदेषु प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहिः। एवं विधत्वा कर्मा  
 तिशारव्याघनमित्तिप्रतिसप्रयोजनमित्यर्थः। अत्र आं अपरति। अत्रेत्संज्ञायां लोपः स्यादिति भावः। विधानेति।  
 इदिति वक्तव्ये अनुनासिकविधानेत्यर्थः। नेत्येति। तत्फललोपस्य सामर्थ्यादभावेऽस्त्वमपि फलाभावाच्चेत्य  
 र्थः। न च अत्र आं अटित इत्यत्रानेकांता अनुबंधा इति पक्षे आदितश्चेतीदृशप्रतिषेधः फलं। न च लोपाभावे इदिति म



हासंज्ञाकरणात्संज्ञापिनेति वाच्यम् । महासंज्ञयेवलोपीति ध्यातस्य लोप इत्यस्य वेयर्थ्यापत्तेः । इक इत्यादौ ककारा  
दिश्रवणानापत्तेश्चेति चेन्न । अनुबन्धानामेकांतत्वमेवेति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्याशयात् । तदा हि मुख्ये वर्यावे  
न्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । नचायमाकारोर्ध्वतो रवयव इत्यदोषात् । प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञानविषयमित्यर्थः । प्रतिज्ञा  
शब्दस्येति । भावाऽंतस्येत्यर्थः । लिट्तेति । शक्तिग्राहकव्याकरणसत्त्वाच्च ते येवतदर्थबोधसंभवे लक्षणाश्रय  
णं लक्षेति भावः । लक्षणां विनेवेति । अत्र लक्षणाया व्याख्यानं कुर्वतापि तत्र लक्षणां विना मडुक्तरास्यैव व्याख्या  
तं एव च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः । नचोभयोर्विधानेपिलाघवाद्वावेशक्तिः कर्मणि लक्षणा अनुशासन  
मपिलासणि कार्यानुशासनमेवेति वाच्यम् । लः कर्मणीत्यादीनामपितथात्वापत्तौ तिङ्कर्त्रादौ शक्तिरिति  
सिद्धांतासंगत्यापत्तेः । व्याकरणास्याभियुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य भंगापत्तेश्च । **व्याकरणापीति** । अत्र यद्व  
कव्यंतदन्यत्रोक्तम् । **बाहुलकादिति** । भावघञन्तादर्श आद्यजित्यपि बाहुलकादविशिष्टमिति भावः । **एकच**  
**त्वारिंशदिति** । एकस्मान् नञ्जणवटाद्वाभ्यां षस्त्रिभ्यं सवकाणामाः स्युः । श्रेयो वयो चतुर्भ्यो रः पंचभ्यः शलो षडभ्य  
श्चित्तु इति भावः । **सौत्रं पुंस्त्वं इति** । यद्यपि इतरेतरयोगेपिसौत्रमेकवचनं वक्तुं शक्यं तथापि लिंगमशिष्यं

लोकाश्रयत्वाद्धिगस्येति तत्र तत्र वार्तिके <sup>कृतो</sup> केलिगस्य लोकि कत्वा तच्च त्ययकल्पनमेवोचितं ननु शास्त्रीयवचनव्यत्यय  
कल्पनमिति भावः । **फलितार्थेति** । उपदेनस्वोच्चारणकालसदृशलक्षणाया कालशब्देन समानाधिकरणबहुव्रीहौ तत्फ  
लतीति भावः । **वां काल इति** न विग्रहो व्यधिकरणत्वादत्त आह । **विग्रह इति** । काल इति जात्याख्यायामेकवचनं । **स्वोच्चा**  
**रणकाल इति** । स्वोच्चारणकालसदृश इत्यर्थः । **सादृश्यमूलके कालयोरभेदाध्यवसायेतु यथाश्रुतमेव साधु** । **पिद्वस्वरेणो**  
**ति** । अंतोदात्त इत्यर्थः । **जसः सुप्तादनुदात्तत्वं एकादेश उदात्तेनेत्येकार उदात्त इति भावः** । **अनुदात्त इति** । **पिद्वस्वरेणो** तस्यो  
दात्तत्वे शेषनिघातेनेति भावः । **अभिमुखवाच्यमुत्पन्नं प्रतिपदिकमर्वादि** । **ति** । **अविवक्षितमित्यर्थ इति** । **इदं च वक्ष्यमा**  
**णं प्रातिशारब्धं च** । **आवायांत** । **आवास्थवेदिकोदाहरणविषयं** । **तन्नूपा** । **च** । **वीपतिशब्दो रिति** । अस्य घटपीत्या  
दिः । **शेषनिघात इति** । अस्य तथापीति शेषः । **तेनोदीतो अनुदात्तो प्राप्नुत इति भावः** । **जात्यवर्धेति** । पूर्वपदभूतयोस्तन्नूपा  
चीशब्दो रितो जात्यवर्धिति । **अतोऽन्यत्स्वरितं स्वरं जात्यभावसत्तेपदे इति लक्षितो जात्यः** । **उदात्तस्वरितं पूर्वस्वरितादन्य**  
**एकपदे स्थितः स्वरितो जात्य इति तदर्थः** । **तेन तुल्यं तद्वत्** । **अस्यांत उदात्तश्रुतिक इत्यर्थः** । **तथावा** । **असंहितवद्वा** । **संहि**  
**तवद् इत्यर्थः** । **पद्यादीस्तु** । **उदात्तानामसंहितवदन्तरानित्युत्तरमस्य पाठात्** । **संहितवदित्यनेन** । **वे** । **वलमनुदात्तत्वं संहितवद् इत्य**  
**नेनाधोनुदात्तस्वरितकत्वमिति तद्व्याख्येयम्** । **तथेति** । **लस्यदर्शनवत्प्रातिशारब्धमपि प्रमाणमस्तीत्यर्थः** । **स्वतंत्रोदा**



श.र.  
८

तापेक्षयेति श्लोके उदात्तादिति स्वतंत्रोदात्तादित्यर्थकमिति भावः। एवकार इति तच्छाखायां दीर्घादिष्वपि समांशोदात्तकस्व  
रितस्यैव पाठादिति भावः। एतेनैतौ पक्षौ वैकल्पिकावित्यपास्तं। वाशब्दस्तु पादपूरणायैति बोध्यं। अपास्त इति। स्व  
रितविशेष इत्यर्थः। स्वार इति। स्वर एव स्वारः स्वार्थेण। स्वरितोदात्ताभ्यां पूर्ववर्णग इत्यर्थः। तस्यैव इति। तदुक्तं भाष्ये अ  
र्धस्वरादौऽर्धमात्रायां रूपं इति हरिरप्याह। प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयत इति। अनुपात्तमपि मात्रारूपं प्रमा  
णमेवोपलक्ष्यत इत्यर्थं तस्य हेतुं जडाह। एवं च श्लोके न्यशाखायां दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रेवोदात्तेति भावः। भूतान्त  
रेति। प्रातिशारब्धोक्तमतापेक्षयेतरवेदलोकसाधारणमतांतरेत्यर्थः। कथंचिदिति। लक्षणोत्पत्त्यापरिमितं भाष्यतोक्त  
दिशक्तेरेव प्रतीतेरिति भावः। अस्य शब्देन कथं तदवयवतात्वादिग्रहणमत आह। अस्यैवमिति। प्रशब्दबलादि  
ति। प्रकृतोयत्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्च वर्णोत्पत्त्यर्थवहित प्राकालिकत्वरूप इति भावः। चकारेणेति अत्र यथानासिका  
याः स्थानत्वं तथान्यत्र निरूपितं ननु तत्कालेति। एषां शिक्षाद्युक्तार्थानुवादत्वेनात्र शास्त्रप्रवृत्त्यभावादिति भावः। नासि  
द्ध्यादिति। ततश्च गोष्ठं मानित्यादौ घबजश्चानुनासिकेषु भ्रमभावो न स्यात्। न च तिदेशांतरवदस्यापि त्रिपाद्यां प्रवृत्तौ  
न दोषः। स पादसंज्ञायां व्याप्यमपि पूर्वप्रतिपत्तिरिति भावः। मध्ये पाठस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य च सामर्थ्याश्रयणे तु वि  
निगमनाविरहा त्रिपाद्यामपि अप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः। तेनैत्यस्य प्रसंगादिति सिद्धेऽसिद्धत्वारोपात्तस्योदाहरण

रामः  
८

१६

संपत्त्यै परत्वाच्चस्येकार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात्त्रेपादिके कार्ये जाते तत्राभावप्रतियोगित्वारोपेपि देवदत्तहंत हतन्या  
येन स्थानिभूतरोरभावाद्वा शिचेत्यस्याप्राप्तिरिति भावः। सपदं चेदं प्रकृतसूत्रेऽचः परस्मिन्नित्यत्र पत्वतु कोरित्यत्र च भाष्ये  
तथावेति शास्त्रस्यतद्वैयकार्यस्य च शास्त्रजज्ञानवेलायामसिद्धत्वाभावे रीत्यादेः प्रसंगे चेत्यर्थः। व्याकुप्येतेति। न  
चममापि पूर्वपरपदयोः पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयकार्यलक्षणाया शास्त्रेवकार्यासिद्धत्वं इति वाच्यं। लक्षणाया  
मानाभावात्फलाभावाद्गौरवाच्च। ननु मनोरथे दर्शनाभावरूपे लोपेऽभावारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वेन न दोषो भावाभा  
वस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यत आह। अमु इत्यादि। अदभओ अदअस इत्यवस्थायां ज्ञातस्योत्वस्य सपादसंज्ञाया  
स्य कार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वेपि पूर्वीत्याऽकाराभावेन पररूपाद्यनापत्तिः। मुत्वस्यासिद्धत्वा निषेधसामर्थ्यादेर्तद्विषये उक्तन्या  
याप्रवृत्तिरिति चेत्तेन शास्त्रासिद्धत्वमेव ज्ञापयितुं युक्तं। एवशीभावात्पूर्वमदसोरिति मुत्वेदात्त्यरेकाराभावेनैतदिति सू  
त्रमपि व्यर्थं सदत्रैव ज्ञापकमस्तु। न च तौ सदित्यादिनिर्देशो देवदत्तहंत हतन्यायोऽनित्य इति वाच्यम्। हते देवदत्ते तद्धं  
तारिहतेपिनोमज्जनं हतत्वारोपेतुमुत्तराहंतुमुद्यतस्य हनने वृज्जीवनमस्यैवेति न्यायशरीरं तावित्यादौ वृद्धिहंतुः पूर्व  
सवर्णस्य हननोद्यमसंज्ञातीयप्रसंगमात्रं ननु हननस्थानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिरिति न तत्रास्य न्यायस्य विषय इति तनास्या  
नित्यत्वबोधनासंभवात्। सपदं चेदं स्वादिधितसूत्रे केयटे। प्रकृतं तु निरधिष्ठानारोपासंभवेन हननसंज्ञातीयप्रयोगेका  
यप्रवृत्तिर्मावश्यकमेवेत्यन्यत्र विस्तारः। पतस्त इति विहितं कार्यमित्यध्याहारो रवाच्च। किंच त्रिपादी शास्त्रंतद्वि



श-रुतः धनेकरणं नत्वधिकरणं त्रिपाद्यां विधमानेन शास्त्रेण विहितं कार्यमिति व्याख्याने लयं तं क्लिष्टं ते त्व पिबो म्यां लोक  
 प्रसिद्धेति त्रिभिश्च मध्यमेकै रिति भाष्यपर्यालोचनया करवगघडेत्यादीनामप्यनादित्वमिति भावः उच्चारणे शितपा  
 दमात्रिका विमावति भावः लेखने वेति अर्द्धतद्वयात्मिक लिपित्वा दिति भावः रत्नावेति प्रसूतौ शितस्थिते सत्यक  
 तिप्रकृतिभावेन दीर्घाभावे गुणोपपत्ति रत्नावित्यस्य सिद्धिः उच्च उल्ब सलो रिति पाठः रलो रिति पाठे आगंतुनां कारेणानि  
 देशादिति बोध्यं तयोर्वर्णयो रिति पूरणगुणोति निषेधस्तुषष्ठी समासस्य नतु कर्मधारयस्य बहुलग्रहणेन तदभावस्तुमा  
 ष्योदाहृतविषय एव नान्यत्रोति भावः प्रथमांतेनेति प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः अप्यप्यस्यो नेकमन्यपदार्थे इति सूत्रेभा  
 ष्योपरिनिष्ठितोति अत्रैकविभक्ति वा पूर्वनिपात इति शापकं अन्यथा मालाभक्ति कान्त इति विग्रहेऽतिपदस्यापि नि  
 यता विभक्त्यंतत्वेनेकविभक्तीत्यस्य व्यावर्त्यात्तामः एकस्यानियती विभक्तिर्वेदितदा रणायेकविभक्ती तिसार्थकं परिनि  
 ष्ठिता विभक्त्या समासेत्वाति कान्तमिति कान्तेनेत्यादि क्रमेण तस्यानियती विभक्ति कत्वं सप्तमे वा अत एव तत्पुरुषे तु ल्यार्थे  
 तिसूत्रेभाष्ये परमेकारके पश्मेण कारकेणोत्पादावति प्रसंगमाशंक्य प्रतिपदोक्तपरिभाषया समाहितमिति भावः अ  
 त्रवेति सूत्रे इत्यर्थः प्रत्यये आकारप्रश्लेषे निर्देशालिङ्गमित्यन्वयः निर्देशो न आकाररुकारयोः सावर्ण्याभावबोधका  
 नुमानिकवचनकल्पनापेक्षया प्रश्लेष एव तात्पर्यकल्पनं लघीय इति भावः व्याख्यानादिति एवं व्याख्याने मानंतु प्र

रामः  
 २

लप तस्य ५

पलभेदेन नाश्रुतावित्येतत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यं तत्तद्वचनयन्त्यति सूत्रमास्त्विति भाष्ये स्थितीमिति शीतलशब्दे इति  
 शस्य ईकारे परे दधीतीकारस्य शकारे परे वेत्यर्थः न वशीहः शकारोच्चारणेन तच्छकारस्य ईकारे परे नदीर्घ इति वाच्य  
 म् शीतलशब्दे शीङोभावात्किंतु श्याधातोः क्ते इव मूर्तिस्पर्शयोः श्य इत्यनेन संप्रसारणे श्योस्पर्श इत्युक्तेर्नत्वाभावे  
 च निष्पन्नाच्छीतशब्दात्सिध्मादित्वाच्चिच्छीतलशब्द इत्यदोषात् शीत शब्दो हि सिध्मादिषु गणान्तेन च पद्य  
 तेनैव तनेना पूर्ववचनकल्पनापेक्षया सूत्रोदाहरणमिवैयुक्तमिति भावः अत्रैवेति ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः अत्र च उर्त्त  
 दिति सूत्रे तपरत्वं मानं तद्धिपुरादि एयं तात्कृतधातोर्लुङ्चीकृतदित्यत्र दीर्घसंस्कारस्य स्थाने रुस्व एव यथास्यादित्य  
 र्थः पूर्वणात्राणग्रहणेन द्वे रूपेण विधेयेन च सकारेणानुत्पादिन कालाग्रहणेन न तस्य स्थानित्वं न वा देशत्वं प्रसक्त  
 मिति व्यर्थं स्यात् न च तपरसूत्रेण लकारग्रहणार्थं तत्स्थानेतरतमपरिभाषया सकारस्थाने तस्य वारणेन तद्ग्रहणेन  
 लाभावात् न चैवं ज्ञापितेपि भाष्यमानत्वात्सवर्णाग्रहणाप्रसक्ते तद्वैयर्थ्यं तपरत्वाभावे आदेशांतरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपा  
 भ्यनुज्ञानार्थतयाऽपूर्वबोधत्वाभावेनात्र विधेयत्वात् इत्येतत्परत्वे भाष्यमानतापि श्यन्यदेतत् अनिष्यतीति वार्णानामुप  
 देशस्तावदुत्तरकालमिति संज्ञातदुत्तरादिरत्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकालासवर्णसंज्ञातदुत्तरकालमणुदिदिति एतेन समुदि  
 दितेनान्यत्रसवर्णानाग्रहणमिति वाक्यापीसमाप्तिरन्यायादित्यर्थः अयं भावः आदिरत्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाश्रुतावि

तत् ५



श. ५  
१०

येतदाकार्यबोधेसतिनिर्णीते तद्विषयपरिहारेणसवर्णपदबोधानिश्चयेऽपुदिदित्यनेनतावताग्रहणंबोधनीयमन्य  
थाबाधकसंभावनातुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहे प्रामाण्यसंदेहेनतच्छास्त्रजबोधानापत्तिः नचेतदाकार्यबोधतःप्राक्त  
निश्चयइति ~~यत्~~ निषेधवाक्यार्थबोधात्पूर्वविधेर्वाक्यार्थबोधेनोति तत्रापदार्थोपस्थितोवाक्यार्थबोधेवाधकाभावांनि  
षेधस्यप्रतियोगिज्ञानोपपादकतयाविध्यपेशत्वेपिविधेस्तदपेशत्वेमानाभावाच्चात्मास्वित्यत्रपत्तिमिति सर्वस्याप्येकयायुक्त्या  
वारणेनापाद्यमानेर्थेन्यायानादरादेवमुक्तं भाष्येस्थितमिति अनेनाकारप्रक्षेपेमानंदश्रुति सादृश्यं चेति वाधातोवासादृश्यं  
वप्रयोगभेदेनबोध्यम् आतोधातोश्चित्यादिति नचल्यर्थनिमित्तकटापोबहिरंगासिद्धत्वंनाज्ञानंतर्प्यइतिनिषेधात् ततोपि  
बहिर्भूतसंख्यानिमित्तकविभक्तिनिमित्तकभसंज्ञानिमित्तकत्वेनलोपस्यबहिरंगत्वाच्चार्थनिमित्तकबहिरंगस्यभावाच्च  
नाप्ययंलाक्षणिकः नकारजावनुस्वारपंचमोरुलिधातुषु सकाजः शकारश्चेर्षाद्वर्गस्तवर्गजः स्वभियुक्तोक्तेर्बोदिधुलाक्ष  
णिकानामपिदर्शनेनतद्विषयेतत्परिभाषायाअप्रवृत्ते आतोधातोश्चित्यत्रप्रतिपदोक्तआकारोऽद्यतइतितुवकुमश्चक्य  
पशुषइत्यसिद्ध्यापत्तेः पशुंसनोतीतिविद्यु विदुनोरित्यात्वं आतोनापइतिवार्तिकमतेतुविकल्पार्थकनिपातवाशश्चधातु  
त्वेप्रातिपदिकत्वाभावात्तुबभावेपदत्वानापत्तिर्दोषः क्रियात्वंवसाध्यत्वेनप्रतीयमानत्वंसाध्यत्वंचोत्पाद्यत्वमेवेत्यन्यत्रवि  
स्तरः ॥ इतिगित्यादि। एषांक्रियासमानाधिकरणत्वाद्धिंगाद्यनन्वपित्वाच्चतदर्थस्यक्रियावाचकत्वंइत्यभिमानः। एषामव्य

रामः  
१०

मान्य

येषुपाठस्त्वप्रातिपदिकत्वेप्यकजर्थः स्यात् एतेनतेषुपाठसामर्थ्याद्धातुत्वाभावइत्यपास्तं नचेषां ~~विभक्तिनिमित्तक~~  
नक्रियावाचकत्वमत आह ॥ शिरोरिति कालोपिधात्वर्थएवेतिनक्रियावाचकत्वहानिस्तस्यचधातुत्वेआदेवउपदे  
शेइत्यात्वंस्यात्तद्वनोमित्तकं धातुत्वंनिमित्तकं चेतिस्पष्टमेव अत्रप्रत्ययस्येवधातुत्वापत्तिर्वैय्या ॥ तिङंतस्यतूपदेशाभा  
वान्नात्वप्रसक्तिरित्याहुः ॥ ननुषष्ठेतत्रसूत्रेधातुग्रहणसंबंधउक्तोभाष्येइतेनतद्धातुत्वनिमित्तकं किंचअत्रितिप्र ती४  
सत्यप्रतिषेधेपिशिस्त्ययपरत्वयोगस्येवात्वविधानान्नात्रात्वप्रसक्तिः अपिच वासादृश्यमन्यानभिहितक्रियावाच  
कत्वेनोतिनदोषोऽत आह वेति सूत्रशेषभाष्योक्तेषाणवयतिवद्व्यत्यादिषुधातुत्वेशास्त्रविषयतयासाधुत्वापत्तिरि  
तितद्वावृत्तयेतदितिभावः ॥ ३३॥ इतिरूपेणेति इदमुपलक्षणं तत्रकृतिकल्पनुवादेनाद्धिधानेनसार्वधातुकेपरेविकर  
णविधानेनवधातुत्वंजुचंक्रम्येत्यत्रपठितजोः जपजभेत्यत्रपठितपसः सतिप्रभतीनांचकेषांचिद्धत्वधिकारेविहित  
कार्येदेश्यत्वाद्बोध्यं एतेवस्थितस्यतेषांपाठस्यभ्रंशोनुमीयतइतिभावः मैत्रेयाद्यन्यसंमतंसमाधिमाह बहुल  
मिति सम्यगर्थेइति नचलुब्धमपिनयंतिपशुमन्यमानाइतिनिरुक्तेपशुमितिसानुस्वारपाठान्नत्रपश्वितिलुप्तविभ  
क्तिकंसत्ववाचीतिवाच्यं लोभमित्यनवगतमिति तद्वाप्योक्त्यातन्मात्रनिर्णायकेनिरुक्तेपशुमितिसानुस्वारपाठान्नत्र  
पश्वितिलुप्तविभक्तिराशंशंन्यथापाठमानाभावात् स्पष्टवेदं प्रकृतसूत्रेहृदतग्रथेदृशधातोमाधवग्रथेवेतिदिक् वा



मनोप्येवमिति। तत्र हि दुस्सांत इति तेनोक्तं॥ ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ ॥ योजनयेति। यद्यपि तदनुवृत्त्यैव सिद्धे साम  
 र्थ्याच्छब्दव्यापाराश्रयणेन लभ्यते मूलोक्तार्थस्तथापि मन्दबुद्धि साधारणेन स्फुटत्वायेवमेवोक्तं। स इति अत्र  
 नैव स्यादिति भावः। **इति मिति**। अत्रेकारस्यैव स्यात्तत्त्वतः स्येति भावः। सोऽर्थात् अतएव दीर्घो नोति भावः। **इति** इक  
 तिपदं चेत्यर्थः। **अनेनात्र सूत्रे** पदोपस्थितिपक्ष इति सूचयितुं अत्रोच्यते। **ओर्गण** इत्यादौ तु **व्यस्य** इति लिंगस्य शु  
 त्यपेक्षया दुर्बलत्वेन प्रथमतः श्रोता अदार्थादिघटितवाक्यार्थबोधे न निर्दिष्टस्यानिकत्वेनोपस्थितस्यापीक्यपदस्य  
 वाक्यार्थानन्वयः। **सार्वधातुके** त्यादौ तु तदुपस्थितिं विना स्थान्याकांक्षां शान्त्यभावेन बोध एव नोति विशेषः। एवं च पद  
 श्रुतिनिमित्तेषां पदेकवाक्यतया च यवत्यंतरंगास्थानपक्षीत्वा निर्णये उपस्थिता लोत्यपरिभाषाया अन्यस्य गुणाया  
 दत्तयेवाकेकवाक्यतया च य इति विहितांसा। **लोत्यस्येत्यस्य** अस्यानपक्षीत्वा लोत्यस्येत्युपस्थितिर्लोत्यस्येत्य  
 द्वावेव सन्त्यस्येत्येव तदाह। **इति तांगस्येत्या** इति निर्दिष्टं। **योरवयवस्येति** एवं च स्थानपक्षीत्वा भावनिर्णयेना  
 लोत्यस्येत्यस्य प्रवृत्तिरेव नोति भावः। **नियमार्थमिदमिति**। तत्तद्विधायकैर्विहितयोर्गुणवृद्धोरलोत्यस्येति विदि  
 दमपि स्थानिनियमार्थमिति तदाशयः। **तत्सर्वभाष्येति**। द्वयोर्नियमयोः सार्वधातुकेत्यादावविरोधेनैव गुणस्यां  
 त्यस्येत्यर्थो वाच्यः। अंत्यस्येक इति वा उभयथापि द्वयोर्विशेषणा विशेष्यभावसत्त्वात् तच्छेषपक्षे पर्यवसानं स अ

रामः  
११

तिष्ठापय ४

स्वे. म. १

लोत्यस्येति नियमः शेषो विशेषणमस्येति तदर्थः तस्यालोत्यस्यायं विशेषणमिति वा। एवं च निर्देगुण इत्यादौ प  
 रस्परविरोधादनयोस्त्यागे सर्वदेशगुणापत्त्या तद्विरोध इति भावः तदाह। **तच्छेषपक्षमिति**। **दूषणोद्धार** इति। मि  
 देरित्यत्र मिद इति स्तस्येति व्याख्याना न दोषः प्रगतेत्यत्र पुक्यंतो लघ्वी उपवेति व्याख्येयमित्यादि भाष्योक्तदूष  
 णोद्धार इत्यर्थः। **न च** यापर्यंतीत्यादौ दोषः **सिद्धिप्राप्तपरिभाषया** वारणात् **गुणो** कृते शब्दाः दोषात्। **तद्वृत्ति**  
**मर्थप्राचां पक्ष उपेक्षित इति चे** **लघूपधांशे** इव परिभाषा उपस्थिता वनिगलक्षणात्वादि नमित्यादौ गुणनिषेधा  
 नापत्तिभियां उपेक्षित इति। **क्रोः** कित्वस्यानिगलक्षणात्वेपि गुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु तस्य पदोपस्थिति  
 पक्षज्ञापकत्वमेवोचितमिति दिक्। **इत्यादाविति**। आदिना मूलतलक्षणा नुमूदिनो नुमित्यादि च **अवोसंभवा** इति।  
 नुमोमित्वंतु ज्ञानानीत्यादौ च। **तार्थमिति** मुचादावंत्यस्यैव स्यादिति भावः। **दीर्घः** सिद्ध इति तच्छब्देन यस्य विहितः स स  
 मुदायः परामृश्यते इति भावः। **यद्यपि** तस्यां त्याच इति व्याख्यानेपि भवितेत्यादौ तासवयवे दोलघूपधांगावयवेत्वेन प्रा  
 प्तस्य गुणस्य दीधीवेदीति निषेधार्थं भेदालोक्य **बहारेण** वाक्यवाक्यवस्य समुदायावयवत्वांगीकारादत्र  
 न दोषस्तथापि तथानव्याख्यातं पंचारत्नी निश्चयादौ पदस्य विभज्या चारव्याने उत्तरपदस्यापि नांतत्वापत्ताविगते

क



श. १२  
१२

तिस्वरानापत्तेरिति स्पष्टं भाष्यादौ. त्रपणीत्युपलक्षणं ताता पिंडानामिति नलोपसिद्धिस्तानितानीत्यर्थे शोच्यं नसीति शो-  
लोपेतदुदाहरणं। स्थानेनेति. स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः। तन्निरूपितः संबंधः षष्ठ्यर्थो ननु तद्रूपः संबंधस्तदर्थ इति अनेन न-  
नयति. एवमिति. अधिकरणवद्ब्रूहि रप्यत एवेति बोध्यं। गुणप्रमाणेति. प्रमाणस्य ह्रस्वत्वादेर्गुणत्वेऽपि ब्राह्मणवसि-  
ष्ठेऽपि नान्यथा नपृथगुक्तिः गुणशब्देनोक्तं त्रितयातिरिक्तधर्ममात्रं तेनानांतर्यमेवेतयोरांतर्यमित्यादि स्थानेनंतरतम-  
सूत्रस्थभाष्येणानविरोधः। अंतरतमाभाव एव गुणविधौ सकाराकारयोः सादृश्यमिति तदर्थः. वात्सानां विवादीनां सा-  
सादृश्यादिति लेप्योपचारिकं गुणत्वं बोध्यं. अनुकरणमिति. अचीत्यादिसप्तम्यंतार्थकस्य स्वतंत्रतच्छब्दस्य निर्देशो न स्व-  
रूपपरं व्याख्यानात्. बहुलस्य संस्कारानुरोधाच्च. सप्तमी तु सप्तम्यंतानामेव तच्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय तदोव्यर्थस्य  
निर्दिष्टेऽपि इत्यनेन सामानाधिकरण्याय वेति भावः। शब्दार्थकत्वेन त्वनुकरणत्वं व्यवहार इति बोध्यं. दिशि रज्ज्वा-  
तिः अतएव जनपदे लुबित्यादौ न दोषः. नस्यर्थ उच्चारितो नापि शब्दस्य निरंतर इति भावः। अविशेषणस्युक्ते इति. अविशेषण-  
स्य यणिलुक्ते इत्यर्थः। इदं संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। फलितेति. सप्तम्यंतार्थः. व्यवहिते षष्ठ्यंतार्थेऽप्यव्यवहित-  
वेति भावः। ननु त्रितमिति. स्वरूपमित्यतः प्रागिति शेषः। तत्रादेरिति एथ उवाच. तत्रोत्तरस्येत्यनुवर्तते स्थानषष्ठी चेयं.  
पंचमी निर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तमं धिउत्तरस्य स्थाने विधीयमानं चादेर्वोध्यमिति वाक्यार्थद्वयं वाक्यभेदसामर्थ्याच्चादे-

रामः  
१२

स्तदुत्तरं लक्ष्ये प्रवृत्ति काले इत्येवमनेकालस्यासत्तेह

रित्यंशं विनापि कचिदंशं तत्र प्रवृत्तिः आदेरित्यंशस्त्वनुवृत्तौ उत्तरस्येत्यस्याहत्यापरत्वबोधकशब्देन यत्र विधानं तत्रैवे-  
ति नित्यं इति तदुदाहारेण प्रवर्तत इति भावः। प्रवर्ततीति. नवानेकालित्यतः पूर्वमेव तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मा-  
दित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रे कुतो न पठिते इति वाच्यम्। आदेरित्यंशो षष्ठी स्थाने इत्यस्यासंबंधे आज्ञासेरसुगित्यादाव-  
पितस्य प्रवृत्त्यापत्तेः संबंधे मध्ये तस्मिन्निति तस्मादित्यनयोऽपि तत्संबंधे तयोऽप्यागमविषयेऽप्रवृत्त्यापत्तिरिति रिक्त-  
आणलोरिति. आदेशानां प्रत्ययाधिकारे पाठेऽपि वाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रत्ययत्वज्ञानेनोपदेशोऽप्युपकारेण इत्या-  
प्रवृत्तौ इति भावः। प्रवर्तत एवेति. उपपादितमेतत्। शब्दांतरास्येति। यद्यपि संबधितया पूर्वप्रवृत्तिस्तद्यपि संबधि-  
तयेव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसंगित्वं प्रसिद्धमिति भावः। कृताकृतेति. व्यक्तिविशेषानाश्रयणेनेत्यर्थः. दृष्टोत्व-  
ज्वादेत्यस्य त्वत्र न प्राप्तिः साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव दृष्ट्यादीनां तत्र ग्रहणात्। नित्यत्वेनेव सिद्धे वाचि-  
कपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेपलाभावाच्चोक्तं. अंतरंगत्वादिति. त्वनुक्तिं कर्तव्यकालतपसे इत्युच्यते यस्योद्देशो न-  
नयः। सर्वदीनीत्यस्या अपि ज्ञानं शीत्यनेनेकसाक्यतापन्नतया विभक्तिसाम्येऽप्युक्तं. नान्यथा हि विभक्त्युत्प-  
त्तेः प्रागेवमविष्यति किंचिदुत्तरस्य कर्तव्यमित्यभिप्रेतमात्रं ननु तत्रैव ज्ञानायां ततो विभक्त्युत्पत्तौ विवक्षितस्यैव श-  
स्यामुपायदुभयप्राप्त्यभावेनेतदस्य विषयाभावेति चेत्तत्संभवं प्रवृत्तमन्यतरंगं न चात्र प्रवर्तमानं विवक्षितं प्रवृत्तं



पदावधिकेऽन्वारव्यानेसेहसुअसि तिस्थितेइहसंप्रसारणयोः प्राप्नोतिपदविधित्वेनशीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वसंप्रसारणेवतादित्वाभावादितः प्राप्तिरेव न  
लक्ष्याजुरोधाच्चात्रपदावधिकमेवावस्थानमिति मुरब्धः पाठः ४३

श.र.  
१३

तत्स्थितिर्न कर्तुं विवक्षितं न स्यात् अतएव भाष्ये लय अत्यन्तं ननु तथादेशः उभयीत्यत्र डी नुमा  
त्रितिप्रत्याहाराश्रयणेनसाधितः एवं बोभयशब्देविकल्पस्य प्राप्तिरेवनेति उक्तं अंतरंगस्य बलवत्त्वेशापकमन्य  
त्रप्रपञ्चितं वाच्यतएवेति निरवकाशत्वरूपस्य बलवत्त्वबीजस्याभावात् तदेति पूर्वानुअंतरंगवहिरंगयोर्युगपत्प्रा  
प्तावेवेति भावः ननु वर्तनीत्यर्थ इति यदि तु सेडफइत्यादौ पूर्वमिदिततः संप्रसारणेना जानंतये इति निषेधाद्दहिरंगपरि  
भाषाया अप्रवृत्त्यापि विहिरंगतयेव संप्रसारणासिद्धत्वेन कल्परत्वाद्यस्य लोपे तस्मिन् इति न्यते तदैषा परिभाषा  
निष्पत्तेरिति बोध्यम् अतएव भाष्ये नक्वापि व्यवहृतेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥ ननु व्य  
क्तिपक्षेऽप्यपदोपस्थाप्योकारादिभिर्दीर्घग्रहणं न स्यात् उच्चारितं शब्द एव प्रत्यायको ना नुच्चारित इत्यणुदित्सूत्रे भाष्यो  
क्तेः ननु उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वेरहसिपुस्तकमीशमाणास्य बोधाना पत्तिरिति वाच्यम् तत्रापि पुस्तकैः स्वीयसूक्ष्मो क  
क्षारणसत्त्वाद् दीर्घाहास्यलेप्येवमेव एतच्चाणुदित्सूत्रे भाष्ये पृष्टम् तमाह प्रत्याहारग्रहणे धिति एतेन दीर्घिका  
रादेशो ह्यकारादिवर्धते न इकारादिभिर्वर्धते षामिकपदवृत्त्यानुपस्थितत्वेन तदुत्तरप्रत्ययार्थानवयापत्तिरित्युपास्तं  
इति प्रयोऽप्योपस्थितत्वेनादोषाच्च ननु अणुदित्सूत्रं व्यर्थं न प्रत्याहाराणामाद्यवर्णेषु वरितार्थः अन्यसवर्णानामि  
वतत्सवर्णानामपि लक्षणैव ग्रहणमिदं न वास्य द्वावित्यादौ वरितार्थं व्यक्तिपक्षेऽस्य प्रत्याहारसूत्रस्थतोभे

रामः  
१३

संज्ञ

देनाणत्वाभावादिति स्पष्टमणुदित्सूत्रे भाष्ये इति चेन्न लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेव न उच्चारितार्थान् प्रत्याहारेणुपलक्षणां  
तद्वाच्यत्वेति च अस्पष्टावित्यादावपि स्वसदृशवाच्येषु लक्षणवक्ष्यकत्वात् अणुदित्सूत्राद् हीतलक्ष्यतावच्छेदकिका  
लक्षणाविधीयमानातिरिक्तविषये वा प्रत्ययइत्युक्तेऽतएव लयदादीनामश्लेषादौ न स्वसदृशवाच्येषु लक्षणानां  
लोअणुदिदित्यत्र न लक्षणानां तदोषकाले लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहणं तत्र सदिस्त्वेनेति अभिवक्षितार्थ इति भावः तत्र  
प्रमाणमाह दीर्घादिति अकदीयाकारेण स्वसवर्णग्रहणे पितत्रनादिचीत्येव सिद्धमिति भावः तेन लक्षणंगी  
कारेण भाव्यमानत्वेनेति विधीयमानविषये लक्षणभावस्याप्यनुपदमुक्तत्वादिति भावः अमेदकत्वेनेति शाल्लेगु  
णानां भेदकत्वाभावे पिस्वरूपकृतभेदमादाय सप्तलसंख्या न विस्तार्यते यदि तु अणुदित्सूत्रेण ग्रहणाद्यपि विषये गु  
णानां भेदकत्वे बोधितेति विभाव्यते तदपि चत्वारो यण इति यथा संख्यमसंगतमेव तदव्यनयनात् ततो नास्तीति तत्त्वं  
उने एवाग्रहो न तु सप्तलसंख्यायामिति भावः अत्रार्थबोधमादायेति त्वादित्यश्लेषादिनिर्देशो हि तात्पर्यानुपपत्तिग्र  
हस्य तत्त्व एव संभवेन स बोध आवश्यकतत्र च यथा संख्यमहायेन वाक्यार्थे निष्पत्तेरिति भावः इत्यादि निर्देशाक्षराण  
या जायमाने पुनर्वाक्यार्थबोधेन सितदीर्घादीनां स्ववाचकावपिन्येवाव्यय इति भावः स्थानेतरतमसूत्रेणैवेति व्यक्ति  
पक्षे व्यक्तीनामानं त्यात्संख्याज्ञानाभावेन यथा संख्याभावाक्षयसिद्धेवेति भावः व्यक्तिपक्षेऽप्युल्लेखप्रत्याहारेण

सूत्रे १

पलेतु



श.र.  
१४

वस्तुकारादीनां ग्रहणं इत्युपायं न हितं तत्र सणावक्तुं शक्यं तस्य तावच्छेदकाग्रहात् एवं च तत्र प्रत्याहारसूत्रे प्रजातिनि  
 देशे नैव निर्वहीतं नान्यथा एवं वा इति उपायादावपि प्रजातिनिर्देश एवोचितः अर्धजरती यस्याने चित्पात् अतएव चाणुदिसू  
 त्रे भाष्ये प्रत्याहारेष्वस्य चावित्यादौ च पूर्वोक्तमनुपपत्तिमाशंक्य ज्ञात्याश्रयणमेव कृतं यथा संख्यसूत्रं च व्यक्तिसाम्यं इव  
 धर्मसाम्येऽपि प्रवर्तते स्य तासी ललुटोरित्यादौ यथा नाप्यत्र पक्षेऽकारादौ लकाराद्यापि न लृटादिजातेऽस्कारादावभा  
 वात् न च जातिपक्षेऽणुदिसूत्रेऽणग्रहणप्रत्यारब्धानेऽपसर्गादतीत्यादौ स्कारेण लकारग्रहणाय सावर्ण्यवचनस्या  
 ने लृटवर्णस्य सवर्तितदेशात् लकारेरेषा पतिरिति वाच्यं तत्र शिखरार्थं तस्यातिदेशस्यानित्यत्वावश्यकत्वात् तत्पक्षे  
 ण ग्रहणप्रत्यारब्धानेऽप्यप्रत्यय इत्यंशो वाक्यभेदे न विधीयमाने जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकस्तपरस्  
 त्रवदिति तदादीनाम इत्यादौ न दोषः एवं वा त्रयणपदेन ज्ञात्याश्रयणे नापि न सवर्णबोधनमिति त्वौजसित्यादौ अनुना  
 सिकस्यानेपि निरनुनासिक एव अतएव स्थानेतरतमसूत्रे भाष्ये अस्य तदुदाहरणत्वमाशंक्य यथा संख्यमित्यनेनापि  
 सिद्धमिति युक्तं तेनात्र तयोः फलविशेष उक्तः अत्र तिसूत्रे नव्यानां प्रमाद एव न च लृटादिपुष्कारादिभीक्ष्णसादृश्येनैव  
 अत्रैवैव सर्वकारादिप्रतीतिरिति वाच्यं अगादिष्वपि किं चित्सादृश्यमाश्रित्य दीर्घादीनामपि ग्रहणोपपत्त्यावणुदि  
 त्सूत्रस्य तदाव्यवाच्ये लक्षणे तस्य च वैयर्थ्यापत्तेः लृटादिभ्य इत्यादि निर्देशनामीषत्सादृश्येनापि ग्रहणमि

रामः  
१४

हामिद्धमिति अणुदिसूत्रे णग्रहणं प्रत्याहाराद्यवर्णेण कारादिभिश्चिह्नैः प्रत्याहारसूत्रस्योपमिति प्रत्यभिज्ञा सत्त्वादुपायांतरपरमाचार्याहृताननिवर्तत इति  
 न्यायादिदमेवाभि १४ अतएव नावीतिनासूत्रे

त्यर्थज्ञापकताया एव कत्वात् तदुक्तमइति सूत्रे भाष्ये रूपसामान्या प्रत्येतत्प्रत्यमणग्रहणं प्रत्यारब्धा तभाष्ये इति विकल्पा  
 श्यत इति अनवीत्यनुवर्त्य पर्युदात्तपरतया ह्यपि एव नित्यनिषेध इति व्याख्यानेनेति भाष्यः विकल्प उक्त इति एवं च सर्वत्र शा  
 कल्पस्येति वादिदमपि प्रपंचार्थमिति भावः अस्तीति च नूनादिनीत्यादौ हनौ अनवीतिप्राप्तिमुद्वां यत्रिप्रभृतिषु सर्वत्रेत्यन  
 योः प्राप्तिमुद्वां यत्रिप्रभृतिषु सर्वत्रेत्यन योः प्राप्तिमुद्वां यत्रिप्रभृतिषु सर्वत्रेत्यन योः प्राप्तिमुद्वां यत्रिप्रभृतिषु सर्वत्रेत्यन  
 द्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विधेरेव प्राप्तविषयविकल्पसंभवात् नित्यनिषेधे तु तदुदावनमावश्यकमिति तत्र  
 विकल्पेऽपि निषेधप्रकरणाच्च नृत्वे स्वस्यावश्यकत्वेन प्राप्नुद्वावनस्यावश्यकत्वात् मध्यं संबोधोपेन्द्रका उच्यते इत्यत्र  
 मानाभावाच्च सर्वत्रेति सूत्रस्य हितमात्रनिषेधकर्तृत्वो धयितुं तदनुधेरेवाच्च त्रिप्रभृतिष्वित्येतादिष्वेव नकारप्रकारयो  
 र्द्विवचनाभाव इति मिश्रग्रंथेन प्राप्नुद्वावनस्य कृतप्रापत्वाच्च इति हस्तयोर्नादिन्या शरोचीत्यनयोरीपि प्राप्नुद्वावनस्य व  
 णुपुल्लकेषु नुपलभाच्चेति विकल्पादीनामिति आदिना विणर्नके वृत्तं आदेशानामेवा संग्रह इत्याह आदेशस्येति तद  
 भावे ह्यवादिघातामित्यत्रेह न स्यात् कसादेः कादीनामित्यनस्यात् शानवः शस्य च तत्र स्यात् भाहिदृशदित्यादौ अडिगुणो न  
 स्यादिति भावः ननु सिजादीनां प्रत्ययाधिकारे पाठा श्रुत्वप्रत्ययत्वमस्तीति न स्थानिवत्त्वोपयोगः न च तेषां प्रत्ययत्वो विविधा  
 नं व्यर्थं मंत्रेद्यमेति सूत्रे च ऊः सिचामिति त्रयाणां गौरवापत्तेः सिचो लुकि तद्विषये आदिः सिच इति स्वरापत्तिश्चेति भाष्यकैव

वदिति नदीनां सादृश्यं च तत्र प्रत्याहारसूत्रस्योपमिति प्रत्यभिज्ञा सत्त्वादुपायांतरपरमाचार्याहृताननिवर्तत इति  
 न्यायादिदमेवाभि १४ अतएव नावीतिनासूत्रे



श.र.  
१५

तर ५

मिव

दयोः स्पष्टमित्यसवेराह वेति तेनाग्रहीदित्यादाविडादेशस्य ईदोसंग्रह इत्यर्थः । इदमुपलक्षणमव्ययस्य पदात्तपुण्यग्रहणवैय  
 र्थ्यमपि दोष इति बोध्यं । अव्ययस्येति अत्र त्वस्यैव दोषत्वमिति भावः । अव्ययस्यांगत्वे फलभावेन प्रत्ययस्य लुप्तत्वेन तदप्रा  
 प्यावक्यतेनाव्ययसंग्रहोत आह । पदेति तत्त्वतः परस्य निघातार्थमावश्यकं प्रत्ययलक्षणे न सुवंतत्वाच्च तत्त्वमिति भावः ।  
 सिद्धत्वाच्चेति अतएवात्र तु क्व नवसर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन प्रस्तुता इत्यस्य स्थाने प्रस्तुत इत्यादेशो तस्या व्यसिद्धिरिति च  
 त्याशय इति वाच्यम् । अर्थवत्त्वेन स्थानिवत्त्वमिति तात्पर्येण लोप्यर्थवत्त्वेन तादृशस्थान्यादेशाभावकल्पने मानाभावादिति दि  
 क् । अत्र त्विधा विधिति विधिति विधिग्रहणविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः । एतत्तत्त्वमिति नवसकोरे स्वतोऽभिन्नत्वसत्त्वात् अङ्गि  
 भव्यवायेनेति निषेधात् कथंणत्वप्राप्तिरिति वाच्यं । अतिदिरपमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशास्वभावसि  
 द्धत्वात् इदं चासिद्धवत्त्वेनैकैयटे स्पष्टम् । युक्तमिति यद्यपि वलं हत्वा धपेक्षया विशेषधर्मस्तथाप्येतद्वाक्योपप्लुतैव कारवड  
 कार इति वाक्ये उपात्तधर्मापेक्षया न तत्त्वसूत्रं प्रस्तुत्यादेशाभावाद्यैवैतत्कृतवाक्योपप्लुतत्वादिति भावः । कश्चिदिति यद्यपीदं  
 रूपमुत्प्रेरणोऽवादेशोपासिकलोपेन सिध्यति तथापि पक्षे कविष्ट इति स्यात्कविष्ट इति चेत्तेति भावः । स्थान्यवयव एवेति  
 उपलक्षणमेतत्तस्यानिरूपोपीति बोध्यम् । अतएवादेशो न्यत्याश्रीयमाणो प्रतिषेध इति भाष्ये उक्तं । ननु स्थान्यवयव इति अतः प्र  
 त्ययलक्षणा निवत्त्वेन भवत्येवेति भावः । अग्रहीदित्यादौ ग्रहोति दीत्यनेनेद एव दीर्घविधानाभात्वेन तस्य स्थानेनेति तद्वृत्ती इ  
 उद्धृत्वा

सामान्यातिदेशो विदे  
वानातिदेशः ५३

रामः

१५

अत्रादेशोऽवत्कार्येन भवेन लभते चेति वाच्यार्थः पा. ३

त्वाश्रयस्य सितोलोपायसिद्धिरिति बोध्यम् । यथा कथं विदिति । आख्यानादिति भावः । दूषयित्वेति अंगस्येति सूत्रे भाष्ये  
 इति शेषः । एतदसिद्धे वदूषयित्वेत्यर्थः । विस्तारस्त्वयत्र दूष्यः । वार्धक्य इति स्थानिनिर्णीतयद्वीतितदादेशोपि भवति तत्र  
 सतिय न भवति तदादेशोपि न भवतीत्यर्थात् । तत्रोपपत्तिमाह । शब्देति पूर्वसूत्रे स्थानिवत्त्वदस्य तद्वत्कार्यं भवतीत्येतन्मात्रा  
 र्थकस्येति भयार्थकत्वात् तदाश्रयणमिति भावः । यलोपदीर्घादीति यलोपदीर्घावादी येषामित्यर्थः यलोपादयो दीर्घा  
 दयश्च तेषामित्यावत्तेन स्वरादीनामपि संग्रहः । यलोपादीत्येव सिद्धे एव मुक्तिर्वैविद्याय न हिलोपादिविषये भावा  
 तिदेशप्रसक्तिरिति भावः । ननु इति अत उपधाया इति वृद्धिर्नैत्यर्थः । किलुगुपधात्वेति निषेधस्तु उपधात्वनिमित्तक  
 प्रत्ययविधावेव नान्यत्रेति भाष्ये स्पष्टं । आद्यादेशापत्तेरिति यणः स्थानिवत्त्वेनात्वादिति भावः । पूर्वत्वात्त्रयवहि  
 ताव्यवहितसाधारणः स्वरे निषेधात् अतो यणिनिमित्तापेक्षयाप्येकारस्य पूर्वत्वमस्तीति तत्पक्षेप्यं दोष इति भावः । आदे  
 शेनापहारात्कथं स्थानिनो वधित्वमित्यत आह । उपलक्षणमिति अंतर्गदस्य चरमावयववचित्वा विधिशाश्वे भावसाध  
 नः कर्मषष्ठ्या समासेन पदचरमावयवे कर्तव्ये इत्येवं व्याख्याने फलमाह । इति मिति विजिति क्विपि तूहस्यादिति भावः । स्थानि  
 निवत्त्वादिति एिलोपस्यटिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वादित्यर्थः । नवस्य पदत्वाभावात्कृतोऽसिद्धिरत आह । सुवंतादिति अ  
 तर्वर्तिमुप्रिमित्तकपदत्वस्यैकदेशविरुद्धत्वायेन वांतेपिसत्वमिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययनिमित्त

य ५



श. ६  
१६

कार्यमित्यर्थः। **वर्णाश्रयत्वादि**ति। णाविष्टवदित्यनेन यच्चिमीमिति शास्त्रस्यैवातिदेशः। तच्च वर्णाश्रयं एवं च स्थानिवत्ता प्रस  
क्तिः। कार्यमिति देशोपि यच्चिमीमिति त्वेकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रसक्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वानिमित्तकत्वमिति देशस्यापीत्यंगीका  
राद्वर्णाश्रयत्वाक्षितिः। प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु भाष्यकृता प्रत्ययस्य यत्रासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नि  
यमार्थत्वेन स्थापितं न त्वर्थात्वायेनालाश्रयणो विध्यर्थमिति भावः। न वाचः परस्मिन्निति णालोपस्य स्थानिवत्त्वेन भवत्सु  
लभमिति वाच्यम्। णि तोपस्येवदिलोपस्यापि स्थानिवत्तापत्तौ वाच्ये भवत्स्य दुर्भवेन तत्र पदत्वानिष्ठतेः। हरदत्तादिमतेः  
त्यनेनासु चिर्वो धिता। तद्दीर्घत्वयं पक्षो न सूत्रभाष्यवार्तिकसंमत इति प्रतिपदिकादुत्पत्तौ पदत्वाभाव इति निरूपयिष्यते चे  
दं तु दोषमावयवे कार्य इति व्याख्याने फलं तु एषो य-ह सतीत्यादौ यणः स्थानिवत्वादेतत्तदोरेति सुलोपाभावः। इणः शत  
रिचिनेति रूपं। उल्लेखेन स्थानिवदनेन निषेधादिति तत्वं कानि संतीति वाक्यसंस्कारपक्षे एतत् तत्र पक्षे पूर्वोपस्थितनिमि  
त्तकलरूपान्तरंगत्वमादायान्तरंगाणां पूर्वप्रवृत्तेरकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं दृष्टव्यं। एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कार  
पक्षेऽनुवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसंस्कार इति वदन्ति। न स्थानिवदिति तेनालोपोनेति भावः। न च पूर्वमलोपस्ततो बलियलोप  
इतिक्रमसत्त्वादकारेणार्धधातुकत्वाद्यत्वाभावात्कथमिति देशेन तद्व्याभः संभावनामात्रेणापि तद्व्याभस्य वरेण हणो न ज्ञापनात्  
अस्ति वात्रापि यदि पूर्व्येनोपः स्थानिदकारेण प्रत्ययत्वं लब्धस्यदितिसंभावना फलं तु यतिरित्यादि सिद्धिरिति दिक्।

रामः  
१६

अचः पूर्वत्वेन दृष्टव्यस्य अलाश्रयणात् न तत्र  
लेखे न च नाल्विधावित्यत्र स्थानिवत्त्वादेवाश्रयणादत्राचः स्थानिभूतत्वाभावे

मिति क्ति च तौ च संज्ञायामित्यनेन क्तिन् न अप्रत्ययवदित्यनेन वाधात् न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वे हि स्वराप्रवृत्तिरेव स्यात्  
अकारस्य तु न स्वविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्। तिलं तु कार इत्यादौ सावकाशमिति भावः। शिष्टोऽपि न च त्रानुस्वारस्यादिष्टाद  
चः पूर्वत्वेन स्थानिवत्ता प्रवृत्तिः। न चास्मादेव ज्ञापकात्तस्याशास्त्रीयविषयनिवर्त्तत्वं। फलाभावात् तद्वदितसन्निवेशा  
पेक्षस्य ततः पूर्वत्वस्यातिदेशसहस्रेणापि अतिदेशमनुकूलत्वाच्च भोमगो इति सूत्रस्य भाष्यरीत्या तस्य स्थानिभूता  
त्वद्वितित्वेनानाल्विधाविति निषेधाच्च। विशेषणतया लाश्रयणाच्च भाष्ये पूर्वत्रासिद्धे इत्यवष्टंभेन वरेयलोपस्वरोभि  
ज्ञानाद्विर्वचनादीनां ग्रहणार्थं प्रत्याख्यानेन तस्य चणत्वे प्रतिप्रसवेन त्रस्थानिवत्त्वेन परसवर्णाभावस्यैव लाभादि  
मुदाहरणं चिं। णात्वं ग्रहणे च प्रतिप्रसववार्तिके लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषानेत्युपपादयिष्यते। किं वदीघा  
दाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्य ययि वापदान्तस्य तोर्त्ति उदस्था ग्यो हो शश्छोटी तिषट्सूत्रीपाठोत्तरं  
लांजशरु शि अभ्यासे चर्च खनि च वावसाने अणो प्रगृह्यस्येति पंचसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसंमताष्टाध्यायीपक्षे प  
रसवर्णादृष्ट्या लांजशरु शित्यस्य गुरोर् शित्यस्य वासिद्धत्वेन यय्यरत्वाभावात्तदप्राप्तेरिति चेत्तस्य पादयतेः किंपि पा  
दसतीत्यादौ ग्यो ह इति पूर्वसवर्णोपचरमीसमासेन प्राप्तस्थानिवद्भाववारणार्थत्वात् हरितशशदाचक्षाण  
पयन्तात्किंपि हरिद्वसतीत्यादावुक्तीत्या प्राप्तस्य तस्य वारणार्थत्वाच्च अत्राद्योपस्थापितत्वात् प्राप्ता कौलुप्तमित्यस्य वि

येदमत्र न प्रवृत्ता हि भाष्ये  
तस्य दोष इत्यनेन

भाष्ये शश्छोटीत्यस्यान्तरं अभ्यासे चर्चस्य पाठदर्शनादेतत्पाठस्य भाष्यसंमतत्वं तेन उक्तानमित्यादि



श.र.  
१७

षयएव न हरिन्मतीत्यादावुनासिकेतद्यावृत्त्यर्थत्वाच्च ह्यवरदसूत्रभाष्यरीत्यातत्रसर्वाग्रहणाप्रकर्षेणातस्यापिस  
वर्णाविधित्वादित्यत्रवितरः। **संयोगसंज्ञा** इति सगंधिः स्त्रीसहभोजनमित्यमरात्सहस्यसादेश इति प्रतीयते। मूलो मूलीति  
सिचएवलोप इति पक्षेच्छादसोवर्णलोपो बोध्यः। स्पष्टं चेदं धिचेति सूत्रेभाष्ये। लोके सगंधिरिति असाध्वेति बोध्यम्।  
**विशेषणेन**। यदस्येत्यधिकारप्राप्तविशेषणेन संयोगस्येत्यनेन। **एकत्वसंख्येति** अभेदैकत्वसंख्येति तदर्थः संख्या  
सामान्याभाव इति यावत्। विग्रहे एकवचनं तु औत्सर्गिकं सुबंतत्वसंपत्तिमात्रफलकमिति समर्थसूत्रेभाष्ये स्पष्टम्। **मा**  
**ये स्थितमिति** संयोगसंज्ञासूत्रस्येति त्वर्थः। **एवं** प्रत्येकं संयोगसंज्ञापक्षस्यानन्तरा इति सूत्राक्षरस्वारस्य विरोधे  
न फलभावेन चासंगतत्वमितितत्रैव भाष्ये ध्वनिततया त्रत्यमंतग्रहणं व्यर्थमेव न तु फलान्तरे मिनिवेशः कार्य इति भावः।  
**यत्तु** संयोगेति लुप्तपक्षीकंतश्च पदस्येति चांतविशेषणं संयोगात्तस्य सतः पदान्तस्येत्यर्थः एतदर्थमंतग्रहणमिति तत्र ता  
दृशालस्याभावात्। **अतएव** घसोरिति सूत्रे द्विशकारको निर्देश इति भाष्ये उक्तं। लट्प्रत्यासंयोगांतलोपस्य दुर्वारत्वेन शका  
रद्वयाभावात्तदसंगतिः स्पष्टेव। **अपहृष्येति** तच्च घञ्या विपरिणाम्यवाक्यभेदेन संबध्यते तेन पूर्ववाक्यस्य कचिदगुल्य  
पि प्रवृत्तिः उत्तरवाक्येन च तस्य काचित्कलं ज्ञाप्यते तेन नातिप्रसंगः। ध्वनितं चेदममोमशित्यत्र भाष्ये। तत्र हि मद्यत्मात्मक  
मादेशां विधाय शिल्पप्रत्यारब्धात्मकस्य मस्य संयोगांतलोप इति चैव न व्याख्याता अनित्यत्वादिति तत्र च ज्ञापकं

रामः  
१७

केण इति निर्देशः। कइअण इति स्थिते तस्य गतपरत्वमादाय प्राप्तइकारस्य यण असिद्धपरिभाषया तत्र व्यावर्त्यते। अन्तरं  
गं वलीय इति परिभाषान्तरं नास्त्येवेति भावः। **यत्तु** ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणादनित्यम्। तद्विशिव आइहि स्थिते परमपिस  
वर्णदीर्घवाधित्वाधातूपसर्गकार्यत्वेनांतरंगत्वाङ्गो हृद्विवाधनार्थः अस्योदाहरणं त्वस्य दूरिति। **अन्यथा** तं गेय एयौ सि  
द्धः स्यात्। **मतभेदे** इति नवेति वाशब्दस्वारस्येन वचनारंभवादिन एव प्रत्याख्या न प्रकारो भाष्यकृतुतर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यमि  
त्यादिना द्वैरेव प्रत्याचष्टे इति सर्ववार्तिककृत एवेति भावः। **कावित्यादि** संयोगांतलोपादिति भावः। **ननु** पूर्वपूर्वस्थानिकमं  
तरंगमित्यर्थो न भाष्यसंमतः किंतु पूर्वनिमित्तकमित्येव। किंच प्रातिपदिकाभिजुत्यन्तरेव भाष्यसंमततया बहिर्भूतसुप्  
निमित्तकसंयोगांतलोपोपि बहिर्ग इत्यस्य चेत्। **वांतयो** इति काव्ये कौस्थानिवत्त्वनिषेधाज्जोपो व्योशितकृते वांतत्वमि  
ति कुडुर्बोरः। अंत्ये च स्वत एवेति तत्र वलोपं वाधित्वौ दुर्वार इत्यर्थः। **विची** तका व्यशब्दे इति शेषः। यलोपे स्थानिवत्त्वनिषे  
धात्। **एवं** प्राचीनोक्तं संयोगांतलोपोदाहरणत्वमसंगतमिति भावः। शास्त्रे त्वद्व्योपादेः स्थानिवत्त्वा न तत्प्रसक्तिरिति बो  
ध्यम्। **मांतमेवेति** अस्य प्राप्नोतीति शेषः। तस्मात्तत्पक्षेपि वाक्यभेदेन व्याख्यायगिरिवेदित्येव। **अन्यथा** आरंभप्रत्याख्या  
नयोः फलभेदः स्यादिति भावः। **दिगिति** दिगर्थस्तु संयोगांतलोपसंयोगादिलोपविषयकतया रक्षस्य यणः प्रतिषेध  
इति वचनस्य संयोगांतलोपविषयकस्य मूलो लोपादिति प्रत्याख्यानां। **अतएव** तत्र संयोगांतलोपो मूलो लोप इति भाष्ये व्या

४३

यलोपे



श. १.  
१८

७११

भाष्ये २

नवा २

ख्याततावहिरंगलक्षणैर्वादेभ्यस्तुवहिरंगोयणादेशः अंतरंगोलोपइतिव्याख्यानेनवार्तिकस्वाख्येनचेदृशानांलक्ष्या  
णामनभिधानमेव वस्तुतस्तृतीयवार्तिकं विसर्जनीयसूत्रैर्कार्यकालमुपक्रम्यायुक्तोयंपरिहारोवहिरंगलक्षणवार्त्य  
नेनदूषितमित्यलम्। **अन्यद्विलेखेति** द्विधं द्वियमेकं। पुनर्द्विलेखं त्रिधं त्रियं शब्दभेदेति। एकधं द्वियं त्रियं च ४ एकयं द्विधं त्रि  
धं च द्वा द्वयो रपि द्विलेखे अन्यतरस्य पुनर्द्विलेखं त्रिधं त्रियं च। **अनुभयद्विलेखे** एकधमेकयं रलोपविकल्पान्यतरद्वि  
लयोः समफलता संभवमात्रेण तु तदुक्तिः। **एकः पूर्वपरयो रिति**। **तत्र हि** यथानयोः प्रलयोः कटं कुर्वित्यादावेकवाक्यतेयैव  
बोधादेकत्वविवक्षणेनोभयसंबन्धेककरणप्रतीतिस्तथा आदवि पूर्वपरयो र्गुण इत्यादावपि द्वंद्वनिर्देशाद्विधेयगतसंख्यावि  
वक्षणाच्चोभयोः स्थाने एक एवादेशो भविष्यतीत्येकग्रहणं प्रत्याख्याय शब्दवार्त्तिककारिणः पुरुषा आतिप्रवृत्तं संस्कारकं धि  
तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया स कृदेवार्थबोधकं यथा धानेनाग्नी संस्कर्यादित्यर्थे कं वसंते ब्राह्मणे ग्रीनादधीतेति वाक्यं  
प्रतिब्राह्मणं स कृदेवार्थबोधकं स कृदेव स्वविषये प्रवर्तकं च **अतएव** पुनः पुनर्नौ धानादिसंस्कारस्तथा व्याकरणशास्त्रस्यावर्णादवि  
पूर्वपरयो र्गुणो भवति गुणवान्ना दृश्वता धुर्भवतिसच प्रयोक्तव्य इत्येतावत्पर्यंतं व्यापारतत्संस्कृतस्य सर्वद्वंद्वस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य  
करणत्वात्तेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात् अतस्तद्विषयवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदो वक्ष्यं वाच्यस्तद्वत्पूर्वपरविषयेपि स्यादिति तत्रैकग्रहण  
मावश्यकमिति। तत्र गुणो भवतीत्याद्यंशोलस्य संस्कारफलक एव यथा धानमग्नि संस्कारकं शास्त्रतात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च

रामः  
१८

पुरुषसंस्कारक एवेति तदाशयः। ततः सिद्धांतितं यथानित्येनेमिजिकवाक्यविधीनां तदकरणजन्यप्रत्यवायपरिहाराय पलायन  
वाक्यभेदेन तत्तद्विषयशास्त्रोपप्लवात् पुनः प्रवर्तकत्वं तथाप्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यसमत्वमेकः शब्दः सम्य  
कज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवतीत्यनेन प्रयोगविधेः काम्यत्वं चेति तत्तद्विषयानन्तवाक्योप  
प्लवेन भवत्येवमात्तेन्द्रादिप्रयोग इति। **एवं** प्रयोगविधेशस्य नित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणविधेशस्य शुद्धसंस्कारा  
र्थत्वमेवोक्तं **एवं** वतस्याधानादिवदेव अग्निर्होतीत्यलक्ष्येषु सर्वेषु प्रवृत्तावपि एकागता विव एकलक्ष्येनाह निरिति पूर्वपर  
यो र्नादेशद्वयप्रसक्तिरिति तात्पर्यं **एवं** स्पष्टमेव पूर्वपक्षसिद्धांतयो र्यन्यायः संस्कारकविधिविषये सिद्धांतित इति भा  
वः संप्रसारणाच्चेति सूत्रेभाष्येपि स्पष्टोक्तं। **वैकल्पिकत्वादिति** **एवं** यस्मै द्वित्वानामानंत्यापत्त्यापरिनिष्ठितत्वाभावाप  
त्तिः। न च बहुक्तीत्यानंत्यापत्तिप्रयुक्तमपरिनिष्ठितत्वमसकृत्प्रवृत्तौ बाधकमितिलभ्यते तत्र नात्र द्विलक्ष्यवैकल्पिकत्वे  
नयावच्छक्तिद्विलक्षितप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वसंभवात् अप्रवृत्तनित्यविशुद्धेयतावच्छेदकानां कृतत्वं हि परिनिष्ठि  
तत्वं मिनिवाच्यमात्रानंत्यापत्तेरित्यस्य चतुः पंचादिधकारयकाराणां भाष्ये त्रिधमित्यादिवदुक्तमयोदाभंगापत्ते  
रित्यर्थात्तद्वचनयवस्थानि न वत्वोक्तिरसंगतैवेति। आनंत्यापत्तिरेव न न्यायवीजमिति न युक्तम्। उदबोधा मित्यादौ  
उदबहूस्तामित्यवस्थायां सिजलोपादेरसिद्धत्वात्सिद्धिद्वोकारेलक्ष्ये लक्षणास्येति न्यायेन पुनर्द्विर्नेतिसिद्धिद्वि



श.र.  
१२

न३ न१

रितिसूत्रस्य भाष्यविरोधात् अनेत्यापत्तेस्तत्राभावात् एतद्भाष्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदेन लक्ष्यभेदाश्रयणं समः सु  
टीतिसूत्रं चास्यामानं अन्यथा समो वालोपस्थितेनांत्यलोपे पुनर्द्विनेन त्रिसकारस्यापि सिद्धौ तद्वैयर्थ्यस्य प्रमेवा इर  
यो रति सूत्रे इत्योरिति द्विवचनं तु स्वविधेयस्य स्वस्मिन्मुद्देश्यत्वाप्राप्त्या तज्ज्ञापयेदिति तदस्यामानं न च सहि व होरो रिति  
तपरत्वं सामर्थ्या नष्टादिरिति वाच्यं अत्रादत्त्वादतत्कालव्यावृत्तेरेव तेन शब्दमर्थो दयात्ताभावात् एतेन मुधुपास्ये पूर्वध  
स्य द्वित्वेऽस्वेतस्य भेदात् पुनर्द्वित्वमित्यपास्तम् पूर्वमकारस्येदानीं भोकारस्येति लक्ष्यभेदस्योदबोधा मित्यादावपि सत्त्वे  
नोक्तभाष्यविरोधात् विकाराभ्यां न पूर्वैकेन लक्ष्ये कंच नु ममाप्यस्येवेति दिक् इति द्वित्वमपीति एतेनाष्टमिकं वर्णद्वित्वस्या  
नेद्विगमिति लक्ष्यभेदोस्तीति परास्तम् पदद्वित्वस्याप्याह न्यापत्तेः वस्तुतस्तत्त्वाष्टद्वित्ववन्नस्थाने द्विवचनमिति अन्यत्रानि  
रूपितं प्रत्याख्यातमिति अनभ्यासप्रतिषेधो नर्थकश्च हं सित्वावचनात् नोनूयते नो नावेत्यादौ न दोष इति भाष्यम् एकस्यै  
काचो द्वित्वे कृते एकाज्यपदेशहेतोरेवो द्विरुक्तत्वाद्नेन न्यायेनाचः पुनः पुनर्द्वित्वाप्राप्ताववयवांतरस्यैकास्वाभावेन तदप्रवृ  
त्तौ तद्वैयर्थ्यमिति च तदाशयः कैयटेनोक्तः कैयटादिभिरिति अत्रास्तु विवीजं तु भाष्यप्रामाण्येनैषामनभिधानां स्तोतिण्योरि  
तिसूत्रस्यः सोऽप्युच्यते सन् सोऽपि पतति इति भाष्यप्रयोगोऽपि च्छांदस इत्याहुः इत्यानंत्यमिति रूपाधिकमिति लक्ष्यः तदाहनवत्वे  
क्तिरसंगतैवेति सकारद्वित्वे इति अचरयत्वावच्छिन्नं स्य लक्ष्यं तत्रैकस्मिन् प्रकारे प्रवृत्तावपि तादृशो सकारे लक्ष्यभेदात् पुनः

आष्टमिकं द्वित्वं

रामः  
१२

अनवेवं द्विविधावपि हलंतसंबन्धसमीपा ह्योवच्छिन्नं लक्ष्यमित्योकास्यापि ह्यप्रापत्तिः इत्योरिति द्विवचननिर्देशेन तत्संबन्धागमविकारकृतभेदमादाय लक्ष्यभेदस्याज्ञाना  
प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भावः एवं संप्रसारणादिविधौ यणत्वावच्छिन्नमुद्देश्यमिति लक्ष्यभेदाद्यावदुद्देश्यं पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति  
न न संप्रसारण इत्यादेर्वैयर्थ्यमिति बोध्यम् तदपि नेति यथोद्देश्यस्यैतत्तुल्यत्वात् सामान्येन यदुक्तं तदपि नेत्यर्थः तस्मादिहेति  
यणोमय इत्यत्रेत्यर्थः विसर्जनीयसूत्रभाष्या तु कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिरिति लक्ष्यते मूलं तु कैयटा नुसारेणोति  
परो संप्रसारणस्यानिकस्येति स्थाने जातस्येति शेषः साक्षात् संप्रसारणस्यानिकपूर्वरूपादेर्हल इत्यारंभसामर्थ्यादल्  
विधौ स्थानिवत्वांगीकारेऽपि पूर्वरूपोत्तरं प्रवृत्तस्य हल इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन संप्रसारणत्वे मानाभाव इति भावः द्वित्वं  
नेति यणोमय इति प्राप्तं नेत्यर्थः द्वित्वप्रकरणे इति तथा च भाष्यं रेफस्यानुनासिकपरसवर्णाद्विवचनप्रतिषेधोक्तव्यः  
स्वर्नयति कुंडं रथेन मद्रुदः न वक्तव्यः रेफोष्माणं सवर्णानुसंतिनेमोरहोकार्येणो किं तर्हि निमित्तं द्विवचनस्येति अन्य  
थावचनां भेदो द्विवचनमात्रनिषेधेन फलभेदे प्रत्याख्यानापत्तेः साक्षात् पुनः विशेषशब्दो धितेन यत्र यत्रादित्यनिमित्तं  
तत्र सर्वत्र वाक्यांतरेणानवीत्यनेन कार्यित्वप्रसक्तेः न वक्तव्येन तेन भाष्यप्रामाण्यात् सामान्यतएव द्वित्वकार्यित्वं वाध्यत इ  
ति भावः न वाध्यत इति इदं च व्यक्तिपक्षेऽप्यावश्यकं अन्यथाऽकः सवर्ण इत्येतत्पर्यालोचनया श्रीश इत्यादिविषयकयण  
शास्त्राभावकल्पनवत्संग्राहकवाक्ये शकः स्थानित्वश्रवणातिद्वेषकलक्षणाभावस्यैव कल्पनस्य इति स्पष्टमिको  
यणचीत्यत्र कैयटे कैयट इति अत्रास्तु विवीजं तु अत्रस्थानित्वस्य नानवकाशत्वं मधुत्रेत्यत्र निमित्तत्वाप्राप्त्या तत्रस्थानिव

प्रयणत्तत्त्वं न भ्रयादिवादे पुनः प्रवृत्तौ सवर्णस्य लोप इत्यत्र

नूनस्तिरिति निर्देशाच्च नेत्यस्य सिद्धिर्बोधा अन्यथा पूर्वमेकादेशेऽपि तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिकत्वेन संप्रसारणत्वेऽपि तेनैव स्थानिवद्भावेनोकारव्यवधानात् संप्रसारण इति नि  
षेधोपकारस्य न स्यात् व्याधेयव्यादिषु न स्य चापि तावत्प्राधान्यवहितेऽपि प्रवृत्तिरिति कल्पमिति मशक्यता



परंतु सूत्रपर्यालोचनस्यावश्यकत्वेपि तदीयवाक्यार्थपर्यालोचने मानाभावः। यथा संख्यसूत्रसहस्रकारेण बोधितं तत्र तयोः स्थानित्वनिर्णयः। न च एवमुपास्थित्येव वाक्यार्थबोधे पश्चादंतरतमपरिभाषया एकारैका  
 र्योऽस्यागतिवाच्यं सप्तम्यंतपाठस्याभावात् एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वसूत्रे स्थानिविशेषलाभोपया संख्यसंवादिह तु निमित्ताभावात् तत्त्वभावावतिप्रसंगे यदः स्थानंतरतमसूत्रकैयट् कृतं पुनः विरोधाच्चित्येव तस्मा  
 दोक्तो रिति वक्तव्यमिति वचनमेव कार्यमित्याहुः ८-

त्यन्यत्र विस्तारः। यद्वा। धस्येत्यस्य धस्यानिकस्येत्यर्थ इति दिक् १०५

श.र.

२०

अस्याप्यतः परिभाषायां न तत्रैव प्रवृत्तिरिति चेत्  
 एकं लुप्तं कृत्वा लोचनं नृपुंसकस्य भवेत् नृपुंसकस्य  
 तत्र प्रवृत्तिरिति चेत् नृपुंसकस्य भवेत् नृपुंसकस्य  
 त्रिको र्भवत्तत्रा लुप्तमस्या लोचनं नृपुंसकस्य भवेत्

त्वस्य चारितार्थ्यात् तत्र कौंडिन्याया योऽप्यनवकाशविषय एवेति स्पष्टं तद्विरोधचामादौ रिति सूत्रे भाष्ये। तदप्राप्तिर्योग्य  
 विषयाभाव रूपं चानवकाशत्वमेतद्विषये। न च तत्र कौंडिन्याया यो विधेयविषय एव विरोधा विहितेन सामान्य विहितत्वा  
 द्यत इत्यभिपुक्त व्यवहारादिति वाच्यम्। अत्र पूर्वबोध्यत्वेन निमित्तत्वादेरपि विधेयत्वात् नहि निमित्तवत्तत्वं मपि मानांत  
 रसिद्धमिति दिक्। एकमेवेति यणत आगवर्जित्यरो द्वित्वप्रयुक्तरूपभेदाभावादिति भावः। वकारस्तु नात्र अन्यूनानुतिरिक्त  
 स्थानकादेशलाभेनाधिकस्थानकस्याप्राप्तेः। तणसूत्रस्य भाष्यविरोधेनेदृशानामनभिधानमिति तत्त्वम्। आलीति आ  
 र्पूर्वादतेर्वाहुलकानि प्रत्ययः। धनुषः कोटी उच्यते। आर्त्तिः पीडा धनुः कोट्योरित्यमरे नकाररहितपाठो दृश्यते। आर्त्ति  
 रिति तत्र पाठांतरं वा र्त्तिकेनेत्यनेन तस्य च वाचनिकत्वं सूचितम्। पूर्वसूत्रे इति वांतज्ञानाय तत्पर्यालोचनस्यावश्यक  
 तादिति भावः। नार्थे र्धस्येति न च द्वित्वमिने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धं भवतीत्यर्थकेन पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वेनेन धातुध  
 कास्य जश्त्वेदस्येति वक्तुमुचितमिति वाच्यं। फले विरोधाभावेन तदनादरणात्। न च जश्त्वात् पूर्वमनंतरं वा द्वित्वरूपे वि  
 रोधोऽस्ति तदनंतरं जश्त्वप्रवृत्तेः सत्वात् यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ तन्निषेधे वा फले विरोधस्तत्रैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेर्न  
 ज्ञातव्यमिति सूत्रे इति हयवरटसूत्रे शेषे चेत्यपि बोध्यम्। अनुक्तेरिति हलोयमामित्यत्र ह्रोः ह्रीत्यत्र चैति भावः। शापकमि  
 ति उभयत्रापि विकल्पानुवृत्ताविति भावः। लोपस्य हीति लोपमात्रस्येत्यर्थः। लोपापवाद इति आरंभसामर्थ्यादिति भा

मिति तत्त्वं ३  
 ननु स्थाने परे णः सन्ति लुक्ता क्रमात्  
 रेकं धर्ममाह एता प्रियस्य दोषमुद्रा  
 तत्रैव परिहृतं ननु लोकारे तस्मादन्तरं  
 चानं स्पष्टमेव ५ =  
 रामः २०

अयं भावः। परिभाषायां नियामकतया फलविरोधश्च न्येन द्रष्टव्यः। नियमस्य फलविरोधार्थत्वात् अतएव त्रीही न वहंतीत्यादौ दृष्टफले विरोधाभावात् नियमजन्याद्  
 कल्पनाया अयसंभवेन फलस्य न्यतया नियमाप्रवृत्तौ नावघात इति च अत्र वार्त्तिकस्य परिभाषात्वं परिभाषा इति कृद्विस्तृतं तदर्थं लुप्तपूर्वत्रासिद्धीयं शास्त्राद्वित्वेन युपतिष्ठते  
 मिति अत्र द्वित्वेन वाच्यमाह निकं वृत्तं सन्यजो धातोरेका वदति सूत्रस्य भाष्यस्वरसात् पूर्वत्रासिद्धीयमित्यत्र गहादित्वाच्च पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारेन वा मित्यर्थः पूर्वत्रासिद्धमित्य

संख्यन्तेत्यादौ नियकारक रूपश्रवणार्थं अणग्रहणं लोपस्य नित्यत्वे मर्थस्यात् अन्यथा लुप्तातिकस्य यकास्य यत्तीभावाद् द्वित्वा प्रवृत्तेः लोपस्य नित्यत्वे हि व्यर्थं स्पष्टमेवेति भावः १ =

वः। शापकांतरमिति अणुदित्सूत्रस्य मणग्रहणं हलः परस्य यरो लोपो वैकल्पिक इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमि  
 ति भावः। तस्य हलोयमामिति विरोधापेक्षत्वे आह। व्याख्यानमेवेति। यदि तु हलोयमामित्यत्र विकल्पं सिद्धं कृत्वा द्वि  
 त्वस्य तद्विषये चारितार्थ्ये न ह्रोः ह्रीत्यत्र तदनुवृत्तौ शरोचीति शापकमुपन्यस्यते तदा सम्यगेव परं तु प्राचां भाष्यसं  
 पत्तिनेखः प्रामादिकस्तद्वाच्यस्योभयविषयतया प्रवृत्तेः असंभवादिति न च आ अवतीत्योर्जनस्य और्जनेति रित्यादा  
 र्थैः क्वा वृद्धां डी कुणे परादिवत्त्वेनो हत्वा संभवोऽस्ति। न च द्विस्वीत्यनेन सिद्धिरोमादौ चेत्यनेन वाधादनेन तु सामर्थ्यात् न  
 द्वाध्यत इति वाच्यं। तस्या नभिधानादित्याशयात् किं वा मादौ रित्येतद्वाधकल्पनापेक्षया सामर्थ्येन लक्ष्यानुरोधेन वैचीत्यसं  
 बंधकल्पने बोधिता। ह्रस्वे ह्रस्वे इति वृद्धे पूर्वमित्यादिः। वार्त्तीपरिभाषयेति भावः। अन्यत्वादिति न वाचः परस्मिन्निति स्या  
 निवत्त्वेनैजादित्वं सुलभं पूर्वपरविधित्वात् पूर्वस्यैविधौ हिसः। मध्येपवादस्यायेनाहुणं वाधित्वेनैव स्यात् अपेधत इत्या  
 दोनुपरत्वात्पररूपमेव स्यादिति भावः। संनो ह इति एधतेरादेशाभावेन नस्थानिवत्त्वेन तत्त्वम्। नस्थादिति न च णोरनिटीत्य  
 स्याप्यंतस्यांगस्य लोप इत्यर्थः। सत्वालोल्यपरिभाषयां त्यस्य एवं प्रकृतेन दोषः। सर्वसर्वपदादेशा इति न्यायेनेधीत्यस्यैधि  
 धिइत्यादेशसत्त्वेन नस्थानिनोऽप्यंततया देवोपि स्थानिवत्त्वावेन एयंतत्वस्य सुलभत्वादिति वाच्यं। अलोऽत्यपरिभाषयानि  
 दिश्यमानपरिभाषया च णोरनिटीत्यस्य एयंतस्यांगस्यां लोयोनिर्दिश्यमानोऽणस्तस्य लोप इत्यर्थेन दोषात् अंतोऽणोरसत्त्वा

ऊरु रजादि लोभाभावादिभिः भावः

इधतित्वं ४



श. २  
२१

तत्संज्ञादित्यादौ चरितार्थमिति भावः। कुलं न स्यादिति हंत्यवयवहकाराभावात्। स-सं-बंधिसकारवैशिष्ट्याभावे  
 तु स्यानिवर्त्तनेन कुलं स्यादपीति भावः। अंतर्गतत्वादिति च उपरि निमित्तहस्वापेक्षया च इमात्रनिमित्तत्वेनाल्पपदार्था  
 येभ्यस्तदित्यर्थः। भाष्ये तु नित्यत्वमात्रमेव द्वित्वस्योक्तं। श्रुतित्वादिति इदं वृत्तेः सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। असंगतस्या  
 दिति मुनोति ग्रहणेन सावयवतरेऽपि ग्रहणे शंकाया एवाभावादिति भावः। अवयवान्नित्यत्वादिति एयं तावयवस्य मुनो  
 तेऽमुनोतिभिन्नत्वाभावादिति तदर्थः। मुनोति रूपानपायादिति। मुनोति त्वानपायादित्यर्थः। असंगतैवेति एयं तेनाभेयोगा  
 दिति शंका प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानरूपा च व्यवस्थाऽसंगतैव स्यात्। लङ्करीत्याण्यधिकेषत्वाप्राप्तेरित्यर्थः। तदे  
 वाह। कोहीति विग्रह इति समस्य मानपदस्वरूपबोधकमित्यर्थः। तद्वदिति अत इति न विहिते इत्यर्थः। अंतर्गते  
 णोति प्रथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः। समर्थग्रहणेन कृतसंघिकार्यादेव तद्विदितोत्पत्त्यात् द्विषयेऽकृतव्युत्पत्तिभाषाया अप्र  
 वृत्तेस्तस्या असत्त्वाच्चेति भावः। चरितार्थत्वादिति तत्तद्वदकोहिनीशस्य कल्पितार्थेनाप्यर्थवत्त्वाभावेन तत्रैतत्सूत्रा  
 प्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्। श्रुतित्वादिमितीति भ्राजो राजेऽपि सत्त्वेन राजिग्रहणेनैव सिद्धे सत्त्वार्थसत्त्वापकमिति भावः। तथा  
 भूतस्यैवेति फणादेरेवेत्यर्थः। राज इति पठित्वेति न वैवमनुबंधनिर्देशादराष्ट्रीत्यादौ यद्भुक्तिपत्वं न स्यादिति वाच्यं  
 यद्भुक्तश्चादसत्त्वात् श्रुतिपाशपेक्षस्यानित्यत्वाच्च भाष्ये तस्यानुक्तत्वाच्च। एतेन फणादित्वेन ग्रहणे गणेन ग्रहणा

सर्वनात्संवादि  
कमित्यर्थः ४२रामः  
२१

इत्यभिप्रेत्येति अनेनाह विः सूचिता तद्दीर्घात्तत्रासंगत्यभावः तथा हि शरीकारादौ प्रतिषेधरहितवाचिकेऽवयवमुपादानान्माभवात्प्रेदिषादित्यादेरनभिधानं एव  
 धत्तोरैवीति विशेषणमिति भाष्ये तु एव त्वं श्रेष्ठं कृतया विशेषणत्वेनोपपन्नम्। प्राप्तिरिव तत्केयवस्तु बहुषु पुल्लकेषु उपलब्धमादप्राप्ताणि क इति दिक्

० = इदमानुमानिकादेशकल्पकवाक्यमंतादिघटितसमुदायस्य एकादेशघटितआदेशरूपेण ननु प्रत्येकंतयोः स्थानि त्वबोधकं तथा सति स्वांश्च दस्य स्थानि त्वेन स्वशब्दतया तत इति शब्देन व्यापते  
 यद्भुक्तिनस्यादित्यपास्तम्। गणेन निर्देशाभावाच्च राश्विभ्राडित्यादौ राजत्वं तु भूतपूर्वगत्या। राश्वपूर्वकश्च धातोः कि  
 पिनिष्पन्नराजशब्देन पुंसकेऽस्त्वेषत्वं न सूत्रे राज इत्यनुनासिकस्य पाठान्मुपपत्त्याच्चेति एवं भ्राजभासेति सूत्रे भ्राजिग्र  
 हणामपि न कार्यमित्यपि बोध्यं। तद्वदिति अत्राह विवीजंतु प्रश्नादिसाहचर्येण धातुसंज्ञकराजोर्ग्र  
 हणस्यादिति भ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वं। किं च भ्राजंतर्गत राजेर्न सकारानुबंधत्वं तस्य समुदायानुबंधत्वादिति भाष्यादि  
 त्वित्त्वमिति तदनुक्तत्वादिति भावः। गतार्थमिदमिति पूर्वपरयो रिति द्विवचननिर्देशो नोभयोरपि प्रत्येकं स्थानित्वादिति भा  
 वः। एवं वप्राहृतीत्यादौ विसर्गवारणाय श्रुतपाशपेक्षया नित्यत्वेन रेफांतोपदत्तं दुर्लभं तस्य स्थानि धर्म तत्  
 त्वाभावात्। अनुमानिकवचनकल्पनया प्रसंख्यीत्यस्य स्थाने प्राहृदिशे तु समुदाये प्रशब्दधर्माणां स्थानि त्वेन लोभेपि  
 प्रारित्य तदल्लोभेन रेफे पदांतत्वस्य दुर्लभत्वादिति बोध्यम्। नयेति वार्णाश्रये विधावंतादिव द्वावप्रतिषेधो वाच्य इ  
 त्यस्य प्रत्याख्यानमेतत् न वा वक्तव्यं तादृष्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादिति तदर्थः। पूर्वस्य परस्य च  
 समुदायस्यांतदिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसुबंतत्वप्रत्ययत्वादयस्ते कृते कादेश  
 स्यापि भवन्तीत्यर्थात् अत एव तु कसिद्धवचनं चरितार्थं अन्यथा धीत्येत्यादौ ह्रस्वप्रयुक्तकसिद्धे रसिद्धवचनवैयर्थ्यस्य  
 ह्यमेव। अत एव वद्वाभिरित्यत्रेऽमुनोतिदिक्। अत्र चेति सुवार्त्त इत्यत्र प्राहृतीत्यत्र वेत्यर्थः। आद्ये विशिष्य सतशब्दतीया  
 समासापेक्षत्वेन अत्ये उपसर्गत्वधातुत्वादिसापेक्षत्वेन ह्रस्वहिरंगत्वादिति भावः। अवोरानंत्यमिति अचो जानंत्यं

रामः  
२१  
अद्वैततत्त्व



निमित्तमित्यर्थः। पञ्चात्प्रवर्तमाने इति अंतरंगे इत्यर्थः। अत्र च पञ्चतुकोरसिद्ध इति सूत्रस्य तु ग्रहणं ज्ञापकं। अन्यथा धी  
त्येत्यादौ स्य प्रवृत्तये पूर्वसमासे जाते तत्र संहितायानित्यत्वाच्च बुत्पत्तिपर्यंतमप्यसंहितया वस्थानासंभवेनैकादे  
शेत्यपि तु गपेक्षया पदद्वयसंबंधि वर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरंगतया सिद्धत्वेन तदेवार्थस्य समेद। तत्र पञ्चात्प्रवर्तमा  
ने तु कर्त्तव्यो न्यानंतर्यनिमित्तककार्यत्वात् न दोषः। अत्रानंतर्यमिति अचो न्यानंतर्यमित्यर्थः। यत्क्रियेति यदर्थक्रियायु  
क्ता इत्यर्थः। इत्युक्तत्वादिति भाष्यकारादिभिरिति शेषः। उत्तरार्थमिति तेनां च रूपात्मिभ्युः पञ्चतीत्यादिसिद्धिः। अतो  
गुण इत्युत्तरार्थमिति काचित्कोऽपाठः। विंशत्यप्रयोजनमिति न च शिवायेत्यत्राणो प्रगल्भस्येत्यनुनासिकत्वेन दनुक  
रणोत्तः परमो मित्यस्योमाडोऽतिपरस्परं अनुनासिकाभावात्परस्य यादृशं रूपं तादृशं यथा स्यादिति रूपग्रहणं स्प  
ष्टं चेदमेव औचित्यत्र भाष्ये कैयटे वेति वाच्यं। तच्च कोष्टुरिति सूत्रभाष्योक्तरीत्या गुणस्य शब्दादिवद्रूपत्वाभावेन रूप  
ग्रहणेनां व्यावृत्तेः। रूपशब्देन च श्रावणज्ञानविषयोऽवयवसंस्थानवान् अतएव तज्जत्सूत्रेन हित्वरोरूपवानित्युक्तं व  
र्णरूपावयवसंस्थानमेव शब्दस्य रूपं तद्वत्तयेव शब्दस्य रूपमिति व्यवहारः। स्वरस्तु न तद्वन्निति शब्दादिवन्न शब्दस्य रू  
पमिति तदर्थः। तत्र सूत्रे रूपातिदेशे स्वरातिदेशो न स्यादित्युपक्रम्येदमुक्तं। परः किं गुणो भवतीत्याकांशायां स्थानि  
गुणक इति लभ्यते तत्रोभयगुणकस्यासंभवादेकस्थान्यंतरतमत्वात् तद्गुणकस्यैवोपस्थित्या च तस्यैव सिद्धेश्च प

आम्रपत्रावमर्यात् अत्र अत्रादिसंज्ञपर्यादिदे  
नाऽऽत्मादेशोऽपि रूपं प्रशयादित्येवम्य  
तं तौ कर्त्तव्येतेषां स्थितेति तत्रावमरीश्रुताः अमरः प=

समः  
२२

सति ५

शब्देन प्रयोगस्य स्योपस्थितस्य ग्रहणं प्रयोगे च गुणो भेदक एव शास्त्रे परमुच्चारितो गुणोऽभेदको न तु प्रयोगे इति परश  
ब्देनोपस्थिताननुनासिकस्य स्थान्यंतरतमत्वादिधिः। यत्र तु स्थानि द्वयगुणकसंभवस्तत्र स एव अतएव स्वरितां तमुब्रज  
ण्या शब्दस्य निपातत्वाद्दृष्टेन औंशब्देनोमाडोरित्येकादेशः सुब्र। स एवो मिति स्वरित इति तस्यादित इति सूत्रे भाष्ये कैयट  
योक्तव्यम्। ऐऔ इति सूत्रे एकादेशो आहुण इत्यादौ दीर्घग्रहणं कर्त्तव्यं त्रिमात्रवर्तुमीत्राणां त्रिमात्रवर्तुमीत्रा आदेशा मा  
भूवन्निति वार्तिके कृतोक्तेऽकः सवर्णे इत्यत्र योगविभागेनैकः पूर्वपरयोरित्येति निर्दिष्टः स दीर्घ इति व्याख्याने पञ्चती  
त्यत्र दोषमात्रं केयकदेशिनोक्तं रूपग्रहणात्परस्य यादृशं रूपमित्यादि भाष्ये न तु ह्रस्वस्य रूपत्वाभिमानेन सिद्धते तु स्य  
ष्टार्थरूपग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये सूचितं। इको गुणोति सूत्रस्य कैयटसु विंशत्येव। तत्र हि इकपरिभाषाभावे जने गुणो नु  
नासिकः स्यादिति शक्तिपररूपेण शुद्धो भविष्यतीति भाष्ये उक्तं तस्य मडक्तरित्योपपत्तेरिति दिक्। नावर्त्तु सौषदे  
ति पाठेन च दोषांगः। अत्रासादिति कृतो भवमिति व्याख्याने वार्तिकशब्दस्य पूर्वनिपातपत्तिरिति दिक्। विषये इति शकं  
धादिध्विति विषयसत्तमीति भावः। अत आह इति शब्दव्याख्यानतो लब्धमाहेत्यर्थः। आहुरिति अत्रासु चि वीजं तु वचन  
द्वयव्यापारो व्यर्थः। पृष्ठो दरादित्वादि लोपेन सिद्ध इति देशविशेषाणां मिति देशविशेषशब्दस्य योगिकत्वेन जातिवा  
चकत्वाभावादिशेषाणां चाजातेरिति न निषेध इति बोध्यम्। कुलस्यादेति कर्मणः शेषत्वविवक्षया घटी अन्यथा कर्म







श.र.  
२४

ती

दात्तस्य श्रवणं मा भूदिति तस्योपदेशिवद्वा बोधव्य इति समासांतो दात्तादिर्वा मंत्रिताद्युदात्तादपि प्रागवडस्वरप्र  
वृत्तौ पश्चादामंत्रितस्वरेस्वरभेदाभाव इति वाच्यम्। गवाक्ष इत्यादौ समानकालप्रवृत्तौ परत्वेन प्रथमं प्राप्तस्य स  
मासस्वरस्य प्रागप्रवृत्तौ पदेशिवद्वावचनवारितार्थ्येनांगसंज्ञासापेक्षवहिरंगगुणापेक्षयांतरंगत्वात् पूर्वमेवा  
मंत्रितस्वरप्राप्त्या तदवृत्तिसंपादनेऽस्य सामर्थ्याभावात्। तद्वन्नय-**ताह**। अगितीत्यादि। यथान्यासेत्वाद्युदात्तनिपा  
तनोपदेशिवद्वावयोः करणो गौरवादस्योचित्यमिति भावः। **स्यानिवत्** त्रेभाष्ये युक्तं। गोः पूर्वत्वे स्यानिवत्प्रतिषेधो  
वक्तव्यः। चित्रग्वग्रं सर्वत्र विभाषागोरिति पूर्वत्वं प्राप्नोति एङ इति वर्तते तत्रानलविधाविति प्रतिषेधो भविष्यति। एवं  
तर्हि चित्रगो ग्रमित्यत्र प्राप्नोति अत्र पूर्वत्वपदेन तदपवादप्रकृतिभावावडौ विनिगमनाविरहोत्सर्वत्रेत्यवडित्यस्या  
युपलक्षणा। अतएव प्रकृतिभावे इति त्यक्त्वा पूर्वत्वे इत्युक्तं वार्तिके भाष्ये च चित्रगो राइत्युत्ताक्षणि कत्वेऽपि स्यानिव  
त्वात् प्राप्नोतत्प्रतिषेधः कृतः। एङः प्रतीयदोक्तत्वाश्रयणोत्तुत-नकार्यमितिलाघवमिति दिक्। **अस्यादिति** डीष उपल  
क्षणादिदं **इति** गवीत्यस्य स्थाने गवे इति स्यादिति तद्व्यवहारव्यापनमपि नांगसम्। भाष्यासंमतत्वादिति इंद्रे  
इति सामर्थ्या नित्यमिति तदुक्तेरिति भावः। **पुनरिति** प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव कृतस्य तत्र नासिद्धत्वमिति भावः।  
**उपलक्षणमिति** एवं वासत्यप्याह्वाने भवतीति भावः। एहीत्यादिरिति वाक्यस्य ढेरित्युक्तेरिति भावः। **हस्तन इति** कैय

रामः  
२४

वाक्यसंबन्धियदात्तांतस्येत्यर्थः २८

वैकल्पिकत्वं

दोष्येवां अत्रपक्षो विभाषा पृष्ठे तत्र विभाषाग्रहणमवयुत्पानुवादः। अविद्वंसः प्रत्यभिवादे इत्यादिपक्षे **स्या** **स्या** भा  
ष्यमपि वैकल्पिकेण भावानुष्ठानोचित्येन शास्त्राज्ञानेन दापरंबोध्यं आत्मा तत्रागिति पुनरहीति वाक्यस्येत्यर्थः  
अनुकरणे दूरादो धकत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यं। **वैकल्पिकत्वादिति** अस्याप्युतवद्वावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्पक्षेऽस्या  
भावेन तत्त्वमित्यर्थः। **पुनरिति** प्रकृतिभाव इति तस्य मतप्रसूतवद्वावोक्तेरिति भावः। **एतेन** वाक्यवर्मणा स्याचार्यस्याप्युत  
वदित्येव भाष्योक्तेरिदं सर्वं चित्यमित्यपास्तम्। प्रकारांतरेणाप्यप्युतवद्वावोक्तेरिति भावः। **अपि** चेति अवैदिक इति अस्य  
पुराणस्थत्वेनावैदिकत्वं स्पष्टमेव। **कुमार्योरिति** अत्र हि प्रत्ययलक्षणो न द्विवचनांतत्वं श्रुतत्वा ब्रह्म तत्त्वमस्तीति भावः  
इदं च द्विवचनांतमीदं तमित्यर्थः इदं तं यदि द्विवचनं तदंतमित्यर्थे तदंतविध्यसंभव एव दोषो बोध्यः। **पुनरिति** मूलेश्च  
शेषः। **शात्रवं** चेति शात्रवं यश इवेत्यर्थः। **ववेत्यादिको** शाप्रदर्शनेन वशा इव पर्यायः स्वतंत्र एव न तु सत्याभीमादिवदे  
कदेश इति सूचयति। विनापि प्रत्ययपूर्वोत्तरपदयोर्लोपोवाच्य इति वचनेन तादृशस्थले तथा कल्पनेऽप्यरंबोपदे तथा  
त्वेमानाभावात् **आरंभसामर्थ्यादिति** ननु कार्यकालपक्षेऽनुनासिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्यं तत्पक्षो हि संज्ञाशास्त्रस्य  
न एव बोधकत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति वातिदेशः कार्यार्थः कार्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमित्यदेशो वाक्यार्थबोधः  
तद्देशस्थत्वमेव तस्य। **किं** वाधिकारः सः एवं च मुत्तदस्यानुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञाया अपित दृष्ट्या



सिद्धतया मुख्यशालेन नृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र तत्पूर्वशब्देन तदेकवाक्यतापन्नस्यादसोमादित्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वं एते  
नकार्यकालपक्षोपि पाठकृतपूर्वत्वानपगमेन संज्ञाप्रत्यसिद्धत्वं दुर्वारमित्यपास्तमिति चेन्न अप्रगृह्यादस इति न्यासेनैव  
सिद्धौ सामान्यसंज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन नृत्तप्रगृह्यादित्यत्राप्युपस्थित्या तत्सामर्थ्येनासिद्धत्वाभावात् हेऽसुकाऽसुके  
त्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयाणां तयोरनभिधानादासूत्रमतेपि नानुनासिक इत्याशयात्पहं वेदं भाष्ये। **छांदसमिति**  
**श्रोत्रादेशस्य** **छांदसत्वादिति** भावः। **मेरीत्यनुकरणे** इति प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदं तत्त्वप्रयुक्तः प्र  
कृतिभावस्तत्र तेनातिदेशेन प्रगृह्यत्वं तु न लेख्य इत्यादावनु कार्ये फलाभावेन प्रगृह्यत्वाप्रवृत्त्या तदनुकरणेति देशेना  
सिध्योपदेशाप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः। **अन्यथा** चेति अनभिमतत्वेत्यर्थः। **तदहं** नामं **स्या** इति स्मरणे इति विस्मृतस्य स्म  
रणविषयताद्योतक इत्यर्थः। मर्यादाभिविधावित्यत्र मध्यमपदलोपी समासः तत्सहितेभि विधावित्यर्थः। **सप्तम्य**  
**र्थे** इति तद्वृत्तित्वं च तस्य निरुक्ते स्पष्टम्। **अव्ययीभावाभावः** श्रुतौ **छांदसत्वा** दोषः। **अत्र परत्वादिति** नयेतदभावेनित्य  
विधिर्दुर्वारः। इति श्रुतिरिति केओदित्यस्य निपातातिरिक्ते संवृद्धावित्यस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्याभावात् एवं च फलेऽ  
विशेष इति वाच्यं। परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यंतमप्यस्य व्यापारेण सकृद्वृत्तिन्यायेन नित्यस्य तदभावेऽप्रवृत्तेः। अ  
तएव नयदिविभाषासाक्षात् इति सूत्रनिषेधी योभयत्र विभाषेतिसंगच्छते अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावपि कुर्वन्ते

अनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारत्वेन सादर्शभास्यात्। नचाकडासूत्रेणान्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावाभावस्य ज्ञा  
पितत्वेन परत्वादिकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यम्। संज्ञाया एकत्वाज्ञापकस्य च विशेषापेक्षत्वेन संज्ञाभेदविषयत्वादि  
तिभाव इति केचित्। परंतु ओदित्यस्यैति श्रुतिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वमिति परत्वमयुक्तं संवृद्धाविति तु निपातपदानुवृत्तये  
**अन्यथो** दंतनिपातस्यैवेतौ विकल्पापत्तिः। नित्यविकल्पविध्योर्युगपत्प्रवृत्तावपि विरोधाभावेन परत्वादित्यस्यासंग  
तेऽन्यथा **एवं** परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थः। ओद्ग्रहणानुवृत्तये विसिद्धे पुनरोद्ग्रहणेनापि तन्निवृत्तिसिद्धौ वै  
वित्र्यार्थमेव संवृद्धिग्रहणमित्याहुः। **आवश्यक इति** अन्यथेको सवर्ण इत्यत्र मंडूकानुवृत्त्यापत्तिः। साचसंबंधतदभा  
वोभयकल्पनापत्त्याऽन्यायेति भावः। **अनुत्पादादिति** अतएव तस्याः श्रवणं न अभेदविवक्षापदार्थश्चार्थवत्सूत्रेनिरूप  
यिष्यते। **न** वलिंगसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनोत्पन्नाया लुक् रुखापत्तेः। **न** वसुसुपेति समासेन निर्वाहः इति शब्दस्य  
शब्दस्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैका र्थीभावस्तसामर्थ्यस्य इत्युपादत्वात्। **न** वगोभ्यां गोक्षीरमित्याद्येकदे  
शगोशब्दानुकरणेन लक्षसूत्रभाष्योक्तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वं सुलभमिति वाच्यम्। श्रियोदीर्घा  
दिति सूत्रभाष्योक्तेन तदतिदेशानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिमाश्रित्यापि सुसाधत्वेनासाधारणप्रयोजनाभावादिति भावः। **ए**  
**तदर्थमेवेति**। एतदर्थमपीत्यर्थः। अनितेः क्वपि संवृद्धावां न निषेधीत्यत्र न श्छवीतिरुत्वेऽनानुनासिक इति पूर्वस्या



लंश. ५  
२६

नुनासिके यदेतनांश्चिनोषिकमलं आंश्चिनोषीत्यत्रापि फलसत्वात् अवश्यमिति नैवेद्यासेयथा संख्यापत्तिः । तस्या  
सार्वत्रिकत्वात् आभूत इत्यादि निर्देशाच्चेति भावः । पूर्वोक्ते कमलं आंश्चिनोषीत्यत्र तस्य नकारापत्तिवारणाय विधे  
यकोटावनुनासिक इति विधेयकोटौ यकारमारभ्य प्रत्याहारे तु विधेयविषये सवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्ते निनुनासि  
कलस्येवापत्तिरित्यथान्यासमेव साधु इत्येवावश्यमिति नचात्रापि न्यासे सन्निपातपरिभाषया नुस्वाशप्राप्तिरिति  
वाच्यम् । त्रिपाद्यां तथा पाठेन सन्निपातपरिभाषा नित्यत्वस्यापिज्ञापनादिति भावः । अनुनासिके वकारे इति इदं केय  
दानुरोधेन मयऽत्र इत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णग्रहाहकत्वेन सानुनासिकविधानाभावेन कथमत्र स अन्यथेदमोमस्या  
नुनासिकोऽकारः स्यात् । अतएवेदो विषये गुणानामभेदकत्वपक्षानाश्रयणमिति चिन्त्यम् ॥ इति स्वरसंधिः ॥  
विनापित्वयोगमिति साहित्यं च योगक्रियायां । एतदिति संयोग इति तदर्थः । सत्याभीम इति वनिर्देशः । संयोगश्चाव्यव  
हितयोरेवेति चितं कटु तैलमित्यादौ न दोषः । यथा संख्यमिति तथ दधनेत्यादेरप्यनादितया तमादाय परस्मैपदानां  
णालित्यादौ सूत्रांतरस्थक्रमेणैव यथा संख्यमिति भावः । वादिशब्दे श्रानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थिति रिति  
तात्पर्यम् । ननु तज्ज्ञानमित्यादौ श्रुयोगाभावात् न स्यादत आह । तज्ज्ञानमिति ज्ञानयोगे तयोच्चारणमात्रं न त्विदं वर्णोत्तरं  
मिति भावः । अनुपस्थानेति पूर्वोक्तं शा उपस्थाने स्पर्शः । तेन चितमित्यादौ न दोषः । पत्वमिति न च स्पष्टपदांते जश्च

रामः  
२६

इति दिः ३

भविष्यतीति तदर्थमिति वाच्यम् । पत्वस्यासिद्धत्वेनास्य जश्चाभावात् भाष्येति प्रत्यये इत्येव तत्र पाठादिति भावः । दकारमि  
ति चर्त्वेनेति भावः । मृच्छ इत्ययवादिगणोपाठेन मानमिति तत्र मृच्छ इति बलमेव इति नित्येवेति तात्पर्यम् । इति केचित्तन्मन्मा  
निति तु काचित्कोऽसंप्रदायिकः पाठः । ननु सवर्णपदमधिकं परसवर्णैर्यत्रैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्र संबन्धोक्तुमशक्यः  
न च पूर्वस्येत्यस्य संबन्ध्याकोशायां यत्किंचित्संबन्धिकल्पनापेक्षया पूर्वत्रोपस्थितार्थवाचकपदाभ्यां हारोचित्यात्तथाभः ।  
उद् इत्यादा विस्तृतादेरप्येवमेव संबन्धोपपत्तौ तत्र तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञावेयमप्यपत्तेः । न च स्वरितत्वप्रतिज्ञा सामर्थ्यादेकदे  
शानुवृत्तिः तोलीत्यत्र समुदायानुवृत्त्या तस्मिंश्चरितार्थ्य इति आह । अनुस्वारस्येत्यादि एकदेश इति व. पकारमात्रे स्वरित  
त्वप्रतिज्ञायेव तोलीत्यादावनुवृत्तिसिद्धौ पुनः सकारांशे तत्प्रतिज्ञया तावतोप्यंशस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः । तदतिर  
भसादिति च योऽभावात् दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरं ननु स्वारस्यययि वापदां तस्या तोर्लि उदस्या ग्यो हो शश्चोदि  
तिषट्सूत्रीपाठोत्तरं ग्लो जश्च शि अभ्यासे च र्वस्त्विवावसाने अणोप्रगृह्यस्येति पंक्त्याः पाठे भाष्यसंमते यस्य  
चर्त्वेपितस्यासिद्धत्वाद्वाच्यं रूपत्वाभावाच्चेति भावः । चर्त्वमिति ततश्चुत्वे शश्चोदीति प्रक्रियेति भावः । चर्त्वं पवा  
दत्वादिति एवं च तत्र कृते जश्चाप्रवृत्तिरिति भावः । न च जश्च कृते चर्त्वस्य चरितार्थ्येन तस्यासिद्धत्वादपवादत्वेन  
मानमिति वाच्यं । तत्कालेऽवश्यं प्राप्तत्वेन येन नाजिज्ञान्यायेनापवादत्वस्य मुलभतयोक्तीतेरसंभवात् एतदेवा

स्या



श.र.  
३९

भिप्रेत्यमिदं बोध्यात्सूत्रेभाष्येऽतः सत्यपि संभवे वाधनं भवतीति अन्यथा तत्र कौटिल्यायेत्यनेन प्राप्नोभ्योदधीति  
प्राप्तदध्निदानस्यापि बाधो न स्यात् तदानोत्तरं तत्पूर्ववा तदानस्य चारितार्थ्यात् अतएवाजादेर्द्वितीयस्येति सूत्रे प्रथम  
द्विर्वचनोत्तरस्य चारितार्थ्येन प्रथमद्विर्वचनस्यानेन बाधो न स्यादित्याशंक्य सत्यपि संभवे इति न्यायेन बाधकत्वमुक्तं भा  
ष्ये एवं च दयतोर्द्वितीयसूत्रस्थकैयदादिग्रंथा असंभवे एव बाधकतेति वार्त्तिकानुसारेण प्रवृत्ता अयुक्ता एवेति बोध्य  
मिति भावः केन वा र्यतामिति एवं वेदो विषये वाक्यसंस्कारपक्षेणेव साधुत्वाचारव्यानमिति स्वीकृत्या कृतव्युहप  
रिभाषाया ज्येति वेदेषा पतिरिति बोध्यम् अन्येतु पदसंस्कारे हरिः अस्तीति सविसर्गमपि साधेव सत्यभिधाने परि  
भाषाया भाष्ये दर्शनात् इत्याहुः प्रमाणाभावादिति योगविभागस्य भाष्ये दर्शनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्  
यथा संख्येति रव्यातैकदेशे न सूत्रस्य ग्रहणं बोध्यम् परत्वादिति तस्मिन्निति सूत्रापेक्षया तस्मादित्यस्य परत्वादित्य  
र्थः इकारात्सकारेणुडित्यर्थे तस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तावुपस्थित इकारस्यागमित्वं तस्मादित्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितस्य तत्त्वमित्य  
संभवरूपविरोधे परत्वेन व्यवस्थेति सस्यागमित्वनिर्णय इत्युच्यते तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये लाघवार्थ इति षष्ठ्याः प्रयोगे ए  
व कर्तव्ये इत्यर्थः कर्त्तव्यसिद्धादिति अतएव तुडिति नोक्तं अतएव कर्त्तव्यसिद्धत्वादेव ननु पुनः सीत्यनुसप्तमी  
चयथा श्रुते वड इति षष्ठ्यंतं परमार्थतो वाक्यशक्त्यंगीकारेण पूर्वोक्तत्वे परादित्वेवान्नाक्तता वच्छेदकभेदोऽत आह पुनः

निभावः १३

आगमित्वं

तमः  
३९

श्रौतसत्त्वात्तेत्यतीत्याशंक्या ६३

रादित्वमिति श्रौततिरुपदेशे सादिः श्रुत्वस्य धुटिसिद्धत्वेऽपि तु कर्त्तव्यसिद्धत्वात्सन् श्रौततीत्यत्र तु गतेति बोध्यम् षष्ठी कल्पयति इति  
न वशीति सप्तमी निर्देशो लाघवार्थः द्वयोरवरितार्थत्वे लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं नान्यथेत्याश्रयात् धुडे वास्त्विति  
शीति च षष्ठ्यर्थे इति भावः विपर्ययमिति श्रौतसार्थमिषवद्गुणः सूत्रकृतो यत्नदर्शनादिति भावः एतत्तदस्यादिति एतदृष्ट्या  
श्रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न वचनसामर्थ्यादिति भावः त्रिपाद्यां सर्वथा परिभाषाऽप्रवृत्तौ पक्षद्वयेपीदमेव समाधानम् यथा दे  
शपक्ष इति कार्यकाले तु असिद्धत्वा न दोषः पूर्वोक्तत्वेपीति भावः संज्ञायां इमिति प्रत्याहाररूपायाम् विकल्पद्वयस्य मध्ये इ  
ति विभाषामध्ये विधयस्तेनित्या इति नत्कासेडिति भाष्योक्तेरिति भावः नवतमध्ये पाठेन नित्यत्वकल्पनेन मध्यपतितानां  
नपरेन इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः स्वरितत्ववत्तादनुवृत्तस्य पुनर्वाग्रहणान्निवृत्तौ कल्पमानायां स्वानंतर एव तत्कल्पने  
नोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पने मानाभावः तस्मादुत्तरत्र वाग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वसूत्रे एव पूर्ववाग्रहणस्य निवृत्तिरिति भावः  
तन्निषेधादिति तस्य दोष इत्यस्य तु न प्राप्तिः लत्वसाहचर्येणादेशाणामस्यैव वाग्रहात् पंचमी समासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यं  
परादित्वमिति ततः परस्या च इति व्याख्यानेनेत्यर्थः इमस्यस्य षष्ठ्यंतत्वमाश्रित्य इमंतपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य इ  
मोऽमुज्जादौ पद इत्यर्थेन पूर्वादित्वमेव कुतो न कृतं पदस्येति च मा उपधाया इत्यादाविवावयवषष्ठी अजादौ पद इत्युक्तेर्मा भ  
भ्यासे इत्यतः शतरि मनैत्यादावनंत्यस्य नेति भावः कर्त्तव्यसिद्धत्वादिदित्यर्थः उच्यते इमु  
तः परादित्वं चेति सूत्रे कर्त्तव्यसिद्धत्वात् कार्यकालसंबन्धिदिगिति दिगर्थस्तु तत्परिभाषायास्त्रिपाद्यामभाव एव किंच



श.र.  
२८

यदियदागमादिति न्यायेन गंगानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यते तेन नकाराद्य वयवनस्यापि पदांतत्वात् त्वनि  
षेधसिद्धिरित्युच्यते **तस्मिन्** स्वात्परस्य संतपदस्याविपरेडः पुडित्येवार्थस्तथा सति स्यान्न प्रागुक्त इति महदनिष्ट  
मिति स्पष्टं चेदं सर्वभाष्ये। प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधादिति इदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टं अनुसर्तव्यत्वादिति यदि तु  
सनिषेधोऽपदादिविधाविति पर्युदासेन पदांतत्वनिमित्तके विधावेवेति ननु मतेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अनुसर्तव्य  
त्वादिति यदि तु सनिषेधोऽपदादिविधविति पर्युदासेन पदांतत्वनिमित्तके विधावेवेति ननु मतेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। किंचो  
त्तरपदस्य कार्यत्वे एव तत्प्रवृत्तिरतएव माषकुं भवापेनेत्यादौ पदव्यवायेपीति निषेधसिद्धिरित्युच्यते तदा प्राचीनोक्तम्  
मादेः पदस्येति व्याख्यानमेव शरणम्। स्पष्टं चेदं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलपदे इत्यत्र च भाष्ये तेन निषेधेन सिद्धि  
ति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशे न इत्यास्तां त्रिसकारकत्वेति न च पुनर्हित्वेन तदपिसिद्धं न स्येति लक्षणास्येति  
न्यायात् अत्र वेदमेव शापकं बोध्यम् अनर्थकमिति इदमुपलक्षणं। प्रतिसूत्रमाह नो गौरवं वेत्यपि बोध्यम्। त्वत्वा  
र्थमिति अनेन तु ग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्य स्तुतः पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्य स्पष्टबोधनार्थं वा शब्द इति स्पष्टि  
तं विधिपक्षेऽत्र ग्रहणं तु एतदुपकरणे इत्यर्थलाभार्थम् वस्तुतः अधिकारत्वमेवोचितं मतवसो रितिसूत्रे कृतयोर्वन उप  
संख्यानं विभाषा भवादित्यनयो ह दाहरणे भाष्येऽनुनासिका घञच्चारणा विधित्वेन तत्र प्रवृत्तिर्द्वैवैक अधिकारत्वेत्

रामः  
२८

त।

अन्यथाऽयोग्यात् विज्ञेयाऽनुत्पत्तौ नकारापत्तिः अभ्यासे चर्वेति सा ह चर्या पदांते एव तत्प्रवृत्तिरिति सिद्धांतः ७७

नरैव प्रवृत्तिः स्पष्टं चेदं हतावितितत्वं। त्वत्त्वे इति दिग्योगलक्षणात् न अत्रानुस्वारपरा अनुनासिकः पूर्वस्य तुवेति  
न्यासेन सिद्धावं अनुनासिकात्पर इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। परादेनैवोति प्रसिद्धावेवकारः। पं. सू. इति एकदेशे  
स्वरितत्वप्रतिज्ञा येत्यपि बोध्यम् अतएवावसानेन सः पूर्वोऽसन्निर्कर्षरूपा संहिता त्ववसानेऽप्यस्येव अतएव संहि  
ताधिकारे वसानकार्यपाठः संगच्छते। त्वत्त्वादिति अतएव पुंस्वित्यादावुकारं निमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधानेऽप्यस्य  
शक्यं नुमत्थानिका अनुस्वारस्येव नुम्विसर्जनीये सूत्रे ग्रहणान्नेति भाष्यसंगच्छते इकाराद्युत्तरपाठे हि अनुस्वारमिपांग  
हीत्वा षत्वंड्वारस्यादिति भावः। यथादीति पूर्वसवर्णदीर्घादिशब्दार्थः। अयं पाठोऽनित्यः अट्टकृतिसूत्रेऽनुस्वारो  
पलक्षणा नुमत्तहणात् अतएव हरिं जयतीत्यादौ ग्लान्जशब्दातिनोति बोध्यमिति कश्चित्। भवत्येवेति एकस्य द्वितीयो  
च्चारणस्यैकेन साधुत्वबोधनं तयोर्मध्ये परस्य द्वितीयोच्चारणस्यान्येन साधुत्वबोधनमिति भावः। वस्यमासीत्येति  
प्रत्ययरूपो विसर्ग इति व्याख्या दर्शरीत्येवार्थः। वस्तुतस्तदसंगतं कविभिः कृतमित्यादौ प्रस्तापत्तेः। एतच्चावयेति तनु  
नार्त्तविबोधकेन सूचितं यदा तु सूतेः सस्य प्रकारोऽप्यस्य ह्रस्वोऽस्यः प्रत्यय इति स्त्रिया मिति सूत्रभाष्ये यदोक्तं अन्यत्ति  
स्तदा सस्य लोपे मस्येव प्रत्ययत्व इति व्याख्या दर्शनी कसामानाधिकरणेऽपि प्रस्तापत्तिरेव पातेऽमुनिति अन्यत्तिमा

कोलुमस्तु

यो



श. ५  
२५

दीयतु मूलमिति दिक्. **शकारेणेति**. यत्वासिद्धत्वादिति भावः. **नकर्तव्यमिति**. यत्वासिध्या यणवन्नाविरहेण नत्वा प्राप्तेरिति भावः. **अत्रवेति**. स्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः. **संज्ञेति**. एवं वत इतरभावप्रत्ययेन सस्थानशब्द उच्यते तेन खवाच्यो जिह्वा मूलीयो वार्तिके लक्ष्यते. कुलंकस्मान्न भवतीत्यत्रेवेति भावः. **कशादीति** पाठे प्रयोगे च त्वप्रवृत्तिरिति भावः. **इत्युक्तत्वादिति**. एवं च माधवो नैष्टापत्तिकर्तुमर्हति **अभिधानस्येवेति**. स्वशादेरभिधानस्येवेत्यर्थः. **गोस्वेति**. स्वशादित्वं स्वीकृत्या नभिधानस्वीकारापेक्षया तदस्वीकृत्यैव ख्यातेराद्धधातुके नभिधानस्यैव स्वीकारे लाघवमिति भावः. **इत्युक्तमित्युपलक्षणं** जिह्वा मूलीयस्य मत्वस्य च नमः ख्यातिः निःख्याति इत्यादौ. **आवतेर्जित्वादिति**. अत्रायतेरित्युक्त्या सत्यपि परस्मैपदत्रायेत्यस्य प्राप्त्या वाहीत्यस्यासिद्धिः सूचिता. **आचारिकेवेति**. नामधातो मूलधा **पि**त्वादेर्जित्वाद्याश्रित्यानुदात्तङित इत्यादेर्प्रवृत्तिर्नेति अभिमानः. **अत्र** एवत्राहिमां पुंडरीकाक्षेति संगच्छते इति भावः. **आर्षतत्रादित्यन्ये**. **शाम्यतेरिति**. ननु शानते जनेत्यतः तस्य पदांतेन लोपेन नानात्वा संभवादिति भावः. **नवा** प्रशानिति पर्युदासे नानात्वात् ननु ह्योसिद्धे न इति मर्थमिति वा **अत्र** अस्य लक्षणवशात् संपन्नानां तत्वेन पर्युदासेष्विलक्षणावशात् संपन्नकारांतानां मानानामेवापत्तेः. **ननु** कुषोरित्यत्र जिह्वा मूलीयस्य खत्वादिसर्गे तस्य सत्त्वे सप्रवणापत्तिरत आह. **सूत्रे** इत्यादिशब्दादित्यंतेन विसर्गलोपश्च सत्त्वापवादः. **एवं** च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः.

रामः  
२५

सर्विसर्गपाठेऽप्याह. **वाशरीति**. स च सत्त्वापवादः. **खर्परइति** चैकल्यिकमिति भावः. **उच्चारणार्थमिति**. तयोस्तुच्चारणस्य तोविना संभवेन नान्तरीयकं तयोस्तुच्चारणं ननु तयोर्विधेयत्वं किंतु तन्मात्रे तयोर्लक्षणाभ्याख्यानादिति भावः. **वाहिकल्पइति**. निपातानामनेकार्थत्वाच्च शब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः. **सत्त्वप्रसंगादिति**. चात्र कष्टविसर्गस्तु सत्त्वापवादइति नास्याकंदोष इति भावः. **गतापाठसामर्थ्यादिति**. एतेन पंचम्यं तात्त्वार्थे तसि ल्बिधानेनान्यथा दुस्तर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पंचम्यं तत्त्वाभावात्तत आगत इत्यर्थे कथमणित्यपास्तम् अयानामिति टिलोपः. **सन्निपातेति**. असिद्धविषयेपि साप्रवर्तते. **यदा**. पूर्वत्र कर्तव्येऽसिद्धत्वेपि तत्र कृते उत्तरस्यासिद्धत्वे मानाभाव इति नासिद्धत्वेन सन्निपातपरिभाषा प्रवृत्तिप्रतिबंधः शक्य इति भावः. **वैकल्यिके** अपि भावो ननु न स्येवौचित्यं फुलाधिक्यायेति नात्पर्यम्. **॥ इति हस्तसंधिः ॥** **नेत्येवोच्येतेति**. कुषोरित्यत्रापि वेन सत्त्वं नेत्येवात्र कर्तव्यमिति भावः. **स्यातामिति**. सत्त्वनिषेधे खरवसानयोरिति विहित विसर्गस्य सत्त्वादिति भावः. **विकारमात्रमिति**. तत्सामर्थ्याच्च न तस्यैव प्रत्यापत्तावपि न ताविति भावः. **एतेनैताद्विहितस्य स्थानेपितौ स्यातां**. किं वा स्येव तौ स्यातां खरवसानयोरिति विहितस्य त्वेन तयोरसिद्धत्वादिसर्जनीयस्येति सत्त्वमेव स्यादित्यंतास्तम् अर्थाधिकाराजो धेनखरवसानयोरिति विहित विसर्गस्यैव देशाच्च **विसर्जनीयस्य** सोऽर्षरे इति तु नस्त्रं कृतं वाशरीत्यनेन

अने



श. ५.  
३०

सत्त्वविकल्पेन सिद्धावपि कुचो रित्यत्रार्थरत्नजुहत्या तयोः शर्परेः प्रवृत्तावपि कुचोरिति सूत्रे वादिसर्गलाभाना  
पत्तेः। **अप्रत्ययेनेति** सोऽत्रत्वादिनिभावः। **शक्तिरित्येति** किं च प्रवृत्तरेत्यादौषत्वादिवा रणाय कुचोरित्यनुवर्त्यतदं  
तर्गतरेवरीतिव्याख्याने सुतरां क्लेश इत्यपि बोध्यम्। **अन्यस्यासंभवादिति** अयं भावः। अपदे इत्येव कुचोरित्यनुव  
र्त्ययस्मिन्निधिरिति परिभाषया कपवर्गादौ अपदे इत्यर्थे न सिद्धे आदिग्रहणमपदस्येवादि रित्यर्थलाभार्थः तेनो रः का  
यतीति विग्रहे सुष्ठु पत्तेः पूर्वसमासेऽप्यु रः केणेत्यादौ न सत्त्वं आदिग्रहणसामर्थ्येन तत्त्वव्यावधारणे न च पदत्वयो  
ग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणादिति। **शक्तिमत्त्वमिति** अव्ययं भूतपूर्वगत्या बोध्यमिति भावः। **षत्त्वं ने**  
**ति** सत्त्वं नेत्यपि बोध्यम्। **त्रापि** षत्वविधावपि। एवं चात्र पाठान्नानुहत्तेश्चोभयमपि नेति बोध्यम्। **समुदायस्ये**  
**ति** अलोत्पादिसूत्रे अवयववाचकात्प्रशब्देन समुदायस्याक्षेपेण उपधात्वस्य समुदायनिरूपितत्वादिति भावः।  
**इदुपधस्य विसर्गान्तस्य पदस्येति** सामानाधिकरण्येनान्वयः। **षत्त्वं लोत्यस्येत्यनेन** विसर्गस्येत्यन्ये। **व्याख्या**  
**दर्शनीकरीत्याह**। **अप्रत्ययेनेति** तत्रासिद्धेरिति विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः। **नस्यादिति** रो रसुप्  
त्वेन पदत्वाप्रवृत्तेरिति भावः। **वरितार्थे इति** ननु तत्रापि पुनर्नित्यवस्थायां जातपदत्वस्यातिदेशेनैव सुलो  
पे सते आनयनमिति को विशेषः। **नैकदेशाविकृतन्यायेन** सिद्धिः। **अग्निरित्यत्रापि** समत्वात्। **त्वाग्निरित्य**

रामः  
३०

त्रादेशस्यातिदेशालभ्यकार्यस्य चासिद्धत्वमत्र तदध्यकार्यस्यैवेति विशेष इति वाच्यम्। सर्वथातिदेशापेक्षणे  
न तस्या किंचित्करत्वात्। **किंच** कृत्वा सिद्धत्वेनाग्निरित्यत्र पदत्वं सुलभं। **किंच** विसर्गस्यान्यलरूपरेफ हतिप्रत्यय  
त्वस्य स्थान्यलधर्मत्वेन तदतिदेशाप्रवृत्तिरिति प्रत्ययरूपो विसर्गोऽलभः। **स्पष्टा** वेयरीतिर्भोगो इति सूत्रे भाष्ये  
**किंच** वैवसानाधिकरण्येऽसोरिति वक्तव्येऽप्रत्ययग्रहणव्यर्थस्यात्। **किंच** वैवन्तिसमासेति सूत्रेऽन्तरपदस्यस्ये  
त्यस्य वैयर्थ्यं। परमसर्पिः कुंडिकेत्यादावनेन षत्वस्य दुर्वारत्वात्। **किंच** वैवन्तिसमासेति सूत्रस्य भाष्यासंगतिः  
**तथाहि**। अथाभ्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सर्पिरादितो नित्ये प्राप्ते रसुसोः सामर्थ्ये इति विभाषा आरभ्यत इति हित  
त्रोक्तं। प्रत्ययत्वपर्याप्तधिकरणमिन्नस्येत्यर्थे तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि नित्यत्वप्राप्तेरथाभ्युत्पन्नमित्यादेरसंगतिः  
**स्पष्टे** वः अत्र भाष्येऽप्येति पदार्थेनेन सर्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वं सिद्धये **अत्र** व्युत्पत्तिपक्षेऽप्येव नत्वसाविति सूत्र  
तं। तस्मादत्र प्रत्ययपदतत्त्वं धिपरं प्रत्ययसंबंधिभिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थ उचितः। **अतएव** कविभिः कृतमित्या  
दौ न दोषः। **नित्यं समास इति सूत्रस्यानुतरपदस्येत्यस्य** कत्कादिषु सर्पिः कुंडिकाशब्दादस्य चेतदर्थज्ञापकत्वेनो  
चितेति चेत्तत्त्वं। **व्याख्या** दर्शनीजसारेणैतद्व्युत्पत्तत्वात्। तद्व्युत्पत्तिरिति नान्ती वादस्तव्यमिति। **नान्वर्तत इति** अ  
तएव तिरश्चेत्यादौ सस्य शुत्वसिद्धिः। एतच्चेष्टाजरोधेन संयोगादिलोपलत्वणत्वातिरिक्त विषयं तेन तत्र स्थानि



बलं भवत्येवेति तस्य दोष इत्याहुः पि न वाचनिकमिति भावः । मातुः कार्यमिति सिद्धांतव्याख्यानेष्वत्र दोषः । तथा  
 हि । सका रसनिधावकारो नैव प्रत्ययः समुदायनिवेशित्वात् प्रत्ययत्वस्येति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेन वि  
 सर्गस्य तत्संबंधित्वाभावात् । यत्तु त्वेकतेव शिष्टः सकारः प्रत्ययसंज्ञकः सलुप्त एव । न वांतादि वक्ष्येत्यस्य पूर्वस्य प  
 रस्य समुदायस्यांतादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवास्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेशविशिष्टस्यापी  
 त्यर्थादुरसित्यत्र प्रत्ययत्वस्य तुल्यतया एकदेशविहृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया न दोष इति वाच्यं । त्रिपा  
 धा असिद्धत्वेन तत्रांतवत्वा प्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनोः कारस्य प्रत्ययत्वाभावात् प्र  
 त्ययसंबंधित्वं न स्थानिवत्त्वमश्लीयत्वात् । सर्वसर्वपदादेशा इति न्यायेन तु मातुः असित्यस्य स्थानि  
 त्वेऽप्यसित्यस्य स्थानि त्वात्ताभेनो रित्यस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृतस्तु उरणपरइ  
 तिसूत्रे च भाष्ये उक्तमिह कस्मा न भवति पितुः करोति अप्रत्ययस्येति पत्वं प्राप्तोति अप्रत्ययविसर्जनीयं व्यते प्रत्य  
 यविसर्जनीयश्चायं लुप्यते । अप्रत्ययविसर्जनीयो रात्स्येति लुप्यते त्रेत्यादेरपमर्थः । प्रत्ययविसर्जनीयत्वेन  
 यत्तवाभिमतः सलुप्यते न दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति बोध्यं । शापनादिति त्रिपाद्यामप्यंतवत्त्वमव  
 निशापनदारेति भावः । अतएवामीसीरपेणोत्पादोमीत्वणत्वेति धृतः । अत्रैकारस्यादस्संबंधित्वं पेश्यस्ये

स्ये ७

रामः

३१

अंतवद्वाच्योक्तरीत्या इष्टं प.

कात्रुतरपदत्वं चांतवद्वाधीनमिति बोध्यम् । अधिकरणमेवेति प्रत्ययस्य संबन्धीयो विसर्गस्तस्य नेत्यर्थ इति  
 तद्वाच्यः । अगत्या च वाक्यभेदा समर्थसमासवैयधिकरण्यान्वयरूपदोषत्रयसहनमिति तदभिमानः । नातीवे  
 ति वैयधिकरण्यान्वयफलस्य कविभिः कृतमित्यादेः प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्येवंलक्षणया सामा  
 नाधिकरण्येनापि संग्रहसंभवादिति भावः । व्याख्यादर्शोक्तं सामानाधिकरण्ये तु लेशतोऽपि तदादराभावादती  
 वेत्यसंगतमेव स्यादिति अनेनोक्तव्याख्याया एव स्वाभिमतत्वं सूचितवानित्यलम् । परंपरयेति एकादेशाशास्त्र  
 संपन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्गस्येकादेशाशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः । प्रचुरः पाठ इति ओषधीस्तुधीत्यादौ  
 शसैकादेशैकः करत्कतिरुधीति पत्वं निवृत्तिश्च तत्फलमुक्तं । मूलतु तस्य फलस्य द्वादसत्वाच्छंदसिवाप्रेत्यत इणः  
 षड्यस्य निवृत्त्याऽदोषाश्च घञंतमेव पठितमिति दिक् । प्रामादिकमिति पदादित्वेन सोपदादावित्यस्या प्रा  
 क्षिरिति भावः । साहचर्यमिति नवरामतस्मणा वित्यादौ दृष्टसाहचर्यसंबन्धस्याभिधानियामकत्वं दृष्टं न चेष्टा  
 कापि साहचर्यसंबन्धो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम् । पंचम्यपाः परिभिरित्यनेन लक्षणादियोतकपरियोगे  
 पंचमीशकायां यद्यप्ययं परिदृष्टापचारो वर्जनेवावर्जनेवायं खल्वपरादौ दृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रव  
 र्चनीयस्तस्यैकः सहायो भवितुमर्हति अन्यो वर्जनार्थो न । यथास्य गोः सहायेनार्थ इति गोरेवानीयते नाश्वोनगर्द



天  
 天

भइतिकर्मप्रवचनीययुक्तइतिसूत्रस्यभाष्येणसदृशानामेवप्रयोगेसहायत्वमित्यर्थस्यप्रतिपादनेनाश्वतेः।  
परिभाषायांसहचरित ~~सहचर~~शब्देनसदृशस्यैवग्रहणंसहचरस्यभावःसाहचर्यं सहचरणंचसदृशयोरेवे  
तिसाहचर्यशब्देनसादृश्यमुच्यतेसदृशयोरेवसहविवक्षातयोरेवचसहप्रयोगः।रामलक्ष्मणावित्यादावपिसा  
दृश्यमेवनियामकमेवेतिदिक्।अर्थवत्त्वेतिप्रतिपदोक्तस्यवेत्यपिबोध्यम्।नित्यंइतिभाष्यप्रामाण्येना  
त्राभ्युत्पत्तिपक्षस्यैवांगीकारेणभ्युत्पत्तिपक्षेप्रत्ययसंबंधित्वात्कथंषत्वमिति नद्रांकं।अतएवचतुष्पाद्योरु  
त्रित्यादिनिर्देशासंगतिः।इत्यर्थइतिअत्रत्यंतत्वंपूर्वसूचितम्तद्भाष्येतिअनुत्तरपदस्थस्येति किम्परमसर्पिः  
कुंडिकेतिनित्यंसमासेइतिसूत्रस्यभाष्यइत्यर्थः।आवंतप्रयोगसूचितमर्थस्फुटप्रतिपत्तयेआह।नत्वयसइत्या  
दि॥ इतिविसर्गसंधिः॥॥तस्यप्रत्ययविधीतिनिषेधानुवादकतायाएवयुक्तत्वाच्चयत्वंस्यशापकंसर्वाच्चेतिसू  
त्रंअन्यथापूर्वादिनिरित्यत्रतदंतविधिनैवसिद्धेकिंतेनतत्प्रत्ययविधौप्रतिषेधइत्यस्यैवशापकमिति वक्तुंशकं  
अतएवतदंतविधिसूत्रभाष्येसमासेत्यादिनिषेधवदस्यनकथनमितिबोध्यम्।प्रत्याख्यातत्वादितिफलाभावा  
त्सूत्रांताह्कदशांताइत्यादावंतग्रहणसामर्थ्येन्यपदेशीवद्वावाप्रवृत्तेरितिभावः।नन्वेकगोपूचादित्यस्यकेव  
लैकशब्दगोशब्दयोरप्रवृत्त्यर्थसावश्यकसूत्रांतादशांतादित्यर्थं।तत्रांतग्रहणंनुप्रत्ययविधौतदंतग्रहणनिषेधा  
अतएवयेनविधिरितिसूत्रेभाष्येप्रत्ययभिन्नेननित्यादेण्यस्माणांप्रातिपदिकेनतदंतविधिप्रतिपादनंस्वसापरमस्वसेलुदाहृतं वसंगच्छतेअस्यसमास

स्यत ३\*

नदंतेप्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति न तत्सामर्थ्याद्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या। न च भयाद्भूतादविवस्त्रांतादित्यादौ वि  
शेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धे तत्र ग्रहणासामर्थ्यसूपपादमितिकोस्तु भोक्तरित्यानिर्वाहः। समासप्रत्ययवि  
धावित्यादीनां सूत्रशब्दादेर्विशेष्यत्वे तात्पर्यग्राहकस्य सत्वेन विपरीतस्य वक्तुमशक्यत्वात्। न चास्यां मानाभावः। पूर्वा  
त्सपूर्वादिनिरित्येकयोगएव कर्तव्येष्टथयोगकरणास्यमानत्वात्। न च दृष्टादिभ्य इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः। अत एवा  
निष्ठीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम्। ज्ञापकपरभाष्यप्रमाणेनानिष्ठीत्यादिप्रयोगाणामनिष्ठत्वात्। एकयोगेऽपि तत्रै  
व स्वरितत्ववलेन तावत् एवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च। अपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिके निषेधस्वीकारादेव नां तादसं  
ख्यादेरिति चरितार्थः। अन्यथा पंचमशब्दादपि अपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात् तद्वैयर्थ्यस्य घृमेवेत्यरुचेराह। व्य  
पदेशिवद्भाव इत्यादि दिव उत्सूत्रं यत्रेति बहुव्रीहिणा तत्सूत्रघटितपादे इत्यर्थः। एवं यदि वउदितिसूत्रे हरदत्तेनेद्रे वेति  
सूत्रे कैयटेनोक्तमिति भावः। येन विधिरिति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपात्तांतादिशब्दविषयतास्येति वदता स्पष्टमेव प्रत्यय  
विधिविषयतोक्ता असमासे निष्ठादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये कैयटे वस्य घृमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेति दिक्। इत्या  
द्यपीति आदिना सगूर्भ्यामिति ननु संतानुकरणे विभाषा भवदिति वार्तिकनिष्पन्नानां ग्रहणं न स्यादत आह। संतं  
वेति कृतत्वानुकरणमित्यर्थः। अलोत्पत्त्येति न च भोराजसे इत्यादौ रोरीति लोपे कृते एकदेशविकृतन्यायेन भोः श



इत्वादंत्यस्योकारस्य यत्वापत्तिरिति वाच्यं तेषामभिधाने एषां रोरं पूर्वस्य चो रिति व्याख्याने नादोषो बोध्यः अत्र पक्षेऽद्योः  
श्रुतं तदंशेष्वप्याः सौत्रो लुगबोध्यः अवधेयमिति यदिग्रहो लिटी तिसूत्रेऽदः स्थानित्वेन निर्देश इति तत्रानलाश्रयणं  
प्रकृते तु विसर्गे रेफस्येव स्थानित्वाद्देषम्यं अनल्विधावित्यस्य स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रये स्थानिसंबन्धल्वृत्तिधर्माश्र  
ये चनेत्यर्थस्तत्र स्थान्यल्वेफवृत्तिरुत्वं स्थानिवत्त्वेन डर्धममल्विधित्वात्स्य चंदं प्रकृतसूत्रे भाष्येऽस्तु न तदाप  
यः स्तित्यत्र यत्वापत्त्यायां शीतिरिति हरोः सुपीति विसर्गः नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनेव प्रवृत्तिरिति तत्र  
विशिष्टः स्थानीति तद्वृत्तिरुत्वं स्थानिवत्त्वेन लाभः मुकुरः यदि तुरोः सुपीत्यत्रापि रइत्यनुवर्त्यते रेफस्येव ते  
न विसर्गस्तदांशग्रहणमुत्तरार्थस्य सत्पदार्थमिहैव कृतमित्यवधेयं तत्रेति वादिष्वित्यर्थः वार्तिकेनाश्रयणी  
यमिति भोइत्यादिप्रयोगाणां निपातेरेव सिद्धिर्निपातानामपि संबोधनांतभवदादिसमानार्थकत्वात् संबोधनविभक्त्यंतत्वे  
नामंत्रितत्वमस्ति भवदादीत्यत्र भोः शब्दस्याप्यादिनाग्रहणात्तत्र भोइत्यादिसिद्धिरिति भावः अन्यथा साधारणानाम  
भावे भोविद्देति न पुंसके सोर्लु कालुप्तत्वेन वार्त्तिकप्रवृत्तेरिति भावः भोगोति विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणा  
न्दीपाव्यवधानाद्भवतः संवृद्धिपरत्वाभावेनेति भावः सुपाडित्यस्य निपातमात्रांगीकारे इत्यादिः अनुनिपातोप्ययं  
भवच्छब्दसमानार्थ एवेति हे भोइत्यस्य नासंगतिरित्येव भाष्ये कैयटयोर्वार्त्तिकसिद्धिविभक्त्यंतप्रतिरूपकमव्ययमित्यु

आमृभगोदेवदत्तेति अयं भावः वार्त्तिकभावे भगोइत्यस्य पदत्वे विभक्तौ तिष्ठसीत्यादावविद्यमानवत्त्वमर्थमामंत्रितत्वांगीकारेण प्रकृतेऽपि अविद्यमानवत्त्वावप्राप्त्या आमृकांतरमिति विधिर्न प्राप्तोति एतदर्थमपि वार्त्तिक  
अप्यणुनामंत्रित इति अविद्यमानवत्त्वनिषेधात्संविधिर्भवति अन्यथानिपातस्य भगो शब्दस्य विशेष्यत्वाभावेन सामानाधिकरण्याभावेन वनिषेधाप्रवृत्तिः स्यादिति धनितं वेदमामृकांतरमिति सूत्रे श्रोत्रे वस्तु ननु  
आमृपुंससिभगोइत्युदाहरणं बोध्यं स्पष्टमेतत्सर्वप्रकृतसूत्रे श्रोत्रे प = ननु वार्त्तिकभावेन निपातस्यापि भगो शब्दस्य पदत्वेन एकांतरता विधिर्न विष्यतीति चेन्न आमृकांतरमिति सूत्रे विभक्त्यंतसोपसर्गमिति सूत्रादिविधित्यह

तं विभक्त्यंतप्रतिरूपकत्वं च शब्दतोऽर्थत इत्यन्यत्र स्पष्टम् किं च व्यतिलुनी तइत्यादिवदेतयोऽपि सहप्रयोगसंभेदस्य  
रुचेराह किं चेति पदात्यस्येति इदं वनभोः शब्दे फलं उभयोरपि भोः शब्दयोः संबोधनार्थत्वेन संबोधनप्रथमांतत्वेना  
मंत्रितत्वात् किं तिष्ठसिभगोति तिष्ठसिअद्योइत्यादौ भगवन्अद्यवन्तिष्ठसीत्यर्थक आमंत्रितस्येति निघातसि  
द्धिः निघातयोस्तुतयोः संबोधने शक्तौ मानाभावेन संबोधनप्रथमांतत्वाभावेनामंत्रितत्वाभावात् भगोतिष्ठसीत्या  
दौ अविद्यमानत्वं आमृभगोदेवदत्तेत्यादौ एकांतरता भगो आगच्छेत्यादौ द्विर्भावः धनेन भगोइत्यादौ परांगत्वमि  
ति भावः यदि प्रामाणिकाविति यदीत्यनेनेदं सूचितं तो न प्रामाणिको अतएव भाष्ये विभाषा भवदिति व्याख्या  
य भो ब्राह्मणीत्यस्येवासिद्धिमात्रं काव्ययमेष भोः शब्दो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्येवोक्तम् एवं च भगो हरिहरा  
वित्याद्यसाध्वेव तदतिरमसादिति भो भगो मतुवसो रिति सूत्रयोऽस्यार्थस्य भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः उभयग्रह  
णादिति वार्त्तिकबोधितसाधुत्वानामपि कुलटायावेत्यादौ कार्यान्तरबोधनाय सूत्रकृता नुवादस्य करणादिति भावः  
हरदत्तेति एवं चानित्यत्वाद्देवदत्तौ उभयोरग्रहणसिद्धिरिति भावः विभाषा भवदिति वार्त्तिके भोजालणा भोजालणी  
त्यसिध्या शंकायामव्ययमेष भोः शब्द इति सिद्धं तेनोभयोरग्रहणलाभादिति बोध्यम् परस्परसाहचर्येणेति तेन  
चार्थवतामेव ग्रहणमिति भावः अर्थवत्परिभाषयेत्यपि बोध्यम् अन्येषां अनर्थकानां सांतरांता नुकरणापक्षे प्र

आमृकांतरमिति प

नतरा मिति

पामृभगोदेवदत्तेति अयं भावः वार्त्तिकभावे भगोइत्यस्य पदत्वे विभक्तौ तिष्ठसीत्यादावविद्यमानवत्त्वमर्थमामंत्रितत्वांगीकारेण प्रकृतेऽपि अविद्यमानवत्त्वावप्राप्त्या आमृकांतरमिति विधिर्न प्राप्तोति एतदर्थमपि वार्त्तिक  
अप्यणुनामंत्रित इति अविद्यमानवत्त्वनिषेधात्संविधिर्भवति अन्यथानिपातस्य भगो शब्दस्य विशेष्यत्वाभावेन सामानाधिकरण्याभावेन वनिषेधाप्रवृत्तिः स्यादिति धनितं वेदमामृकांतरमिति सूत्रे श्रोत्रे वस्तु ननु  
आमृपुंससिभगोइत्युदाहरणं बोध्यं स्पष्टमेतत्सर्वप्रकृतसूत्रे श्रोत्रे प = ननु वार्त्तिकभावेन निपातस्यापि भगो शब्दस्य पदत्वेन एकांतरता विधिर्न विष्यतीति चेन्न आमृकांतरमिति सूत्रे विभक्त्यंतसोपसर्गमिति सूत्रादिविधित्यह



श. ८  
३४

सिद्धाभोऽत्यादिपूर्वकरेफांतानामर्थवतां ग्रहणस्य न्याय्यतया भोऽत्याद्योक्तारोतानुकरणपक्षेपिवार्तिकनिष्प  
न्नानां निपातानां चैकदेशभूतभोऽद्यानामेव ग्रहणमिति भावः अत्रेदंतत्वं रांतानामेवानुकरणं सूत्रे संध्यभावो न्या  
य्य एवेति भाष्यस्वरसः । लघुच्चारणतरो । लघुतरोच्चारणः । हलोविशेषणादिति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । इत्याहु रिति । हरदत्ता  
दयः । वकारलोपेततस्तदर्थानवगतेरित्यर्थः । एवं च करोत्यादिपरोपितत एवलोपो न भविष्यतीत्यत्रा हलोविशेषणं  
व्यर्थमिच्छुचितं भाष्यमपितदेकदेशयुक्तिरेव न पदांताः परेणः संतीतिलणसूत्रस्य भाष्यविरोधोऽत्र । इत्था बोद्धवं  
वेति । चेन्नलोपसंग्रहः । ठलोपादिति । ठोठोलोप इत्येतदृष्ट्याष्टुलं नसिद्धं सामर्थ्यादिति भावः । भाष्ये स्थितमिति  
दृष्टव्यमिति सूत्रे इति दोषः । इष्टव्यमिति तिष्ठति । पोरयभावे चेष्टापत्तिरिति भावः । उभयोरपीति । तदवलंबभूतेन दृष्टि  
कृतेति शेषः । तदाह वामन इति । अत्राह चिबीजं तु दंहेर्नकार हकारलोपार्थमिति भाष्यविरोधः । अनिदितो दंहेरुदहित  
मित्येवेष्टते इति कैयटविरोधश्चेति किंच । प्रसादोक्तरीत्या दंहेरपि । इत्था वद्धत्वयोः सिद्धाविणिषेधप्रकरणे दृष्ट  
इति निपातनस्य व्यर्थत्वमित्यलम् । अभावाद्भूतस्येति । आहार्याभावोपादित्यर्थः । लिंगमिति । विहितविशेषणेतद्वै  
यर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । सोऽस्मा अरमिति । सोऽस्मा अरमिति संधावविपादस्य धूर्तेः । न च प्रकृत्यांतः पादमिति पूर्वपक्षस्या  
भावेन नपादधूर्तिः । सोऽयमा गदित्यादिविवात्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धेः । एवं च वधारणा परतयानव्याख्येयं । सोऽहमाज

रामः  
३४

सुबलोपादिति भावः

प्राप्तं तत्तदं अत्राह चिबीजं तु दंहेर्नकार हकारलोपार्थमिति भाष्यविरोधः । अनिदितो दंहेरुदहितमित्येवेष्टते इति कैयटविरोधश्चेति किंच । प्रसादोक्तरीत्या दंहेरपि । इत्था वद्धत्वयोः सिद्धाविणिषेधप्रकरणे दृष्ट इति निपातनस्य व्यर्थत्वमित्यलम् । अभावाद्भूतस्येति । आहार्याभावोपादित्यर्थः । लिंगमिति । विहितविशेषणेतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । सोऽस्मा अरमिति । सोऽस्मा अरमिति संधावविपादस्य धूर्तेः । न च प्रकृत्यांतः पादमिति पूर्वपक्षस्याभावेन नपादधूर्तिः । सोऽयमा गदित्यादिविवात्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धेः । एवं च वधारणा परतयानव्याख्येयं । सोऽहमाज

न्मेत्यादौ बहुलग्रहणेन कविदप्रवृत्त्यापिसिद्धीरिति तात्पर्यम् ॥ ॥ इति दीप्तिभट्टोक्तिर्यौ नदी सित हरि कृते लघुशब्द  
लेभनोरमा व्याख्यानं वसंधिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ॥ व्यर्थस्यादिति । न चास्यापत्यमिरियानित्यादौ प्रयत्नप्रयुक्त  
निषेधवाधनेन तच्चरितार्थः । अत्राह चिबीजं तु दंहेर्नकार हकारलोपार्थमिति भाष्यविरोधः । अनिदितो दंहेरुदहितमित्येवेष्टते इति कैयटविरोधश्चेति किंच । प्रसादोक्तरीत्या दंहेरपि । इत्था वद्धत्वयोः सिद्धाविणिषेधप्रकरणे दृष्ट  
इति निपातनस्य व्यर्थत्वमित्यलम् । अभावाद्भूतस्येति । आहार्याभावोपादित्यर्थः । लिंगमिति । विहितविशेषणेतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । सोऽस्मा अरमिति । सोऽस्मा अरमिति संधावविपादस्य धूर्तेः । न च प्रकृत्यांतः पादमिति पूर्वपक्षस्या  
भावेन नपादधूर्तिः । सोऽयमा गदित्यादिविवात्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धेः । एवं च वधारणा परतयानव्याख्येयं । सोऽहमाज

नयेवं समुदाययोस्तयोरापत्तिः । धातोः प्रत्ययां तस्य च वेदं न दितं तस्यैवेति नियमेन वारणात् न चैवमप्युक्तं नियमेन तत्प्रत्याख्या न परभाष्यविरोधः । तस्यार्थवत्पदस  
लाशयकत्वात् । तदभावे रतयोरेवं सार्थक्ये सति रतदर्थक्यं न या उक्तरीत्या प्रत्याख्यानमुचितं ३५



ल. श.  
३५

भुपगमेन यदितुतउत्पत्तिः सत्येव गमके। यथा व्ययेभ्यउत्पत्तावव्ययादासुपेतिगमकम् नान्यत्र एकवचनमिति महा  
संज्ञाकरणान्नस्तेनतथागमकमेतएवव्यावृत्तिसूत्रेप्रातिपदिकाधिकाराभावेतिङं तेभ्यस्तउत्पत्तिमाशंक्यैकत्वादी  
नामुक्तत्वात्तेतिसमाहितं। त्वरीत्यौत्सर्गिकमेकवचनं उर्वारमेव। प्रकृतसूत्रस्यभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरतएवाग्रेभाष्येथ  
वत्पदस्यदशादाडिमानित्यादिपदसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यत्वेनप्रदर्शितस्तत्रहि सुपोधात्वित्यस्यप्राप्तिरितितदेवा  
स्यमुरव्यव्यावर्त्यं। पचतः कल्पमित्यादौतत्रदृष्टौ रूपसूत्रस्यभाष्यंगमकंसमासग्रहणं कृतनियमस्तुअर्थवत्समुदा  
यविषयकइतिभाष्येस्पष्टमिति नतेनास्यव्यावृत्तिरितिदिक्। यद्यप्यर्थवत्त्वमिति व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैवसादृश्यग  
त्यतइतिभावः। उक्तमिति एतेनेदमुक्तमेवपुनर्दर्श्यायोन्यतइतिसूचितं। भाष्येइति एवंहितत्रभाष्याअर्थवादिति वर्तते।  
कृतोद्धितांतैवार्थवत्नकेवला कृतःस्तद्धितावेति कृतोद्धितइतिसूत्रेत्तग्रहणंनकार्यमिति अर्थवद्ग्रहणसामर्थ्यादेव  
वेदशार्थतामइतिकेयटः। समुदायार्थोपादिति तेनतन्मात्रस्यक्रियावाचित्वनिबंधनधातुत्वसिद्धिरितिभावः। तत्रक्रि  
यावाचकत्वं तत्तदर्थविभागश्चेति तस्यतस्येति कृताद्वचनेनषष्ठीसमासेससोर्थविभागइतिकर्मधारयेवाविभक्तितु  
किइदंसाधु एतेनान्यान्यप्राडर्भावादितिअपादानेपंचमीतिसूत्रस्यभाष्यप्रयोगोपिव्याख्यातः सुवतत्वमसिद्धिः प्रयो  
गपक्षेइवस्थानेद्विवचनपक्षेपिआधान्यशब्देप्रकृतित्वबुद्ध्यात्यस्यशब्देप्रत्ययत्वबुद्ध्यासूपपादम् सर्वइति धातूपस  
र्गविभागोदतिषेकार्थीभावश्चैवमेवेतिभावः। एतद्वैते पदरूपोवाक्यरूपोवेत्यर्थः। लोकानांतत्रैवशक्तिग्रहेणवो

अस्यपमानत्वं  
दीयत्वंसंवितां

अयमपिर्बुद्ध्याइत्यग्रेयोमस्तेनस्थानिवत्त्वसमुच्चयः ३५

रामः  
३५

धादितिभावः। अतएवतस्यपरमार्थत्वं लोकेवोधजनकत्वात्। शास्त्रेणप्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पादनेनविशिष्टपद  
स्येवतदर्थवोधनद्वाराविशिष्टपदेविशिष्टार्थः। कत्वमेववोच्यते। उपलालनाइत्यस्यभवंतीतिशेषः। ननुवास्तवाइ  
तिभावस्तदाह असत्येति आरोपितेइत्यर्थः। लोकानांतत्रदृष्टजन्मवोधानुपयोगित्वात्तत्वं सत्यं। विशिष्टशक्त्यावो  
धकंपदादीत्यर्थः। स्फुरिति अधिजगेऽभ्यगीष्टेत्यादौअर्थवत्त्वादिति आरोपितार्थवत्त्वादित्यर्थः। शास्त्रकृतं भाष्यकृ  
दादिः। संमतेति तद्धितविषयेइतिशेषः। औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह। इष्टस्यलेपीति चः पंचम्यर्थहेतुत्वानुवादः कः क  
यंविदिति अनेनतदनावश्यकत्वमेव वचयति ननूतरत्रचितार्थस्य कथंज्ञापकत्वमतआह। उत्तरार्थस्यापीति इ  
कोचीतिसूत्रेग्रहणस्योत्तरार्थतामुक्त्वाभाष्येउक्तं। इहकिंचित्रपोइति ननुमतेतिनिषेधानित्युल्लापनद्वारागोइत्यत्र  
गुणः फलमितित्तरर्थः। इत्थं सतीति लघुनानेनैवानित्युल्लापनमाश्रित्यन्यायानुसरणेतियोः प्रत्याख्यानसंभवइ  
तिभावः। नलोपइति सुवृत्त्यनित्युक्तोक्ताभूवाइत्यस्यलविधौतिवादिविधौचोपस्थितेर्निर्वकाशतयाऽपवादोक्ति  
वादिभिर्वाधातः कार्यकालपक्षेइति नवयथोद्देशेपिप्रत्ययत्वस्यभावित्वेनाकृतव्यूहपरिभाषयाफलाभावेनवसं  
शयाअप्रवृत्तिरितिवाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषयाअनित्यत्वात् असत्त्वाच्च भविष्यति किंचित्फलमित्यभिसंधि  
मात्रेणतत्रपक्षेसंशयाः प्रवृत्तेः प्रत्ययसंज्ञाप्रकरणेकेयटेनोक्तत्वाच्च यथोद्देशपक्षेणपर्युदासेलस्यसिद्धेः शंकास

प्राकृततात्पर्यं



रा. २.  
३६

माधानेन निर्दलेन हि व्यवस्थितयोः पसयोरन्यतरपक्षेण लस्येति हे पक्षांतरेण शंकायुचिते त्वर्थस्य प्रगृह्य संज्ञा  
प्रकरणे भाष्ये ध्वनितत्वादिति कश्चित् कथमन्यथेति नवराजेत्यादौ कृतं तत्वात्प्रवृत्तिः तत्राप्यत्र त्वय इत्यस्य संव  
धात् अतएव दासीदिदृश इत्यादौ परादि वद्भावेन न सुपो लुक् न च सुपो विषयमेव ज्ञापकं असति वाधके प्रमाणानां सा  
मान्ये पक्षपात इत्यर्थस्यापि ज्ञापना इत्ययामूत्रोपस्थितडि. संजुडि मात्रा विषयकता स्यात् इति राजपुरुषासिद्धिः।  
स्पष्टा चेयं रीतिः सार्वधातुकमपि दित्यत्र भाष्ये प्रकृतसूत्रभाष्ये चेदं स्पष्टं अत्र सुप्ति पोरिति तयोः प्रातिपदिक  
त्वे तत्सामर्थ्यादौ तस्यैकैक वचनेतच्छ्रवणापत्तिः। विभक्त्यर्थस्य लिंगं प्रातिस्वरूपा योग्यत्वेन न पुंसकत्वाश्रयो वि  
भक्ति लुक्। तत्सत्वे तु पदादित्वेन पत्वनिषेधापत्तिर्दोषः इति भावः। तत्रैवेति अत्राप्यौ तस्यैकैक वचनापत्तिः। सुपो  
धात्विति लुगापत्तिश्च। पचेरन्ति त्यादौ न लोपापत्तिश्चेति भावः। स्यादेवेति पूर्वविभक्त्युत्पत्तये जातस्यातिदेशेन वि  
भक्त्यंते बुद्धिरिति भावः। यद्यो देशेपीति अधिना कार्यकालपक्षेपि न हितत्रपक्षे उपदेशेनैवैकवाक्यतानातिदेशेने  
त्यत्र मानमस्तीत्यतिदेशेकवाक्यतयैव ह्रस्वमाप्तेः सुवचत्वात् प्रातिपदिकग्रहणं वेति न पुंसकहृत्त्वस्य प्राति  
पदिकवर्मत्वा न पुंसके वर्तमानस्येत्यर्थेनैव प्रातिपदिकनाभेसिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः। उक्तैर्ध्वनिभक्त्येका  
देशस्यांतवत्त्वाभावे। सामान्यापेक्षमिति अन्यथा ह्रस्व एव न स्यात्त्वाद्युत्पत्तिस्तु स्यादेवेति भावः। यद्यपीदं प्रातिप

रामः  
३६

यद्वचकस्वप्रकृतित्वाश्रयेन रव्यवहितव्यवहितसाधारणसमभिव्याहारः।

दिकग्रहणं सत्वप्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थमतेनात्र न ह्रस्वः मूलोक्तार्थे ज्ञापिते चारितार्थे दुर्निर्णयं संख्याकर्माध्ययोगा  
त्वाद्युत्पत्तिरपि न औत्सर्गिकमेकवचनमपि न गमकं विना तदुत्पत्तेः। सुपो धात्विति लुगापत्तिर्धातुसाहचर्येण सुप्तिडि  
तरसमभिव्याहृतस्यैव तेन लुग्विधानात् एव प्रत्ययान्तपर्युदासो न कार्य इति सूत्रे शेषे भाष्ये ध्वनितं पचेरन्तर्वस्मिन्  
इत्यादौ नकारोच्चारणसामर्थ्यं न न लोपस्तथापि एतावत्किञ्च कल्पनापेक्षया लाघवात्प्रत्ययांतपर्युदास एवोचित इति  
भावः। अतयात्वादिति यस्माद्दहितस्तदादित्वस्याशाल्मीयस्यातिदेशेन लाभसंभवः। अतएव भवतीत्यादौ भवतेः शब्  
निरूपितांगत्वा सिद्धिर्यतिसे इत्यादौ से इत्यस्य पदत्वसिद्धिश्च ईर्या नित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धितां तत्त्वनिबन्धनप्रा  
तिपदिकत्वसिद्धिश्च युवापत्येतत्तदन्तर्निबन्धनपक्षसिद्धिश्च। तथापि असहाये एव व्यपदेशिवद्भावो न तु सहायेते  
नैतरावयवेतदप्रवृत्तिः। स्पष्टा चेयं रीतिः आदेव उपदेशे इत्यत्र केयदे अतएव समासनयने व्यपदेशिवद्भावेन आकार  
स्थनादित्वं दृष्टिधातो इकारस्य नांत्यत्वं तथा सति ह्रस्वप्रयुक्तं श्रुत्वा तत्त्वप्रयुक्तोऽप्रत्ययश्च स्यात् ततोऽत्र  
न किंचिदेष्यं। लोकेपि बहु पुत्रवत्त्वेनैकस्मिन् ज्येष्ठकनिष्ठादिव्यवहारः। विजातीयकन्यादिसत्वे तु एकस्मिन् नपि  
तथा व्यवहारो भवत्येवेति बोध्यम्। अतएव हरिश्चित्यादौ सोः पदत्वं न। निजो चत्वार इति भाष्ये त्वेकस्मिन्नित्यस्यापर्यालो  
कनयेति तात्पर्यं वस्तुतस्तु पर्युदासेनैवार्थवत्त्वे तत्त्वार्थवद्ग्रहणादत्र सूत्रे विभक्तीतरानपेक्षया लोकेऽर्थबोधकत्वम

पितृवयवस्वतस्त्विति पाठः ३६

एकावश

कदेवु निरि ७

× शास्त्रीयत्वेन व्यपदेशिवद्भावत्वादिति भावः। निषेधादिति यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैका सादेरिवास्याप्युच्यते



श. ६  
३२

र्थवत्त्वंगत्ते. एकार्थीभावेनलोकिकेप्रयोगेप्रसिद्धत्वमिवेदमप्यलोकिकेआरोपितमस्तीतिदक्षअसद्व्यवस्था  
यांप्रातिपदिकत्वाश्रयति. तदाप्रत्ययस्यप्राप्तिरेवनेतिकेवलप्रत्ययपर्युदासोव्यर्थः. नचनित्वेदमप्रत्ययपर्युदासा  
नृत्तयाभावे। मुनिदंतमिति सूत्रस्थभाष्यकेयद्वयोरप्यत्रैवतात्पर्यमिति बोध्यमाह। अत्रार्थमिति. अन्यथाविभक्त्यं  
तस्योदात्ततास्याप्रातिपदिकत्वेतुपूर्वविभक्तिजुकेऽकारोकारस्योदात्तत्वेपुनर्जसिद्धकारोकारोदात्तत्वसिद्धिरिति  
भावः। कृतं तत्वेनेति. नचसमासविकल्पविधानस्यवैयर्थ्यं. समासेएकस्वरश्रवणं समासाभावेप्रातिपदिकत्वेतुपूर्वो  
त्तरपदयोर्भिन्नस्वरश्रवणमिति विरोधाद्धिउपदंशमित्यादौपक्षेप्रकृतिभावप्रवृत्तेरपि फलस्यवक्तुंशक्यत्वा  
च्च. तत्सामर्थ्यादिति. अन्यथासंज्ञाविधित्वात्तस्यात्. नप्रत्ययमात्रेणेति. प्रवृत्तेरपेक्षणादितिभावः। अधातुरिति  
ति. कर्तरूपार्थस्याधिकस्यभानेपि क्रियावाचकत्वात्तस्याधातुत्वात्तत्वेतिभावः। स्त्रीप्रत्ययेइति. अनुपसर्ज  
नस्त्रीप्रत्ययइत्यर्थः। तस्ययेनकेनापिरूपेणाग्रहणेइत्यभिमानः। शंकिणुः। राजकुमारीति. नचनप्रातिपदिकत्वस्य  
नफलमूलिगविशिष्टपरिभाषयैवतत्कार्यसिद्धेरितिचेन्न. प्रातिपदिकत्वतद्याप्यधर्मीणांलिंगप्रत्ययरहितेदृष्टानां  
तद्विशिष्टेनयाऽतिदेशेनतस्याअत्राप्रवृत्तेनहिउपहितेराजकुमारीत्यादौतदस्तिज्ञाग्रहणंनन्यार्थमिति वक्ष्य  
ते. शंकित्रभिमानानुसारेणेवोत्तरयति. अंतरंगस्यापीति. यदिनुअस्यनिषेधस्यप्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वमे

रामः  
३२

अतस्तेनैव एकार्थीभावकल्पनात्तद्विहितस्यानर्थक्यत्वात्. ३३

श्री २

वंचयथासाप्रत्ययग्रहणेएव ननुप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणेइतिउचितमेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं तथायंनिषेधोपिस्त्रीप्र  
त्ययमात्रग्रहणेननुस्त्रीप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणेइत्युच्यतेतदानदोषः। समुदायस्यप्रत्ययांतत्वाभावादितिपिक्वा  
असमर्थसमासेइति. असूर्यपश्याइत्यादावित्यर्थः। धर्मिग्राहकेति. प्रातिपदिकसंज्ञाधर्मस्तद्धर्मीअसमर्थ  
समासः। ग्राहकमानंस्वरविधायकं। अन्यथापरस्परमसंबंधेनैकार्थीभावाभावात्समासोऽुर्लभः स्यात्. अस  
र्थग्रहणं. तत्प्रकृतिकेसुबंतेइत्यर्थः। मुपीत्यधिकारात्. उपपदमिति महासंज्ञाकरणाच्च। तदेतदाह। पदं चेत्पादि. शश  
शृंगादिपदानांबवोद्धेतस्मिन्शक्तिरिति नतदर्थमिपसमासग्रहणमिति बोध्यम्। यत्रसंघातेइतीति. अर्थवतीतिरो  
धः। सजातीयापेक्षनियमस्यौचित्यादितिबोध्यं। प्रत्ययोनेत्यस्यपूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययोनेत्यर्थः। तेनराजाइत्या  
नित्यादौनदोषः। जन्मवानित्यादाविति. तत्रपूर्वभागस्यपदत्वादितिभावः। ननुतद्धितग्रहणासामर्थ्यं तत्राह। तद्वि  
तेति. तत्रपूर्वभागस्यभत्वात्पूर्वभागः पदमित्यत्रपदशब्देनपदसंज्ञकग्रहणमितिभावः। नचत्रपक्षेगवित्यपमा  
हेत्यादौ. दोषः। गोइत्यादीनांसुबंतत्वाभावेनपदत्वाभावात्. शषण्वसुरित्यादिसमासेपूर्वभागस्यभत्वेनतत्साजात्ये  
नपूर्वभागः पदमित्यर्थत्वाभासंभवश्चेत्तत्राह। यद्वेति. प्रकृतसूत्रेभाष्येतुअर्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनि  
यमार्थमित्युक्तं। अत्रतंत्रेणाषष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयश्च. तत्रषष्ठीसमासेअर्थवदित्यस्यत्वांतंत्रेणापिप्रयोगा

ननुतत्त्वपरंयथैवविरोधः

विभक्तिनिरपेक्षत्वेनातिप्रकृतिनिरपेक्षत्वंतत्त्वंअतो नसूत्रकी नोपदंशमित्यनयासंग्रहसत्त



८ रुदंतेन समासे कृद्वा ह्यस्य भाष्या ताडिनेन समासे पूर्वकृद्वा स्या उभयापवादत्वमेवोचितं बाध्य सामान्यवित्तञ्च यणात् विशेषचिन्तायामपियेन न प्राप्तिन्यापुंसेव अतस्तस्येति न्यायस्य दुर्बलत्वाच्चात आह  
तन्निषेधाप्रवृत्तेश्च ४)

श.र.

35

ननु नियमस्य विभिन्नत्वे न तदन्तोऽस्य मानमनूयते ।  
निश्चययोः एकत्वे वाक्येककृतं प्राप्ताया आभिप्रेतं  
त्वादाय दत्तं हि प्रथमद्वये यि युक्तं मिलिमायः ६३

हर्त्यवदित्यर्थः। अतिस्यमित्यादावनुकरणास्यानिति परस्यपि प्रयोगस्तत्वेन तत्त्वमस्येव प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य  
नुनवावृत्तिः। प्रत्ययस्य स्वातंत्र्येण प्रयोगा हर्त्यवत्त्वाभावात्स्वरूपसूत्रे भाष्ये सुवन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते इति  
स्पष्टमेव कैयटेनोक्तमिति बोध्यम्। पुरुषावित्यादेरिति परस्य तत्प्रकृतिकप्रत्ययत्वाभावादिति भावः। तत्पूर्वभागे  
स्मिन्नन्तरपदत्वे चेति निषेधेनापदत्वादिति भावः। अर्थवत्त्वे नैवेति उत्तरपदस्य कार्यत्वाभावे नैत्यपि बोध्यम्। द्विधा  
हुं वाक्यस्येति कृतंतत्वादिति भावस्तदाह। कृदिति नचास्य भुजौ करणत्वेनोपदेशं प्रतिनकारकत्वं मूलकस्यो  
पदेशो कर्मत्वेनाप्यन्वयो विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधे करणत्वं कृतंतत्तीयैवेति तं प्रत्यपि कारकत्वमित्याशयात्। च  
त्वाद्वाधादिति नियमस्यार्थतो निषेधे पितात्पर्येणार्थवत्सूत्रापवादस्यास्य परत्वेन कृतंतत्वप्रयुक्तस्यापि नि  
षेधे तात्पर्यादिति भावः। निषेधानां बलवत्त्वाच्चेति बोध्यम्। निष्फलत्वादिति स्पष्टं वेदंप्रयोगादिति सूत्रे भाष्ये कैयट  
योः। नच समासे इति नापि वाक्ये इति बोध्यं। एकार्थाभावेति एकोपस्थितिनिष्ठा मिमांसका समुदायशक्तिरेवैकार्थी भा  
वइति भावः। एवं समासे इति सिद्धवाक्ये पि शक्तिरस्ति विशेषणविशेष्यभावांशो तच्छब्दे र्थवत्सूत्रे भाष्यादावुक्तत्वा  
त्तल्लक्षणोक्तिः इतो वाक्ये चेति भावः। असिद्धे इति समासश्च तद्धिते पि शक्तिलक्षणा योरभावादिति भावः। पञ्चतकीत्यादा  
विति नच पूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वाभ्यामेव दोषाद्व्यभिचारिणीयं विनिगमनाविरहेण अभ्यवर्तित्वस्यापि ग्रहणापत्ते

रामः

五

स्यसामान्यब्राह्मणसंकोचनसमासे अप्राप्तसंज्ञायाएवविधायकत्वेनअसमासेमूलकेनोपदंशमित्यादौतदप्राप्त्याकथंपरत्वाद्वाधः॥निषेधमुखेनप्रवृत्तौतुल्यताया  
वादत्वादवबाधउचितअतआह॥नियमस्येत्यादि॥आद्यपक्षेपेनिषेधस्यसामान्यब्राह्मणसंकोचलाभ्यत्वात्त्वेननाप्राप्तिन्यायेनार्थवत्त्वंस्येवापवादत्वाच्चनियमेनपर

यद्वाचकं श्रोतव्यं तत्सर्वस्वामेदेनैवावकाशं उत्पन्नं वैश्यादन्वयप्रतियोगितेन बोधयतीत्यर्थः ३३  
उक्त्यादिस्वरानिमित्तकविशेषार्थः स्वरोपपत्तौ विशेषः प्रवृत्तिभावस्तदर्थवैत्यर्थः ३४

रित्याशयात् किं चेदुपपद्यते चेतीति वाक्यस्यपि संज्ञापतिः । एवं समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे । न चार्थ  
वात्त्वाभावाद्धारणं न्यायनयेत्तरसूत्रे तदसंबन्धात् । तृतीयाप्रभृतीनिमित्तं स्वरे विशेषार्थम् । अमेदविवक्षायां मिति  
सादृश्यमूलाभेदविवक्षायां मित्यर्थः । अनुकरणं वस्वसादृश्येन अनुकार्यमुपस्थापयति तयोपस्थितस्य शाब्दे वयप्रतियोगि  
त्वं व्युत्पत्तिर्देवित्यात् । एवं वदित्यर्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभाव इति भावः । अतएव भूसत्तायामित्यादिनिर्देशासंगच्छते तदा  
ह । भूसतिः अपदानप्रयुंजीतेत्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थः । अस्य वात्मा देवलिङ्गात्परिनिष्ठितत्वं भेदविवक्षायां मिति । अर्थ  
वैच्छव्योपि दृष्टि विषय एवेतत्पक्षे इति भावः । अयं पसोमतौ चः सूक्तेति सूत्रे भाष्ये अनयोश्च लस्यानुरोधाद्भवस्येति दिक्  
विशिष्टस्यापीत्यर्थ इति । प्रातिपदिकत्वं द्वाप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशादिति भावः । स्पष्टं चेदं वदुर्ग्रीहे  
रूढस इत्यत्र भाष्ये । इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च तदुक्तं न च नयनाहं यत्कुंभीति किं वेत्यादिव  
उत्तरपदेष्टि । अत्र च द्युतमुत्तरपदमिति भावः । इतिोपपत्तिः । इदमुपलक्षणं पुंत्वस्य णिच्च्वसामान्यग्रहणेऽपि प्रवृत्ते  
रेवानया परिभाषया द्वाप्यग्रहवैयर्थ्यभाष्ये शंकितं । न च दृष्टामालादृष्टागौरीति समुदायस्यानुपसर्जनल्लिप्रत्यये  
तदादिनियमाभावात् श्वावन्तत्वेन ततः मुगुत्यत्यर्थं तदस्तुलिङ्गाविशिष्टपरिभाषया नुनात्र सिद्धिः । द्वापरहितस्य दृष्टामा

८१२

निवेदिषामाभिहितः ८३

यथा र्थो हानावपचापं राक्षो लप्यः ६३



श. ६  
३९

लक्ष्यादेः समुदायस्य प्रतीतिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेः किंचामृष्टमालादेव दत्तेत्यादावेकांतरतापत्तिरिति वाच्यम्। एत  
द्राघ्यप्रामाण्येन प्रतीतिपदिकसाहचर्येण च पृथगर्थोपस्थापकविभक्त्यन्तानवयवकड्यावन्तस्यैव ग्रहणेनादोषात् प्रत्ये  
कमपि पदत्वसत्त्वेनैकांतरत्वाभावाच्च उक्तसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वाच्च नियमायं न। त्पूङ्ते दोषापत्तेः कुत्साद्यर्थक  
स्वार्थिकानां कुत्सितसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या द्यावन्तादुत्पत्तेः सिद्धत्वादित्यंतस्वार्थिके फलमाह। तथाहीत्यादिना स्वार्थिक  
त्वेन। अत्यंतस्वार्थिकत्वेन परस्वेत्यमुच्यते। एवं च लोहिताद्विगवाधनं वेति न वक्तव्यमिति भावः। विकल्पः सिध्यतीति अ  
न्यथा आर्यशब्दात्कानि समुदायोक्तत्वापेक्षितं गसंबंधवोधनसंभवादेकाज्जिर्वचनन्यायेन समुदायादेव टापिकनः पूर्वटा  
वभावेनातः स्थानिकत्वाभावादि कल्यासिद्धिरिति भावः। इति प्रसंगादिति अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वादिति भावः। अस्त्येवे  
ति इदं गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। समासां तादृशतादृश्यामिति हितत्रभाष्ये। अलौकिके प्रक्रियावाक्ये  
एवेत्यस्य प्रवर्तन इत्यनेना नवयः कप्रवर्तते तत्राह। उक्तपदस्येति अनंतरमिति शेषः। अवयवीभूयेत्यस्य प्रक्रियावाक्य  
स्येत्यादिः एतत्सर्वस्वरूपकथनं अवयवत्वे प्रमाणमाह। समासां तादृशतादृश्यामिति हितत्रभाष्ये। अलौकिके प्रक्रियावाक्ये  
तावयव इत्यंत इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। इत्येके इति अत्रास्ति विधीजंतु समासार्थवाक्यस्यांत इति गोस्त्रियोरिति सूत्रस्थ

रामः  
३९

५१४

भाष्यस्य वाच्यार्थविरोधः। न हि सुब्रह्मिन्तं समासार्थं किंतु तद्विशिष्टमेवा किंच ततः पूर्वकपिततः समाससंज्ञायां सुपु  
किटपि बहुचमिकेत्यादावापः सुपः परत्वादित्वा नापत्तिः। तत्र विभक्त्यन्तेन्यपदार्थबोधकत्वारोपेण स्त्रीत्वबोधकत्व  
स्य कवन्तेः सत्त्वा सुपलुक्ः पूर्वकवन्तादुत्पत्तिवक्तुमशक्यमिति। परस्तादिति पक्षे लिति न च विशिष्टस्य सुवन्तत्वा  
भावेन सुवन्तान्दित इति सिद्धांतविरोधः। तेषामतिरिक्तभावेन परिपूर्णपदमिति न्यायाविषयतया तस्य सिद्धांत  
स्य समासांतविषयेऽभावात्। एवं च समासां तेषु द्राष्टा प्रतीतिपदिकादित्यस्या संबंध एव तस्या मवस्थायां वाक्यस्य प्रा  
तिपदिकत्वाभावादिति भावः। तद्विज्ञातत्वादिति प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः। पुनः सुपि वा दत्ते इति प्रत्ययलक्षणेन  
सुवन्तत्वात् समाससंज्ञा। कपस्तद्धकावयवत्वेन तद्ग्रहणेन तदंतस्य ग्रहणं। सुपि वदते इति काविकः पाठः प्रामादिकः  
तदुत्पत्तिपर्यंतं समाससंज्ञाया अप्रवृत्तीमानाभावात्। न च सुवन्तत्वाभावः अनेन सुपासमुदायस्य सुवन्तत्वेऽपि उत्तर  
पदमात्रस्य तत्त्वाभावात् पूर्वपदस्य सुवन्ततायाः प्रत्ययलक्षणेनैवोपपाद्यत्वात्। एवं च पूर्वतत्करणो फलभावः वहिर्भू  
तसंख्याकारकसापेक्षमुपस्तस्या मवस्थायां तदन्तर्भित्त्या प्रवृत्तेश्च। वस्तुतस्तु तद्विज्ञातत्वं निमित्तप्रातिपदिकसं  
ज्ञासमकालमेव विरोधाभावेन तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञेति बोध्यं। योगपद्यासंभव एव शास्त्राणां क्रमप्रवृत्त्यंगीका

प्रातिपदिकस्यैव इत्यसिद्धिरिति भावः

५ सावकवन्तस्यैव समुदायस्य समाससंज्ञा संज्ञितत्वात् समासांतस्य समासवाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन तद्ग्रहणात् अतएव प्रत्ययस्यादिति सूत्रसंमते वद



रादितिदिक्। यत्तुहिरिति। डीग्रहणं तु लोहि निकेत्यर्थमिति तद्भावः। अनेनेति। आर्यकेत्यसाधनेनेत्यर्थः। सुवतात्तद्विज्ञोत्प  
तो प्रागेव व्यापोः प्रवृत्तौ च बीजमाह। स्वार्थीति। स्वार्थ इव्यलिंगसंख्या कारकेत्यर्थः। स्वार्थः प्रवृत्ते निमित्तं विशिष्टवृद्धौ विशेष  
षण्शानस्य कारणत्वात् पूर्वजात्यादिशानंततो धर्मित्वेन प्रधानं। ध्विगादिभिरप्याकांक्षितत्वात् तदाश्रयशानंततः स्वमा  
त्रापेक्षत्वाच्चिगस्य शानंततो विजातीयक्रियापेक्षकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापेक्षसंख्या। याः प्रथममुपस्थि  
त्या तं शानंततः त्वमात्रापेक्षत्वाच्चिगस्य कारकरूपविभक्त्यर्थकांक्षा तत्रिह तो हि बहिर्भूतकुत्सादियोग इति कुत्सित इति  
सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। एवं च शानक्रमानुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तौ रौचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव। यद्यपि लोकानां बोधो  
नक्रमेण तथापि शास्त्रप्रक्रियायां शास्त्रकृतकल्पितोयं क्रमः। अर्थवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात् प्रातिपदिकोद्दे  
शेन लिंगादौ डीवादि विधानादित्यादि नोप्यम्। अतएव च कालतनेष्टिति वरितार्थः। स्पष्टं चेदमवः परस्मिन्निष्पन्नभाष्ये कैय  
टयोः एवं चैतन्यायसिद्धार्थं उवाच एवञ्चाग्रहणं अत्यंतस्वार्थिकानारभ्य तस्य निश्चेत्तु न्यायविषयाभावात्समा  
सान्तेषु न दोषः। अत्यंतस्वार्थिके कनिआर्यकेत्येव यद्यभिधानमस्ति लोहि निकेत्येतत्सिद्ध्यर्थं च लोहिताध्विगवाधनं वे  
तिकायमेवेति भावः। स्पष्टं चेदं सूत्रशेषे भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। पंचम्या इत्यनुद्देशे रिति। व्याख्यातयेति भावः। दृष्टं स्तीति।

रामः  
४०

तृती

सिद्धं तत्रैव प्रवृत्तेति नः ३३

र्थः

नत्रेकारानुच्चारणे इष्टस्य यथासंख्यस्यानापत्तिरिति भावः। इति मिति। तत्तद्विलोपः स्यादिति भावः। विशेषणार्थ इति।  
तत्फलं तु सुपां सुनु गितिसूत्रेणाकारादेशेनादेशाभावः। धेइति। न च धेः सुपि गण इत्येवां लुजसिचेति नियमात् न  
डि। तिप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। पतय इत्यर्थजसिचेत्यस्यावश्यकत्वात्। तान्येकेति। तत्रानुद्देशतानीत्यस्य लब्धव्याकरणा  
तरोक्तप्रथमादि संज्ञानीत्यर्थः। वीसायां द्विर्वचने इति। शसः कारकादिधानेन मंगला मंगलादिरूपार्थापेक्षणेन च  
वहिरंगतया द्विर्वचने कृतैरासिति भावः। यद्यपि कविदुक्तार्थानामपि प्रयोगो भवति। तथापि यत्र तद्विज्ञेना उक्ता वी  
सा भवति तत्र द्विर्वचनं यथैकैकशो ददातीत्यादि भाष्ये। तथा अल्पार्थकैकश इत्यादी सायां द्विर्वचने बहुल्यार्थादिति  
शसिति कैयटोक्त्या च प्रकृते तद्वक्तुमशक्यं। न चैवं सा विमलसूत्रमेका कपिला मेकैकशः सहस्रकृतोदत्ता तया तस  
र्वे सहस्रदक्षिणाः सपत्न्या इत्युत्तरा सूत्रे भाष्ये एकैकश इति प्रयोगा संगतिरिति वाच्यम्। एकेति प्रधानार्थक  
संबोधनसत्वेनैकश इत्यस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात्। एतद्व्याख्यामात्रेण न स्वार्थिकद्विर्वचनकल्पनापेक्षया  
मउक्तस्यैव न्याय्यत्वात्। किं वनायं भाष्यप्रयोगः। किं गौण्यप्युत्तरा संख्या पूर्वा संख्या वाधत इत्यत्र श्रौतो वास्मा  
तो वायं व्यवहारो दृष्टां तत्वेनोक्तो भगवतेति तत्र द्वादसत्वात् न दोषः। एकैकशः पितृ संयुक्तास्ति त्यादि वदिति दिक्। रमं



नेस्मिन्निति योगिन इति शेषः। इति भाव इति एतावतैव दंडापवादं कैशेष इति व्यवहार इति भावः। एतेनैकशेषां भूफल  
मपि निरूपितं दंडनिर्णयितुं अत्र सूत्रेति दंडोपनेतीत्यर्थः। अनुकर्षणादिति अनुपपत्त्यात्कर्षणात् आकर्षणादि  
त्यर्थः। कविदपकर्षणादित्येव पाठः। नैकशेष इति भ्यामादावपीत्यर्थः। भ्यामिच्छीं पुंसयोस्ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्य  
समत्वादेतेनानुप्रयोगविरोधादत्र नैकशेष इत्यपास्तम्। पुमान्निश्चयेत्येकशेषोपि न तत्राप्येकविभक्तौ सारूपाण्येव  
त्यनुवृत्तेः। अतएव प्रातिपदिकैकशेषेमात्मात्रोः प्रतिषेधोक्तव्य इति वार्तिकं कृतं। ननु वार्तिके प्रातिपदिकैक  
शेष इत्युक्तं। विभक्त्यंता नामेकशेषे पि जननीमात्मान्यमात्रार्थकेमात्माभ्यां देहिमात्माभ्यां वेत्यत्र प्रतिषेध आवश्य  
कः। नव तत्पक्षे इष्टापत्तिः किमु व्यते प्रातिपदिकानां मेकशेष इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यंतानां मेकशेषत्वेनापि प्र  
तिषेधोक्तव्यस्तस्यापि स्वेतानि कविद्विभक्त्यंतानि सारूपाणि मात्माभ्यां वेति अथ मतमेतद्विभक्त्यंतानां सारूप्ये भावित  
व्यमेकशेषेणेति भाष्योक्तेरिति वाच्यम्। सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनैकलक्षस्य साधुत्वासाधुत्वयोरेव चित्यात्। अतएव  
वाच्यमतमेतदिति प्रतीकमुपादायाभ्युपगमवादेन त्वेतद्व्यत इति केयदादिभिर्व्याख्या तमिति चेन्न इदं विरुद्धम्  
भूपेत्येव वार्तिके तदुक्तेः। अतएव तदुत्तरमेव चरुत्वा बोधतेत्युक्तं भाष्ये अस्य प्रातिपदिकानां मेकशेष इत्यादीति शेषो  
एकलक्षस्य व्याख्याभेदेन साधुत्वासाधुत्वव्यतिरेकमंगीकृत्येत्यर्थः मात्माभ्यां च एवं वाच्यमतमिति भाष्यवद्विदमप्यभ्युपगमवादेति भावः १७  
तत् प्रातिपदिकैकशेषे इत्युक्तेः ३ वित्तमंगीकृत्य प्रातिपदिकानां मेकशेषे एव प्रतिषेधो बोधते इति भाष्यार्थो बोध्यः १७

पः अनेन चास्य पूर्वपक्षवार्तिकत्वं स्पष्टमेवोक्तं। तत्र मात्माग्रहणं विभक्तौ विरूपाणामुपलक्षणं। अयं पूर्वपक्षः प्रातिपदि  
कैकशेषस्यैकविभक्ताविति पदाभावे एवोपपत्तिमत्वाकृतः तदभावे हि यानि सारूपाणि तेषामेकशेष एवेत्यर्थ एव प्राप्नो  
ति प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य हरिणहरितप्रकृतिक हरिणीशब्दादौ तद्विभक्त्येणासंभवात् प्रयोगसामानाधिकरण्ये  
नेव सारूप्यस्य ग्राह्यतया तस्यात्रापि सत्वात् प्राप्तस्य सनिषेधः। अतएवाग्रे विभक्तेः सारूप्ये उपलक्षणत्वमाश्रित्य तत्पक्ष  
स्थापनेन तत्त्वडनं कृतमिति एवकारापकर्षो भाष्ये ध्वनितः। तं विना तावमात्रेण तत्त्वडनायोगात् एतेनैकविभक्तावित्या  
वर्त्यैकविभक्तौ सारूपाणामेकविभक्तौ विवक्षितायामेकशेष इत्यर्थे यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ सारूपाणा  
मित्यर्थस्य प्रत्यासत्त्यात्ताभेन भ्यामादावेकशेषो नैजसादाविति वार्तिकं व्यर्थमिति तदाशय इत्यपास्तम्। वार्तिकमतेभ्या  
मादावपि तदभावस्य प्राप्तत्वाच्चेति च एतच्चेति एकशेषविधायकं वेत्यर्थः। ध्वनितं चेदं पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणा  
मेकशेष इति पक्षे विभक्त्यंतानां मेकशेष इति पक्षे च दंडप्रतिषेधोक्तव्य इत्याशंक्या नवकाश एकशेषो दंडवाधत इति  
ग्रंथेन भाष्ये इतरेतरेति एकवक्षस्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारेऽहनिबोधनादिति भावः। इतरा  
व्यति इति एकरूपेणेकरूपावच्छिन्ने इतरान्वय इत्यर्थः। इति इति अत्राद्यभेदेन परस्परान्वयादेदघटितसाहित्यनिमि



नैकशेषाप्रतिरिति भावः। एकैक्येणेति प्रपञ्चतपदत्वेति भावः। द्वे प्रसक्ते इति विभक्त्युत्पत्तौ सत्यांतप्रसक्तिर्विधा। एक  
 वक्ष्यामिनेरिति एवं चेत्तरयो गविषयाभावेनैकशेषानापत्तिरिति भावः। स्तन्येति जसः शीत्यत्रवेति कृत्ये वि  
 भाषाजसीति तु ऊंतावयवभेदविवक्षया बहुवचने एकशेषद्वयो रभावात्त्रविकल्पवारणायो नरार्थे चेति भावः। सजा  
 तीयेति स्वातंत्र्येण प्रयोगात्त्वेन साजात्येऽपि न दोषः। एतत्पूर्वभागस्य विभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्य स्वातंत्र्येण प्रयोगानर्ह  
 तात्। अनुग्रहसंभवादिति अतएव न प्रत्येकं तदुत्पत्तिः। वाधादिति अन्यथा द्वंद्वे द्वे दोनलोपाद्यसिद्धिश्चेति भावः। यानि  
 सरूपाण्येवेति तेषामेकविभक्तौ परत एकशेष इति शेषः। मानाभावादिति भाष्ये नुक्तत्वादिति भावः। किंवा वृत्तौ प्र  
 त्यासत्तिन्यायेन यस्यां विभक्तौ एकशेषस्तस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामित्यर्थापत्त्याभ्यामादावेकशेषापत्तिः  
 प्रातिपदिकैकशेषेमात्मात्रोः प्रतिषेधोक्तव्य इति वार्तिकेन भ्यामादावपितदभावस्यैवेष्टत्वा नुमानात्। फलमिति समु  
 दयादेकविभक्तेरभावादिभक्तेर्लुका लुप्तत्वाच्चेति भावः। स ह विवक्षायामिति सावसमुदायस्यैकार्थ्यनिरूपितैककार  
 कावेश एव भवतीति भावः। भौताभिरुपक्रमणेति उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समुदायादेकविभक्तेः कर्तृशक्यत्वेन विभक्तिप  
 देन व्यावर्त्तयितुं संभवेन सह विवक्षायामित्यावश्यकमिति भावः। न चत्रापि लुकि विभक्तिपरत्वाभाव इत्युक्तत्वात्। देवदेव

ति असह विवक्षायामप्येकशेषे तत्पुरुषादिविषये पितदापत्तिरिति भावः। तत्रापि समुदायादेकविभक्तेः सत्वात् न चने  
 कवोधकैकभिक्षाशब्दादपि भेदसिद्धिरस्तीत्यत आह। तथा हीत्यादि एकशेषांभे एकशेषं विना तादृशस्य ज्ञानासंभ  
 व इति भावः। न च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितप्रातिपदिका तद्धितोत्पत्तेः। पूर्वमेकशेषे पश्चान्दित इति वाच्यम्। प्रातिप  
 दिकाधिकारेण किं तत्समर्थं कृतवर्णानुपूर्वीकमिति भाष्यात्प्रातिपदिकसंबंधिवर्णमात्राश्रयतसंबंधिवर्णनिमि  
 त्तकार्येण परिनिष्ठितत्वस्यैवाश्रयणात्। अतएवाश्विमानणितिसंगच्छते। अन्यथा प्रकृत्यंशे दीर्घश्रवणं स्यात्। अथ  
 तदिति विभक्तौ परतो यतः प्रत्ययविधित्तस्यैकशेष इत्यर्थात्तदाश्रयणमिति भावः। अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं तु न लो  
 कसिद्धं तत्रानुवादकत्वादस्य शास्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेव द्वंद्वनिवर्त्तकस्य शास्त्रीयविधित्वाभावात्। अनयापि रीत्यांतवत्त्वा  
 प्रवृत्तिरित्युच्यते। यानि नु एकदेशविकृतन्याये प्रादी व्यतो णितिसूत्रस्य भाष्यप्राप्ताप्यात्स्थानघट्टवोधितवि  
 कारस्यापि ग्रहणम्। अशास्त्रीयस्य च तेनातिदेशात्तदामांतस्य तेन न्यायेन तत्प्रकृतितया औत्स्यस्य च प्रत्यय  
 त्वेन दोषः। अतएव तस्य पदत्वासिद्धिः। अतएव श्रायसावित्यत्रैकादेशे कृते नुममाश्रयः परस्मिन्निति स्था  
 निवत्त्वेन परिहृतं भाष्ये इत्युच्यते। हि वैस्यादेकशेषो न स्यादित्याणामित्यनेन तत्साधने तु न दोष इत्यतः। उग



~~तत्कल्पनातदनंतरमेव~~ तत्कल्पनातदनंतरमेव ५५

श.र.  
४३

परधिकरणोति युगपदधिकरणानां द्रव्याणां वचनं येः पदैस्तद्भावेऽर्थस्तदाह । एकैकमित्यादि अलौकिके इति । तत्रैवद्वंदादिप्रवृत्तिसत्त्वात् तत्रापि तत्कल्पनादिति भावः । समुद्रादिवित्यादौ विरूपाणामपीत्येकशेषस्तु न द्वंद्वविधानसामर्थ्येन तत्राहं कालिकस्यैव समानार्थत्वस्य तत्र निमित्तत्वात् । एवं वैकस्य विभक्त्यंतस्य निवृत्तावपरस्य तद्विशिष्टस्य श्रवणमिति भावः । तत्रापि अयं भावः । अलौकिके तत्कल्पनेऽपि प्रत्येकं सुवृत्त्यनंतरमेव तत्कल्पकं द्वंद्वैकशेषयोः प्रवृत्तेः । एवं चांतरंगत्वादुत्पत्तेरैकवचनत्वागेन द्विवचनाद्युत्पत्तौ मानाभाव इति । उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेणेति उपसंक्रमश्च तदालिङ्गितस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः सा च विभक्त्यर्थसंबंधाद्यंतर्भावेणेवेति तस्योक्ततया तदनापत्तौ तदुद्धेद इति भावः । दुःखावेति इदं व्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चयहेतुत्वं न च लक्षस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं इदं व्यवहारे दृश्यते । न्यग्रोधशब्देन ताभाञ्चनलक्षणापि । लक्षन्यग्रोधावित्यादौ बोधादुत्पन्नं न भवति । उत्पत्त्यादवेति न च द्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका । समासस्योद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिं मत्वा द्विवचनादिसिद्ध्या तदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वाभावात् । समुच्चयान्तावयवयोः समासस्यासामर्थ्येनैव वारयिष्यमाणतया न तदापत्तिरेतदुपपादिका । न चान्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वे

रामः  
४३

पि एकशेषेकस्य शेष इत्यत्र विनिगमकाभावात् सर्वेषां सर्वार्थत्वमावश्यकं । तथा सत्येकशेषस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः ।  
तस्मादेकशेषज्ञानोत्तरं शरणं वा सनावतां तद्वृत्तिज्ञानं ननु ततः प्रागपि शितिन दोषः । आकृत्य विना भूतेति निय-  
मेनाकृतिसंवेद्येत्यर्थः । ब्राह्मणशब्देनेवेति पाठः । न हितत्रैकशेषः तावद्ब्राह्मणशब्दज्ञानासंभवात् । तस्मात्तत्र तत्रेण  
यथानिर्वाहस्तथा न्यत्रापीति भावः । न ब्राह्मणमित्येकवचनं त्वार्थः । तत्रेण सुखत्वादिति । अयं भावः । भाष्येऽर्थो  
अर्थो प्रातिपदार्थानर्थो प्रतिवयत्तदपि प्रत्यर्थमेवेत्युक्तं । एवं चैकेनानेकार्थबोधनमपि प्रत्यर्थमेवेति एकेनैव  
ब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधनं तत्र । अन्यथाऽविद्यमानायाः शक्तेरेकशेषकारुण्यसहस्रेणाप्युपादयितुमशक्य-  
तया बोधानुपपत्तिरेव स्यात् । तत्र वात्रार्थतंत्रं एकत्रैव शब्देऽनेकार्थानां सत्त्वात् वस्तुतः शब्दस्य पर्यायपरिह-  
तिसहस्रार्थतंत्रमेवेतत् । अस्या इत्यादौ तु सहस्रतया शब्दतंत्रमेव । अन्यथा तंत्रानंगीकारेऽसमाशब्दः शान्तिभूम्योर्वाच-  
कः । नानार्थानुरोधेनेति सूत्रमावश्यकं तत्रेति शेषः । न्यायप्राप्तत्वादिति अनभिधानमाश्रित्य तु भाष्येऽप्यसद्वयोपि  
सूत्रप्रत्यारब्धमिति न्यतः । अनेकघटादिपदानां चार्थेऽतिरेकानभिधानादिति द्वंद्वप्राप्तिरेवेति तदाशयः । आवश्य-  
कमिति अनभिधानं ज्ञाने इति दोषः । नानेकशेषो विधीयते इति किंतु न्यायसिद्धेः वा नूयते इति एतद्वेषस्तद्विधेः ।

शकटदेवनविभीत ४४x  
ला: = ४



प्रयुक्तानामिति अयंभावः । इत्यादिप्रवृत्तौ केकरोषशास्त्राप्रवृत्त्या नित्यविभुद्देश्यतावच्छेदकानां कृतत्वेन तावदेव  
परिनिष्ठितं स्यात् न च नलोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां वेदमन्त्राव्यानमिति न तत्र क्रियावाक्येष्टादिप्राप्तिरिति संद  
र्भविस्तद्वमिति एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रमिति समुदायादेकविभक्ताविति पक्षः प्रत्याख्यात इति च संद  
र्भस्यर्थः । न्यायविरोधमाह । प्रयुक्तानेवेति न च यत्तया दृशशास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्यपरीनिष्ठितं सत्तलोके प्रयोगा  
हं कल्पिते तदीयानो किं केतव्या प्रवृत्तावपि अत्र दृष्टादिप्रवृत्तिर्नो विता वैषम्यादिति वाच्यम् । कृतद्वंद्वनामेक  
शेष इति पक्षे नावावनद्वाहा वित्यादौ परत्वादिना आवादौ कृते एकशेषानापतेरिति दूषणादानपरभाष्यवार्ति  
कासंगत्यापनेरित्यनं । अमियो जिति अवयविन आधारत्वाविवक्षायां दृष्टे वास्वेति वस्तु प्रमीतमाह । अमोऽव्य  
वेदीति पूर्वपरयो रित्यधिकृतपरशब्देन विशेष्यत्वादजेव गृह्यते इति बोध्यम् । निर्विवादत्वादिति उत्तरानुवृत्तेः  
सत्त्वादिति भावः । लिंगमिति अनुवृत्तावनुवृत्तस्य विशेष्यत्वे चेत्यर्थः । स्पष्टं वेदमौतो मासो रित्युपक्रम्य प्रत्यय  
लक्षणसूत्रे भाष्ये अवयववच्छेदिति अवयवावयविभावसंबंधबोधिकावच्छेदित्यर्थः । निर्देशाच्चेति उग्रग्रहणाच्चेत्य  
पि बोध्यं । नियमार्थ इति सचमाज्ञात्वादाशसमाप्तायिक विषयकोऽतो नृणामित्यादुत्तराभागे न व्यवधाने

पिणत्वसिद्ध्या मवर्णाभस्येति वचनेन कार्यमिति भावः । इदं प्रत्याहाराद्विके प्रकृतसूत्रे च भाष्ये स्पष्टं । यद्यपि रषा  
प्यामिति पंचम्योपस्थित निर्दिष्टपदस्य व्यववाये इत्यनेनाविरोधायां डाघति रिक्ताव्यवहितपरतया दर्शनालीत्यादौ  
णालं सुशकवारणं ध्वनितं वेदं प्रकृतसूत्रे वार्तिककृता । तथापि तत्र नृणामित्यर्थवचना रंभे गौरवमितीदमेवादृतं  
मूलकृता । स्वाभाविकस्येति तद्विन्नस्थानिकस्य पाणि नुच्चारितस्येत्यर्थः । तं हृदयादेरपि नकारजावनुस्वारेति  
वृद्धोक्तेर्न स्थानिकत्वात् । अतएव तं हृदयस्य नलोपेतत्वं हृदयस्य सिद्धिः । श्विप्रीणने इति हिविदिवीति दण्डकर्पुं  
तस्येदं निष्कृष्य ग्रहणं प्रेचनमित्यादौ उग्रो नस्य शुभ्रादित्वात् णत्वाभावः । इति दिगिति तद्वदत्र न वक्तुं शक्यं तं  
हृदयस्य तं णामित्यसिद्धेः । स्पष्टं वेदं भाष्ये अंगत्वादिति तदंगीकारे हि अपावितरामित्यादौ विणो लुगापाद  
नादिपरभाष्यविरोधः । विणः परस्यांगसंज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थात् । दिगिति दिगर्थस्तथाथाकथाच  
मित्यादौ यथा कथा च हस्ताभ्यां णायतावित्यनेन वचनसामर्थ्येन निपातसमुदायात्प्रत्यये गत्वानापत्तौ वृद्ध  
नापनेरित्यलम् । ऐक्यत इति नद्यै रित्यादिसिद्धये उत्तरार्थतदिति अन्ये । विषयभेदादिति आदेशरूपस्य स्या  
नेप्रत्यावयवस्य स्थाने च षो भवतीत्येवं रूपः षष्ठीभेद इत्यर्थः । ओस्संबंधद्वयार्थक इत्यभिप्रायः । तिसृणामि

माधवादिभिरिति शेषः ।  
प्रत्ययपदस्य तदवयवपरतयोभयत्र भेदो विवेके वेतिलीकृतं ॥



सौत्रादिनिबन्धं दृष्ट्वा यादेशप्रत्ययसंबन्धिसंस्थानेषु इति प्रथमिक बोधे संबन्धेन मन्त्राजनिर्देशान्नतत्त्वस्य विषयलक्षणकल्पनायां तदुत्तरमिच्छावशी  
तेन तेन रूपेण संबन्धबोधविषयतीति किं सौत्राश्रयणेनेति वाच्यं एवं हीत्यादं दृष्ट्वा साधुत्वे प्रमाणाभावादित्याशयात् १=

श.र.  
४५

ति. तिष्ठादेशो सकारोऽक्षरं तु तिस्र इत्यत्र नरपरोतिषत्त्वा निषेधेन चरितार्थमिति भावः। **वकारेति प्रसंगादिति** सो  
षणः सोष्माण इति द्वितीया इति स्थानेऽंतरतमसूत्रस्य भाष्ये पातस्यापि सोष्मत्वबोधनात् सोष्मण इत्यस्योष्म  
त्वसहितस्येत्यर्थः। **अत्रार्थे** सध्यंतरसंवादमप्याह **तथा चेति** प्राक्सुबुत्पत्तेरिति सोपपदात्तिचेर्विविति भावः। के  
वलात्तिचेर्विवदभ्रः सेवावितिसमासे जु उत्तरपदत्वे वेत्यस्यापदादिविधाविति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन पदत्वस  
त्वात्पदस्यादिरित्यर्थेपिसिद्धिरिति भावः। **यद्यपि** केयटेन सोपपदात्तिचेर्विवेनानभिधानादित्युक्तं **तथापि** य  
विभामित्यत्र सुप्तिङंतमित्यतः सुवित्यनुवर्त्य यजादौ सर्वनामस्थाने तत्प्रकृतिर्भसंज्ञा भवति यजाधसर्वनामस्था  
नपरं सुवंतं यद्यस्ति तदपि भसंज्ञं तेन सुवाचेत्यादौ न कृत्वं अत्र तत्प्रकृतेः संज्ञा प्रधानाश्चाष्टावयवसुवंतस्य त्वन्वा  
च्यश्चाष्टा **एवं** स्वादिष्वित्योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वं विधाया सर्वनामस्थाने इत्यत्र सुवंतमित्यनुवर्त्य यच्ची  
त्यपदस्य प्रसज्य प्रतिषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वपदं न तत्परं यदिसुवंतमस्ति तदपि पदं ने  
त्यर्थः। सुवंतं यजादिप्रत्यया व्यवहितमेवातो राजपुरुषादौ पूर्वपदेन लोपादिसिद्धिः। अत्र समुदायस्य स्वादिष्विति  
प्राप्ता अवयवस्य सुवंतमिति प्राप्ता श्रूयमाणे सो पूर्वस्य संज्ञेष्टेन सुवाचावेत्यादिसिद्धिरित्येवमुत्तरपदत्वे वेत्य

रामः  
४५

वार्तिकस्येति शेषः २

स्य प्रत्याख्याने दभ्रः सेवावितिषष्ठी तत्पुरुषेपिषत्त्वा निषेधाय पंचमी समास आकश्यक इत्यनभिधानेन मानमिति तात्प  
र्यं। प्रत्याख्याने पंचमी समासे बहु सेवावित्याद्यर्थे बहु पूर्वस्य पदत्वं नोति क्वचन कार्यवार्तिकारं भेतत्रैव कृत्ववारणाय  
बहु पूर्वस्य चापदादिविधौ नेति वत् **इमपियोगविभागस्येष्टसि** अर्थतया यत्रोत्तरपदस्य कार्यत्वं तद्विषय एव प  
दात्तत्वं प्रयुक्तं कार्ये एव बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः। **यद्यपि** दसंज्ञेति न च राजपुरुषे चित्यत्र दोषः अंतर्वर्तिविभक्त्या सु  
वंतमिति पदत्वमाश्रित्य निषेधापत्तेरिति वाच्यम्। सातिग्रहणेन स्वादिष्वित्यस्य पदसंज्ञा तदुत्तरस्य पदत्वनिषेधोने  
ति ज्ञाप्यत इति तात्पर्यात् प्रत्याख्यानरीत्या तस्यापि स्वादिष्विति पदत्वाच्च सर्ववेदं ननु मतेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। **यति**  
**से इति** यद्यपि यती हारस्यानेक कर्तृक क्रियाविषयत्वादेक क्वचनस्य तत्रासंभवस्तथापि विश्वामित्राश्रमे मारीचं  
प्रतिकि मर्थं ब्रह्मवधं रोषीति रामेण पृष्टे ममायं धर्म इति तेनोत्तरे धर्मोस्ति सत्यं तव राक्षसाय मे न्यो व्यतिस्ते तु म  
मापि धर्मः। अहं द्विषस्ते प्रणिहन्मि येनेति भाट्टकाव्यस्य रामवाक्ये तव धर्मेण ममान्यो धर्मस्तपो रूपो व्यत्यासेन  
भवति येन धर्मेण तत्संबन्धिनो निहन्मीत्यर्थे के एक क्वचन दर्शनात्तदोषः। **अधारभ्यत्वं धर्मः** क्रौर्यमपि भवति मद्धर्मो क्रौ  
र्यं च त्वयि वर्तमानसामीप्ये तत्। रामवाण्यातेन समुद्रसमीपपतितो मारी च स पश्वचारेति रामायणे प्रसिद्धम् अन्य

क



संबंधिक्रियामन्यः करोति इतरसंबंधिनीमितरइतिकर्मव्यतीहारसंभवादिति **जगत्संगता** ॥ व्यतिसे इत्यस्य हे चैत्रमे त्रेण  
सहव्यत्यस्तोभवसीत्यर्थः ॥ यदेशे मे त्रसता तदेशे वै त्रस्यसायदेशे वै त्रस्यसातदेशे मे त्रस्यमेति फलति. **यद्यपि**  
पदेशिवद्भावेनैकाचत्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्यातिदेशोक्तं शक्यः ॥ रामे धित्वा दोनु असहायत्वाभावात्तत्प्रवृत्तिः  
**तथापि** पूर्वपक्ष्युक्तमभ्युपेत्यापिसमाधानमुपक्रमते. **नवम** मित्यादिनां **सिद्धांत** इति. मुनिदंतमित्यत्रयस्मात्प्रत्य  
यविधिरित्यनुवृत्तेरिति भावः ॥ अत्र कृतोप्येकादेशे एकदेशविकृतन्यायेनेकरीत्यामांतस्य प्रकृतित्वादे इत्यस्यप  
रादिवद्भावेन सुखातदंतत्वेन पदत्वसिद्धिरिति सिद्धांतान्तरमपि सूचितं. इदं चांतादिवत्सूत्रे **भाष्ये** स्पष्टं. तत्र हि श्लो  
इत्यादौ परादिवत्वेन एकारस्य सुखमाश्रित्य पदत्वं साधितं. **अनुपयोग** इति. चेन सप्तहायेभ्य पदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या  
तत्सन्निधानेतेषां पदत्वं नास्तीति सूचितं. आद्यंतवत्सूत्रस्य भाष्योक्तैकपुत्रादिदृष्टांतवत्त्वेन तथैवलाभादिति **विकृत**  
**एतत्संविज्ञान** इति. तस्यान्यपदायत्रा. यपदार्थस्तत्रतदुपलं. तदतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसंबंधेन संबन्धिनस्तत्वेत  
दुपलं. नागयशोपवीतीभोज्यतामित्यादौ यशोपवीतस्य कार्यत्वाभावे पितृत्वं निहितत्वमस्येवेति तदुपलमेवेति  
हरिग्रंथे स्पष्टं. **तत्सिद्धेरिति**. नवमसर्वनामो विहितत्वाभावः. तदंतसंज्ञाभावे द्वांद्वे वेत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधकत्वे  
र्यस्य गुणादिशेषणानिसंविज्ञायंतैकार्थित्वादिभाष्ये सत्यः ॥ प्रायः संयोगसमवायात्तरसंबन्धेन संबन्धी ॥

न विहितविशेषणे फलाभावादिति भावः. **तत्सिद्धेरिति**. अवयवसर्वनामत्वेन तु न निर्वहः. सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्येतत्त्वा  
भावादिति भावः. **भाष्यप्रयोग** इति. दिङ्नामान्यन्तराले दक्षिणोत्तराभ्यामिति सूत्रस्य इति शेषः. **एवं** नित्यद्विव  
नांतत्वे. **स्वांग** शिष्टमित्याद्युदात्तत्वं तु न पलं उभे भेदे इत्यादावंतोदात्तपाठेन गणोऽन्तोदात्तनिपातनात्. वृषादित्वे  
न तत्सिद्धेरिति भावः. **प्रायदर्शनमिति**. प्रायग्रहणादुभातिरिक्तसर्वनामः. प्रथमाद्वितीयेन स्तस्यार्थकल्पन  
संभवात्तसर्वनामत्वे स दोषः. **अयस्यादिति**. अत्रापि स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्यरीत्या प्रत्ययांतरत्वमिति भावः. **निर्दे**  
**शेन** चेति. वृत्तिविषये इत्यनुक्ता इदमेव वक्तव्यमिति भावः. **अन्याभावे** इति. अन्येषां सर्वनामकार्याणामभाव इत्य  
र्थः. **पूर्वपक्षिणां** तवद्भावविरहादिति वदते. एकदेशविकृतन्यायो शास्त्रीयविकारविषयोपीति नाभ्युपेतमिति  
तदनुसारेणैव समाधिं वक्तुमुपक्रमते. **तथापीत्यादि**. **उभय** इति. अत्यंतस्वार्थिकानां मुवृत्ततेः पूर्वमेवान्तरा  
त्वादित्यनेन सभ्यदिताश्च द्वाभ्यश्चादित्यर्थः. **यत्र** लुकापहृतंतत्रायजिति तु नोक्तं. प्रातिपदिकप्रकृतिकाचा  
रक्किवंते यद्ययजिष्यते तदा तस्यानापत्तेः. तत्रोत्पत्तेरभावेन विशिष्टाभावात्ततेः. **लुका**नापहृतमिति. लुक्तापहृ  
संभावनाभाववदित्यर्थः. **एतेनोभय** इत्युपाठाभावे सर्वनामत्वेन तत्तत्त्रलादिविषयाः कर्तुमशक्यत्वेन द्विव



लुकापहारस्यैव सत्वेन ततोऽयजनापत्तादुभयत्रेत्यस्यासिद्धिरित्याह। यद्यप्यस्यापत्तादत्र लादिस्वाभिहितं श्रुतगमिण्यादिति १५

श. १.  
४९

चनस्यैलुकापहारसंभावनासत्वेन लुकरुतापहारसंभावनाभाववतोऽन्यत्वात् यद्यपि भाष्ये इति स्वार्थिकत्वेनो  
भगवत्परस्य कप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वमस्तीत्यनवयः। अधिकेति संख्यापेक्षयाधिकं लिंगकारकेत्यर्थः। केवदे  
नावतास्तिमिति उभयोन्यत्रेति वार्तिके उभयोर्मणि रूभये देवमनुष्या इति भाष्यकृतो दाहरणात् स्वार्थिकोपक्रम  
मेपातत्प्रवृत्तेऽभयोरपि ग्रहणमिति तस्य द्विवचनाभावो न मिधानादाववयवक इति तद्वत् इति भाव इति इत्यभि  
मान इत्यर्थः। तदीजन्तुः अन्वयापत्तेरिति तेन हि वाक्यशेषेण कृष्टस्य संबोध्यत्वात् गत्या संबोध्यस्य च युष्म  
दर्थत्वेनान्वयः। पितृवंतं भवतमिति वाचित्वेति भावः। अत्रापक्षे त्वेकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देश इति बोध्यः।  
प्राप्त्यभावादिति पूः प्राप्तेन स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव बोधनेन तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एव तत्प्रवृत्तेरित्येव भाष्येतराया  
मिति स्त्रियां सप्तम्यामेवोदाहृतमिति भावः। केवल इति असहायेत्यर्थः। स्वाभिधेयापेक्षाऽवधीतिसमस्तपाठं  
व्याचष्टे स्वस्येत्यादि अपेक्षेति कर्मणि घञ्। व्यवस्थाऽस्त्येवेति पूर्वदिशश्चैकस्या एव दिशोऽपाधिकृतभेदस्य  
प्रतिपादनं उपाधिश्च पृथ्वी मध्यंतलांतश्च रामायणे किं धायां सुग्रीवेण मध्यदेशावधिकस्यैव दिग्विभा  
गस्योक्तेः पृथ्वी मध्यं च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः। एवं च तन्मध्यभागावधिको दया चलादिपर्यंतदेशरूपोपाधि

रामः  
४९

वर्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च

विशिष्टदिशि पूर्वादिशानांतत्तद्वत्प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यंतर्गततया व्यवस्थास्त्येव उदयाचल  
पर्यंतरूपोपाधेरुदाभिधेयस्य तदाकांक्षत्वं वास्त्येव मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशान्तं मुखदेश उदक्। तत्पृष्ठस्थदेशश्च द  
क्षिणः। मध्याह्नसूर्यस्योदङ्मुखत्वात् सप्तमं वेदं हेताराजीये व्यवस्थाया मिति च विषयसप्तमीति भावः तद्वत्। प्रसि  
द्धत्वादिति देशवृत्तीनांतदवधिको दया चलासंनिहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादिवोध्यम् आधुनिकसंकेतो ही  
ति असंज्ञापदसामर्थ्यात् अत्राप्यासर्वादीनां केवलरूपत्वेनेंद्रादिपदानामिव रूपरूपसंज्ञात्वस्य सर्वत्र सत्त्वा  
त्तदसंगतिः स्पष्टेवेति भावः। व्याख्यात्रि। केयटादीत्यर्थः। आधुनिकसंकेताभावादिति किंलेश्वर एवेति भावः  
यदितत्र उत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वात् व्यवस्थास्तीत्याग्रहस्तदाप्रत्युदाहरणांतरमाह अधरे इत्यादि अत्रापि सं  
शीलं मत्वाह। उत्तरे इत्यादि उपचारादिति तत्वारोपादिति भावः। अर्थान्तरसंज्ञमिति स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोध  
कत्वमित्यर्थः। इदं च त्रितय तत्प्रत्ययादिति सूत्रे भाष्ये धनितम्। मेवार्थ इति देशवदयो मेषितकक इत्यर्थः। तुल्य  
न्यायादेतच्छब्दस्यापि केयटोक्तार्थः द्वाक्य इति धनितम्। सुमेरुमिति हिमवानवधिरिति ये केचन हिमवन्तं परे  
ण जनपदा उत्तरकरव उत्तरमद्रा इति ऐतरेयब्राह्मणे श्रूयते उत्तरा इत्यस्य तन्नामान इत्यर्थस्तदाह धुनिकेति उक्त



ल. श. ४८

राः कुरवोदक्षिणाः कुरुनपेक्षोत्तराः इत्युच्यंते इति कर्पिजलाधिकरणे शावरभाष्ये उक्तं । हेमचन्द्र इति कोशयोरो विरो  
धे संभवति विरोधेन न्याय्य इति भावः । यदित्येवमचये स्वो ज्ञाता वात्मनि धने लक्ष्मी आत्मीयके त्रिधिति पाठे नैव सि  
द्धे त्रिः स्वग्रहणावैयर्थ्यापत्तेर्वन्धूकबंधुभवदेतदस्यापुर्वेदुनानेन सहो ज्ञेयत्वात् । रागश्रियादौ श्रावयोवनीयां स्वप्ना  
हसंभ्रामधरोष्ठरेवेति श्रीहर्षस्तोके आत्मानमित्यर्थकत्वं मित्यस्य बंधूभवदिति विशेषणं न च नपुंसकत्वमस्ती कबंधु  
त्युच्यते तर्हि तु । मेदिन्यादिप्रामाण्यात्पुष्टिगोप्यत्वे वेति स्वस्वा इत्युदाहरणं न संभवतीति प्राचीनोक्तिरसंगतैवे  
ति धनयत्राह । विवरणं सम्यगेवेति । एतदर्थमेवेति । एतदर्थमपीत्यर्थः । धनत्वेनात्मीयस्य बोधे मा भूदित्यर्थः ।  
या थं वेत्यपि बोध्यम् । आत्मात्मीयारव्यामिति तु नोक्तं लाघवाभावात् । वाह्यत्वेति उक्तं बहिर्देशस्यमित्यर्थः । अपसंभ्रान  
श्रावयोवनीति । एवं चतद्रूपं बहिर्योगस्य गृहेष्वेव प्रसिद्धिमाश्रित्य सूत्रे कृतमिति भावः । माह धावमिति त्रिसूत्राज  
साधारणीभावे एवैकल्यविधानात् व्यवस्थायामित्यादिगणे एव पाठविशेषणमिति भावः । वक्ष्यमाणत्वादिति  
एकदा इति बहुव्रीहेरभिधानेऽपि तत्रैकधन्यतरा इत्यर्थो दुपसर्जनत्वमेव समासोक्तेरुक्ते विशिष्टस्य सर्वाद्यंतत्वाभा  
वाच्च समासांतानामुत्तरपदावयवत्वं नोति उक्तं । विधी विन इति । अभ्याहारलभ्यमेतत् । एतदर्थमेव न बहुव्रीहि

रामः ४८

ननु बांधवदेः क्वपि नुग्रहिते वा देशनिवस्यर्थं स तु क्व निर्देशः अत आह बांधव इति ४ =

इति वक्तव्ये बहुव्रीह्याविति गुह्यनिर्देशः इति भावः । विनाशो न भवत्वा इति यद्यप्यलौकिके एवैकार्थीभावस्यारोपो  
स्ति तथापि तत्र स्वार्थविशिष्टार्थंतरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादेव मुक्तम् । अनित्यत्वादिति अतएव  
तिभवकानित्यादिसिद्धिः । वस्तुतः साभाष्यानुक्तत्वात् तस्यैवेति बोध्यम् । मनुग्रहणमिति श्लोः श्रुतिस्त्रे प्रष्टे  
त्यादावन्तरंगत्वाज्जातस्य तु को निवृत्तयेत क्रियते स तु क्व निर्देशासामर्थ्याच्चानित्यस्य शः । बांधवादिप्रकृतिक क्वि  
तादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षणाविषयत्वेनैत्यादिभाष्ये स्पष्टम् । तत्परिभाषासत्त्वे हि बांधवो निमित्तविनाशेन पूर्व  
तदप्रवृत्तिरेवेति सव्यर्थ एव स्यादिति भावः । प्रकृतिप्रत्यापनिरिति कंसंघातयतीत्यादौ रुद्धुकितनिमित्तका  
देशनिवृत्तये क्रियमाणमाख्यानात्कृतस्तदा च ह्ये रुद्धुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्चेति वचनमित्यर्थः । अत्रेदं वित्यं  
लुक्पि प्रत्ययलक्षणासत्त्वाद्वाजा एनेय इत्यादाविवाक्यतमूहपरिभाषाया अत्रा प्राप्तिः । ननु मतेति निषेधक  
प्रत्यये परतो जायमान पूर्वकार्ये एवेति स्पष्टमेव तस्मात्पुष्पयोगं जानाति पुष्पेण योजयतीत्येतत्साधके पुष्प  
योगेऽतीति वचने भाष्यकृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्हापिका तत्र हि च जोरिति धिति परतः कृत्वमिति बोध्यम् । भाष्य  
कारोक्त्येति अकस्वरोऽनुकर्तव्योऽप्रत्ययं मुक्तसंशयाविति वतु इति । एतदेवाभिप्रेत्य धिक्कृत्यो रिति सूत्रे कि  
इति वचनमिति । इत्यर्थप्रतिपादके नक्षत्रयोगेऽतीति वचने इत्यर्थः । भाष्ये हि नक्षत्रयोगेऽतीत्येव वचनं अतएव मघायोगं जानाति मघाभिर्वोजयतीत्यस्य सिद्धिः २ =

४८५३



श. ८

४८

मर्थमत्वं विधीयते वलोप एवास्त्वित्यादां क्वात्वे होपस्य स्थानिवत्त्वेन गुणाभावात् तत् । न च वलोपेऽपि न धात्विति गुण  
निषेधः सिद्ध इति वाच्यम् । तत्र प्रत्याख्यानो गुणप्राप्तेरित्युक्तं । अनेन सूत्रमत्र प्रत्याख्यानवादिमतं प्रवलमिति प्रत्या  
ख्यानवादिमतं तल्लक्ष्यमेव कथं वित् सूत्रमतेऽपि साध्यं ननु विपरीतं सति संभवेऽन्यथा सूत्रप्रमाणमेवेति च प्रत्याख्या  
ने सूत्रसंमतमिति च धनितं सूत्रं कृतं तद्विप्रतीतिः । न स विवाक्यानामप्रमाण्यवत् सूत्रकारवचसः । एवं न प्रवृत्तमाध्य  
वार्तिकवचनेन दंशे सूत्रकारवचसोऽप्यप्रामाण्यकल्पने बोधितेति दिक् । किमिति । बहुव्रीहौ नेत्यस्य द्वेधा व्याख्यानसं  
भवादिति भावः । उत्तरग्रन्थेति । न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादने एव तात्पर्यादिति भावः । प्राप्तेरिति प्राप्तेरभा  
वे निषेधो व्यर्थ एवेति भावः । उत्तरवेति । अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिवाहिर्भावादेवेत्यर्थः । अत्रार्थेति । सर्वेषां नामे  
त्येवं रूपेत्यर्थः । तात्पर्यमिति । सोऽनुचितोऽन्यसंज्ञाया गोणमात्रे दप्रवृत्तेऽसंमतत्वादिति शेषः । सूत्रेत्यादि । तन्मतेऽन्य  
र्थेऽनुवार्तिकमतेऽनुवचनेनेत्यर्थः । स्वोक्तेर्येन्यासकृतग्रन्थसंवादमाह । न्यासकृतत्वापीति । अनपेक्षमेवेति । समुदाये एकार्थी  
भावांगीकारेण समुदायस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वेऽपि अवयवस्य तत्त्वे मानाभाव इत्यभिमानः । व्याहृत इति । अज्ञ इत्या  
र्थायामपि अवयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्युपसर्जनत्वात् । अतः तदित्यर्थः । नोपस्थितिविषयत्वस्यै

रामः

४८

विशेषण १

लोपसर्जनपदार्थत्वादिति भावः । सर्वशब्देति । उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः । युक्तिमिति । न चोत्तरपदे लक्षणं । पूर्वपदं तात्  
पर्यग्राहकमिति मते तद्युक्तिमिति वाच्यम् । तत्र मते पूर्वपदं निरर्थकं स्वार्थप्रतिपादकं वा । न च । नेत्यर्थक्येन सर्वार्थक  
त्वाभावादेवाप्राप्तेः । नान्यः । पूर्वपदार्थे विशेषणव्यापत्तेः । विनिगमनाविरहेण पदद्वयेऽपि लक्षणे । चित्याच् । एका  
र्थीभाववादिमिस्तथावक्तुमशक्यत्वाच्च । एवंचत दृष्टकावयवानां सर्वनामत्वाभाव एवोचित इति दिक् । स्वोक्त्येति । एत  
त्प्रकरणस्थयेत्यर्थः । स्वग्रन्थेति । तैरप्यलौकिक एव निषेधस्योक्तेरिति भावः । अत्रार्थतिरोपक्रमेऽसति गतेति । तेनाति सं  
सर्वायेत्यादौ न दोषः । पुनः संज्ञागुडधर्मासंज्ञोपसर्जनानां निषेधात् । पाठात्पर्युदासेन तदंतग्रहणेनपि न संज्ञा अर्थो  
तरसंक्रमात्पूर्वतुल्ये भावस्य न प्रवृत्तिः । अकचप्रवृत्तिस्तु ततः प्रागस्त्येवेति तत्रेह नयेदं सूत्रमित्यभिमानः । गच्छ  
त्विति । निमित्तापायपरिभाषयेति भावः । इदमिति । उपसर्जननिषेधादिति भावः । इत्यर्थ इति । अनंगकार्यत्वेनेत्यस्या  
र्थ इति भावः । क्लृप्तमिति । तत्त्वं तु स्पष्टमेव । न्यासग्रन्थासंमतिमुपपादयन्नंगकार्यत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यमुपपादयति ।  
तथाहीति । विशेषविषयत्वादिति । अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः । समुदायोहीति । तस्यैव तद्विशेषणत्वमित्यभि  
मानः । अनंतरयोरिति । लक्षकपितकमलक्षकयो रित्यर्थः । अंगसंज्ञानपेक्षत्वेनैवार्थ इति । एवं चानुपदोक्तेऽप्यपीति



श. ५.

पक्षेकप्रत्ययापवादत्वस्याकविप्रसिद्धत्वेदेवकरीत्यावदुक्तिर्यथेति बोध्यम्. इत्यादिवदतेति. इतिग्रंथव्याख्या व  
सरेइतिशेषः। प्रतिपदोक्तत्वादिति. यदं तत्त्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिमुच्चार्यविहितत्वादाक्यमपितत्संबंधेवप्र  
त्यासत्तेरितिभावः। तेनकरोतिद्वारासामर्थ्यमासेनकृतायपूर्वस्मैइतिसमासेतत्संबंधनिवाक्येचन. तत्रवाक्यस्यप्र  
तिपदोक्तसमाससंबंधिर्ग्रहणोपलान्तरमप्याह। त्वय्येति. तृतीयासमासमात्रस्यग्रहणोहितदर्थेवाक्येयत्रका।  
पिस्थितस्यसर्वादेः संज्ञानेत्यर्थेनापिस्थादितिभावः। न्यायत्वाच्चेति किं वावयवमात्रनिषेधेप्रयोजनं सर्वनामावयवसं  
ज्ञायामित्येनविधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनतदंतस्यसंज्ञायां वर्णाश्रमेतराणामितिभाष्यप्रयोगानुपपत्तिः।  
नह्यसर्वार्थवाचकत्वंनास्तीतिवक्तुंशक्यं। मानाभावाच्चोक्त्युत्पत्तिसिद्धस्यतस्यानेननिषेधमशक्यत्वात्. नापि  
तस्यसर्वादिपाठोनिषिध्यतइतिउक्तं। तस्याविधेयत्वाच्चतदेवधन्यभाह। फलवत्ताच्चेति. फलमुक्त्वमिति. द्वंद्ववयवमा  
त्रेमुद्गरादिविशेषणाचयाभाववक्तुत्वादेविवक्षयाअभावः समुदायेतद्विवक्षायांनुसमुदायोत्तरप्रत्ययेनतदुक्तेर्ना  
वयवानुत्पत्तिरितिचित्यमेतत्. समुदायनिषेधेनद्वंद्वस्यसंज्ञिनोधिकरणत्वविवक्षयासप्तमीबोध्या। यद्वा। इयंसप्तमी  
प्रथमार्थे. अकस्वरौतुक्तव्योप्रत्यंगमुक्तसंज्ञायावितिभाष्योक्तेतत्प्रकरणविषयस्यत्यंतरेणतद्विषयनबहुव्रीहावि

रामः  
५०

विभाषाजसीतिसूत्रस्थमकजहिनभवतीतिभाष्यंनुसमुदायनिष्ठकुत्साबोधकोकजनभवतीत्यर्थपरं. एवंवसमुदायनिष्ठकुत्साविवक्षायां वर्णाश्रमेतरकाइत्येव. अवयवमात्रनिष्ठ  
तद्विवक्षायां वर्णाश्रमेतरके वर्णाश्रमेतरकाइत्युभयम्. ६ =

त्येतत्साहचर्येणावाएतत्प्रकरणास्यसप्तमीनिर्देशानांतदर्थकत्वोचित्यात्. किंच विभाषाजसीत्यनेनफलाभावादवयव  
निषेधाभावेतत्साहचर्येणार्थाधिकारानुरोधेनचद्वंद्वेचेत्यस्याप्यवयवनिषेधकत्वाभावः। एतेनसप्तमीनिर्देशसाम  
र्थ्याद्धलस्यसंस्कारानुरोधाच्चविद्यमानानीत्यध्याहारेणसमुदायस्यावयवानांत्वायनिषेधः। तत्रसमुदायस्यव्यपदे  
शिवद्वावेननिषेधः. आधाराधेयभावेपि व्यपदेशिवद्वावस्यानद्यतनेतद्. तुत्यास्यप्रत्ययस्यादित्यादिसूत्रस्थभाष्या  
दौस्पष्टत्वात्. तत्फलं वर्णाश्रमेतराणामित्यादाववयवसर्वनामत्वप्रपञ्चोपिनाकजित्यपारम्भ. इतरकशब्देनसमा  
सेगतिभवकानित्यादाविवतश्चवणस्यद्वारत्वेनतन्निषेधेफलाभावाच्चेतिदिक्. व्याहृत्येति. समुदायात्प्राप्तस्योतिशो  
षः। यद्यपीति. जसीत्याधारसप्तमीतिभावः। उत्तररिति. इकारेणार्कारग्रहणंबोध्यम्. प्रत्याख्यायते. प्रत्याख्यानेवेदं न  
धन्यतेवक्ष्यमाणत्वेनापि रित्तरार्थेवेकारेणतुफलात्तरेभिनिवेष्टव्यमिति. आदादेशोत्वदितिश्चेदएवसूत्रतात्पर्यमि  
ति. तेवेति. येनिमित्ततयोपानास्तेशस्प्रभृतयइत्यर्थः। अनुसूयामिति. स्वार्थबोधनसमर्थान्वसदृशवर्णवतश्चेत्यर्थः.  
अनुवर्ततइति. अस्येतिप्रांचइतिशेषः। ज्ञापकादिति. तन्निर्हतेरितिभावः। अतएवभाष्येतदनुवर्तितेनेति। तथासतीति. प्रा  
चीनसंमतव्याख्यादरेइत्यर्थः। भाष्येत्यनेनेति. अंगस्येत्येतत्साहितेनेत्यर्थः। एतेनमत्वस्यवृषणोऽप्रत्ययवस्वशब्दयोरपि



श.र.  
५१

विधानात्तेन न प्रत्ययाक्षेप इत्यपस्तम्भेति. अधिकारलक्ष्यमिति भावः. ननु भवत्यस्य तत्सूत्रेयस्याप्रत्ययविधिरित्यनुवृ  
त्त्यांगनिष्ठत्वेन तेनांगनिष्ठयजादिपरत्वाक्षेपेणातदवयवस्य तत्तालाभः. किंचानो विशेषणोपि विधौ परिभाषोपतिष्ठतेना  
नुवादइति निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेरनस्तक्षणे त्यादौ दोषोऽर्वा इति चेत्तत्राह. एतच्चेति. तथा च भाष्ये. एवंतर्हि कार्यका  
लसंज्ञापरिभाषयत्र कार्यतत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं. भस्येति उपस्थितमिदं भवति यच्च भिमिति तत्र यजादिपरतया कारं वि  
शेषयिष्यामः. अनाकारं यजादिस्वादपरस्यानोकारस्येति. तस्यायं भावः. कार्यकालपक्षे भस्येति श्रुते भपदार्थजिज्ञासा  
यां यच्च भमित्युपस्थितेन शक्तिग्रहे दत्ते एतद्वाक्यार्थबोधकाले लक्ष्यानुसंधेन तंत्रादिन्यायाश्रयणाद्यचीत्यस्यानविशे  
षणतापि विधौ परिभाषेति न्यायस्तु इको गुणवृद्धी अवश्येति मतिरिक्ते नास्त्येव उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादावुदात्तस्व  
रितस्थानिकयण इत्यर्थस्येष्टत्वादिति. एतच्च स्त्रीप्रत्यये इत्वप्रकरणे निरूपयिष्यामः. सामर्थ्यादिति. निमित्तीति निमित्ति  
नोरपदस्थयोरसंभवादिति भावः. अतश्च उमिति. तत्त्वं च निमित्तानधिकरणानि निमित्तिमत्पदाद्यदि तत्त्वं तेन मातृभोगीण इत्य  
त्रणत्वमिदं. केवलभोगिनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्य वातत्वाभावात्. अतएवात्मनि चैव जनेति सूत्रस्थमाचार्यादणत्वं चेति  
चरितार्थं. उपर्युक्त्यादिसिद्धये निमित्तानधिकरणेति. पदं वात्र लोके विभक्तीतरानपेक्षतयार्थबोधकत्वेन दृष्टं. तं

रामः  
५१

धर्वगानमित्यादौ सुवृत्ततेः प्राक्समासेपिणत्वं न शुभ्रादिषु नृनमनरादस्तु संज्ञाभूतोऽखंड इति तस्य सवर्णात्परस्यण  
त्वज्ञापकताभाष्योक्तानासंगतेत्याहुः. १. अण्ड इति. तद्विशेष इत्यर्थः. वेभिदिनेति. वेभिद्यतेर्यङ्. न्तात्तच्चिअधोपलोपयोरे  
काचउपदेश इति निषेधादिणस्यात्वं च मीसमासे लक्ष्योपस्य स्थानिवत्वा निषेधाप्रवृत्तिरिति भावः. एवमितरयोः का  
देशजुसोरभावोऽप्यः. विहितविशेषणोति. एवं च स्थानिवत्वं विनापितदप्रवृत्तिः सिद्धेति भावः. विहितविशेषणत्वं चास्ये  
कावोद्देश्यत्रभाष्ये धनितम्. तत्र हि यङ्. लोपे वेभिदिनेत्यत्र यङ्. न्तात्तच्चिअधोपलोपयोरेकाचोंगादिति व्याख्या  
नेन परिहृतं. तद्व्याख्यस्य यथाश्रुतत्वे विभित्सती त्यादौ दोषवारणायोपदेशग्रहणस्यैकाजंशेपिसंबंधे वेभिदिनेत्या  
दावपि परिहारासंभवेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकं. प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणांगत्वादांगादि  
त्यनेनेदं सूचितं. विहितविशेषणोच विभित्सती त्यादावदोषेणोकाजंशो उपदेशग्रहणासंबंध इति तदाशयः. नम  
विध्यतीति. स्थानिवत्वं विनापीति शेषः. अल्विधित्वादिति. ठस्येक इत्यत्र स्थानिनिप्रत्ययेषु च सर्वत्राकारो न विवक्षि  
तः आदेशोऽविवक्षितः. अन्यथा निषादकर्षणं दौर्देश इति ठजिव्यं जनमात्रस्य व्यंजनरूपकादेशो कश्चादस्य ला  
क्षणिकत्वात्केण इति ह्रस्वान्नापत्तिरिति भावः. स्थान्यादेशोऽपि रिति. इकादेशस्थानिभूतप्रत्यये आदेशविधायके सूत्रे







ल.श.र.  
५३

अल्पाक्षरत्वेन दोः शब्दस्य द्वंद्वे पूर्वनिपातापत्तेः किंच तदंते आदेशो दुर्धर्मः विरोध्यासंनिधानादिति भावः ककुदरक  
त्वमिति प्रकरणाच्छ्रुतौ तथार्थकमेवेदमिति भावः दक्षिणतमुद्यम्य दोर्नामनिशाचर इत्यन्यत्र मवारणायाह  
तत्रेति एकदेशे समास इति तत्प्रत्याख्यानं तु कर्म बाह्य इति बोध्यम् जहाति हि इति शोकं यं जकद्रश्मि त्स्यादि  
नुम्यप्यस्त्विति अयं भावः तत्रेणानाभावेन कारेव कार्ये तं प्रति अन्यं प्रति वदते च कार्यं तं प्रति मुभावो नासिद्ध इ  
तितदर्थः एतेन मुख्यस्यासिद्धत्वेनेनादेशो गुणेनुमादेरप्राप्तिरिति परास्तम् नुम्येवास्त्विति पाठे एव कारोप्यर्थः १३  
उच्चारणार्थत्वादिति तत्रेणोच्चारिते द्वितीयेनेनादेश इत्यर्थः आमुष्येति नमुन इति सूत्रविषये पूर्वविभक्तिनिमित्तका  
र्याप्रवृत्तौ मुख्येतस्य नकारविषयेकमपि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन विभक्त्या देशं प्रत्यसिद्धत्वेपि वास्मैभावात्परत्वेन नुमाप  
नेः आदिनामूकुलेऽमुयो रिति तयोरेवस्याप्रवृत्तौ मुख्ये नुमिचानिष्टं स्पष्टमेव नमुनादेश इति वार्तिकस्वारस्येन नानादे  
श इत्येव तदर्थ उचित इत्यपि बोध्यम् नेनादेश इति इयमपि तदुक्तिश्चिन्त्या तस्य लोप इति सूत्रभाष्ये उच्चारणार्थानाम्  
पीत्संज्ञकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात् स्वरितत्वात् इति न दोतः स्वरितत्वेपि नाग्रावित्यत्र स्वरितश्रवणमिति शब्दस्या  
तोदात्तत्वेनेकादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वादिति चेन्न दत्तावनुदात्तस्येत्यस्य तत्रानुवर्तितत्वात् शेषनिघातेनोकार

रामः  
५३

स्वरितत्वमादायाग्निरशब्दस्य सर्वानुदात्तत्वाच्च स्वरितस्य तु नोदात्तपदेन ग्रहणं मुदात्तस्वरितयोरित्यादौ स्वरितग्रहणात् उ  
च्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वेपि आदेशेषु दकारस्थानिकचर्त्तनिष्पन्नतकारस्य सत्त्वेन दित्वा तदप्राप्तेष्व उच्चारणार्थ इ  
त्यस्य च वर्णान्तरोच्चारणो मुखस्य लेशवारणार्थो न त्वन्यफलार्थ इत्यर्थः अतएव भाष्ये ओकार इति तमाश्रित्यादिति  
प्रत्याख्यातं न हितदा तित्वमस्ति न च डि ले विंशतो तिलोपापत्तेः भाष्यप्रामाण्येन तस्य सप्तम्या मनभिधानादिति  
यिक आदिति अस्य यदपीत्यादि दीर्घमाभूदिति भिन्नकालव्यावृत्त्यर्थत्वात् परत्वस्येति भावः न च शो विदर्थस्येति प्र  
करणेन समासबाध इति न टापोपि बाध इति वाच्यम् प्रतिपदविधानाच्छीनसमस्य तदिति वार्तिकानुरोधेन तत्रत्या  
कल्पनेपीह तथा कल्पने मानाभावात् अनङ् सिध्यतीति वैकल्पिकत्वमात्रं तु वाचनिकमिति तद्भावः संज्ञापूर्वक इ  
त्यस्य भाष्यास्पष्टत्वादाह गृह्यते इयमपि गतिकगतिः सोऽर्तेत्यासे लोचनभावश्चादित्वसामर्थ्यादिलोपकल्पन  
गोरवंतस्माद्वानसो नङ् तद्वैकल्पिकत्वं वाच्यमेव भाष्यानुक्तत्वादिति प्राप्तापि वाः वेतीति तस्मादित्युत्तरस्येति जी  
जाग्रतिविहितविशेषणसंभवश्च शब्दार्थः एकदेशविवृतन्यायेनेति स्थानि वत्वस्योपलक्षणमिदम् अर्धधिकवि  
कारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्च न पुच्छस्वदृष्टान्तमूलक न्यायस्याप्राप्तैरिति बोध्यम् प्रथमातेनेति यद्यपि तस्मादित्यु



श.र.  
५४

तस्येत्युक्तेः षष्ठ्यंततापि संभवति तथापि बहुषु पदेषु विभक्तिविपरिणामकल्पनापेक्षया गंतुकलोपशब्दे एवार्थोत्तरक  
ल्पनमुच्यते मितिभावः। ननु सुतिसीतिप्रत्ययैर्यस्मात्सर्वहितस्तदादेरित्युपस्थित्या तस्य ह्रस्वाप्रभ्यश्चिद्विशेषणमिति  
ह्रस्वावन्तान्नदादेः परस्येत्यर्थेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमसत्त्वात् ह्रस्वावन्तत्वाभावेन नात्र दोषः इत्यत्र आह  
एवेति एतस्मिन् अर्थेनेन विधिरिति परिभाषया द्वाद्वा रूपं विशेष्यमादाय तदंतविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयो  
क्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदंतविधौ टिङ्गाणामिति सूत्रेऽप्रांतात्तादिति वत् ह्रस्वावन्तां तादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनात्र  
षः। मालेत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिरिति भावः। अविष्ठासुजातः अविष्ठाः इत्यादौ तद्धितलुकिस्त्रीप्रत्ययलुकि  
प्रत्ययलक्षणेनावन्तत्वादित्यपि निवारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम्। अतिव्याप्तिरिति अस्य स्त्रीर्द्धिवदत्तस्य  
र्द्धिवदने रित्यादावपि सेति बोध्यम्। प्रत्याख्यानादिति दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाराकाररूपस्यैव दीर्घस्य ग्र  
हणाच्चेत्यपि बोध्यम्। सुरासयतीति न वणो वडीति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन इडपधेभ्योऽपि जनस्तीति सिद्धं  
क्तमत्र णिजिति वाच्यं। तद्वाच्यस्य तेषां लुङि प्रयोगाभावकल्पनेनोपपत्तेः सर्वथा तदभावकल्पनमप्रामाणिक  
मित्यभिमानात् ग्रहणाच्चेति सावनुनासिकोकारपाठाच्चेत्यपि बोध्यम्। एवंपाठग्रहणं चित्यप्रयोजनं वस्तुतो

रामः  
५४

तत्र हि णोर्द्धिवत्त्वस्य कार्यः अन्यथा स्थानिवत्त्वनिषेधेनाव्यवधानेऽप्यग्लोपित्वान्निषेधापत्तेः। न वयं ह्रस्वा इडिः तत एव शापके न ह्रस्वलोपस्य वलवत्त्वबोधनात्  
अकारस्यात्यरराजदित्यादौ साफल्येऽपि प्रत्याहारस्य तत्त्वमुक्तमेवेत्युक्तं। अन्यथा ह्यमिनमाख्यदसत्त्वामदित्यादौ ह्रस्वप्रसंगाच्चोपो ह्रस्वनिषेधाय स्यादिति श  
पकासंगतिस्तस्मादनभिधानमिति के यदः व्यर्थं।

अग्लोपग्रहणम्

गंगीः सुरा इत्यादेरभिधाने दृढमानं चित्यं। विमलपौरानंतर्था मिति एवं विभक्तिसंयोगांतलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इति  
तात्पर्यं गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारंवारं संयोगांतलोपः। ननु सकार्यत्वादिति स्वमो रिति हितत्रलुगितितत्र नलो  
पनिषेधायावश्यकत्वादिति भावः। लुक्लुप्ते इति डिसंबुद्धो रितिसप्तमीति भावः। अत्र व्यवकलयाच्चेति डिसंबुद्धो  
रित्यस्य षष्ठ्यंतत्वपक्षेऽपि विकल्पार्थभावश्यकतया चेत्यर्थः। यद्यपि वानपुंसकानामित्येव भाष्ये पठितं संबुद्धिग्र  
हणं च सूत्रोदेव संबध्यते इति तदर्थं तद्विरुद्धार्थं तथाप्यत्र पाठेनोक्तार्थज्ञापकतापि संबुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्या  
तमिति तु न भ्रमितव्यं। सूत्रस्य डिग्रहणस्य डिसंबुद्धोरनुत्तरेति वार्तिकस्य संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्याख्यानेऽपि सूत्र  
स्थस्याप्रत्याख्यानादिति भावः। भाष्यमिति यदि पुनरयमप्युक्तलोपः संयोगांतलोपो विज्ञायेतेत्युपक्रम्य तद्वाच्यं प्र  
दत्तं प्रवृत्तत्वेनेति न चैवं बुद्ध्यादित्यादौ सन्निपातपरिभाषया द्वावेति भाष्यविरोध इति वाच्यं दीर्घप्रवृत्त्युत्तरमंता  
दिवद्भावप्रवृत्तावपि टावुत्पन्निकालिकानंतर्था विधातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वादंशास्त्रीयत्वात् सन्निपातस्यांतव  
द्भावेनाति देष्टुमशक्यत्वाच्च अत्रावन्तानुशितुनास्तुवर्वादिता पंचमीसमासाश्रयेण स्थानिवद्भावोऽस्ति अस्याभिधा  
ने वनदृढमानं आवन्तेभ्य आचारिके वेवनास्ति आतो रिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् तत्र वार्तिकरुता आतोनापश्य

धातोः



अत्राभिहितं दत्तं भाषितं प्रत्याख्यायनपरमांशं मानं प्रतो हेरितिसूत्रस्य प्रत्ययादित्युक्तं त्रिकारं तावत्प्रत्ययात्प्रत्यये हेतुगित्यर्थे कृते जहीत्यादिसिद्धिः एवं  
 आचारकिवंता लक्षणाद्यं किं वक्तव्यं हीत्यादौ फलभेदादभिधानमेव ॥

श.र.  
 ५५

कृमिति तदीजं आचारकिवंता धडं लुङ् नास्त्येव तेन कस्य स्त्री की कीदादिभ्य आचारकिवन्तेभ्यो यङ् लुकि लङि अवे  
 केदित्यादौ अन्तादपि संभव इत्यपास्तं ईकाररूपत्वाभावाच्च उत्तमपीति अपि नापूर्वरूपं रोक्ते इति कर्तव्ये कृते वे  
 ति शेषः ॥ नमुने इति वत् स्तुति इति हरिदाशान्मनुपि चंदसीर इति वत्वेनुमिसंयोगांतलोपे मनुवसोरिति हत्वे गुणः ॥ ३ उते ३  
 वेदादिति कीर्तयते किं विचावेनलो धृतेर्यङ् लुकि लङि इडभावेति सिपोः प्रयोग एव नास्ति यथा लक्षणमप्यु  
 क्ते इत्यत्रैव भाष्योक्तेः ॥ अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैव योग्यतेति तदर्थः ॥ प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति  
 सिद्धात्तात् नैति व्याख्यानमिति उपपादितं वेदं राभशदान्ते नलोपे कृते इति संयोगात्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः  
 नलोप्यात्रागिति विभक्ति संयोगांतलोपस्य नलोपविषयेऽसिद्धत्वाभावज्ञापनादिति शेषः ॥ एतेन राज्ञे धते वक्र्य  
 त्राजाश्च त्रमित्यादौ इद्विद्यणतुगादिकं नस्यात्संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात् किं वक्तव्यं तदादेव कमेव यण् शास्त्रं  
 वापरिविषयभेदादिभिमिति शब्दपरविप्रतिषेधात्पर्यणदेश इत्यत्र परस्मिन्नेत्यत्र भाष्ये केयट्योः स्पष्टं विषय  
 गतयोर्वापर्यस्य लक्षणो आरोप इति तदाश्रयस्तेन न्यायेन धीमानित्यादौ सुविषयसंयोगात्तलोपशास्त्रस्य पर  
 स्यतलोपविषये तत्र पूर्वस्मिन् सिद्धत्वेन तलोपो न स्यादित्यपास्तं सावपि पदं इति पक्षेऽप्येऽदोषाश्च आरोपे माना

रामः  
 ५५

भावाच्च ॥ षष्ठीति अतएव डौ नलोपनिषेधः सार्थकस्तदा हेतुरिति नवनलुमतेति निषेधानित्यत्वात् नदोषः तदपेक्षया  
 षष्ठ्यंततया व्याख्यानस्यैकलघुत्वात् संकुच्यतेति संकुच्यंतप्रातिपदिकान्तं नस्यलोपोनेत्यर्थः ॥ इति सूत्रमस्त्विति अ  
 तएव सुपीरित्यादिसिद्धिः अन्यथा पदांतसंयोगादिलोपस्य संयोगांतलोपापवादत्वात् तत्प्रवृत्तौ रीतिदीर्घे न स्यात्  
 तिप्यनस्तेः सिपिधातो रीतिसूत्राभ्यां धातुसंबन्धिपदांतस्य दत्वहत्वविधायकाभ्यां साहचर्येण च प्रकृतिप्रत्ययसं  
 बन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्य सस्य पदांतसंयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पने तु न किं विद्वाचं किं वनडि संकुच्यो रीतिस  
 म्येव युक्ताडिग्रहणाच्च नलुमतेत्यस्यैतद्विषयेऽनित्यत्वं एतदनित्यत्वमूलकमेव न पुंसकानामिति वार्तिका एव  
 ब्रह्मत्राघर्थं संकुचिग्रहणास्यावश्यकत्वेन शापका संभवः अप्रवृत्तवनकरणे न सिद्धप्रत्याख्यानं तु न युक्तं इदमेवा  
 भिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये तस्मादशक्यो हलृक्तलोपः संयोगांतलोपो विज्ञातुं न वेदित्वायते हि हलृक्तग्रहणंति  
 त्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यमित्युक्तं गतिरिति युपलक्षणं हत्वापः सुप्ति सिद्धितिसूत्रमस्त्वित्याशयः ॥ अतएवावि  
 भाष्यमिति यादौ हलोप इति दीर्घसिद्धिरिति दिक् दीर्घाश्चेति हलंतादित्येतदपेक्षश्चकार इति तद्व्याख्यातारः ॥ ननु  
 दंतमपीति तस्याज्जलसमुदायरूपतादिति भावः ॥ अस्युक्तेति इडवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासंभवादियुवर्णयोरेकदेश

स्य







कार्यकालपक्षे अंगरूपविशेषस्य संभवादित्याशयः ३ = सर्वमिति समुदायस्येति परममूलं न वेत्यादिमूलं रादरूपे इत्यादित्याख्या न वेत्यर्थः ४ =

श-र  
५६

त्वेन तद्विशेषणा संभवाच्चेति भावः। युक्तमिति अनङ्गसावित्यत्र विभक्तिविपरिणामः कार्यः सर्वनामस्थाने इत्यस्य गोतोपि  
दित्यत्र प्रथमांततायाः कृतत्वात् तत्र विवृतिरित्यभिमानः। विशेष्यासीन्नेधानादिति शब्दरूपं विशेष्यं त्वव्यावर्तकम्। किं  
व सत्यपि विशेष्ये सविशेष्ये भिन्नान्तस्येत्येवस्या ननु सख्यंतभिन्नस्येतित्तैकार्थीभावापनस्यान्यत्रान्वयोगादिति भा  
वः। तस्य प्रत्ययविधीति एवं च हरदत्ताजुरोधेनेदं सर्वमिति भावः। तथा द्वितीयेति तत्पुरुषविषये बहुव्रीहिर्नेत्युपक्रम्यो  
भयं खल्वपीष्यते सोमसखागवांसरव इति भाष्यम् अंत्येष घ्या आक्रोश इत्यलुक् संख्यावाचक इति आदिसंख्याप  
कधर्मविशेषवाचक इत्यर्थः। ननु बहुलं संख्या नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य तत्राभावात् अतएव भा  
ष्येयदपमसंख्यां संख्येत्याहेत्युक्तं। संख्यायतेनेत्येति साक्षाद्वाप्यसंख्याद्वारावेत्यर्थः। अतएव बहुगुणासाहचर्येण  
संख्यासंबन्धार्थप्रतिपादकस्य ग्रहणादेव वक्तव्येति अन्यथा षष्ठस्येव वदेत् अर्थप्राधान्येति षट्शब्देन षट्संज्ञकः  
शब्दस्तदर्थसंख्याप्रत्ययेत्युभयमपि विवक्षितं तेषां बहुत्वादितदं बहुवचनं तत्रार्थात्परत्वं स्वगतसंख्यानुवादकत्वरू  
पंगोणतदाह षडर्थेति तेन गोणेन इदं प्राचामनुरोधेन षड्भ्य इति बहुवचनं तिस्र्य इति वत् षट्संज्ञकानां बहुत्वा  
च्च न हि सर्वत्र जातिनिर्देश एवोदित आचार्यशैलीवाचस्पतिशब्दस्य बहुवचनं तस्यैव संज्ञात्वाच्च तस्मादिदं विहितविशेष

या ३

व्या

रामः

५६

वस्तुतस्तु यस्येति चेति सूत्रभाष्यात्सविशेषस्य तदवयवे लक्षणस्यासख्यवयवभिन्नेदु तोरित्यर्थः एवं च सुसखिशब्दादौ नैव घिसंज्ञा तदंतं संज्ञापक्षेऽपि असंख्येति बोधेव  
विशेषणमुक्तरीत्या तत्तदंतं विधिः एवं च सख्यवयवान्ये वर्णाद्यंतमित्यर्थः। तत्र हि भाष्ये स्वर्णस्य इति किमुदाहरणं अतिसंख्येता गच्छति यद्यत्र लोपो न स्यात्तदा ह  
तसं वर्णदीर्घस्य पूर्वतुल्येन सखिशब्दादौ इति देशविषये प्रतिपदोक्त्या या म हस्योपसर्जनं स्वत्वं कृते पितृसत्त्वात् सखीति घिसंज्ञा न स्यात्तलोपे नुत न्यायेन न दोषस्तुक्तं। ८ =

णा परमपंचादीनामपि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन संख्यावाचितया षट्त्वमत्येव लोके गणना  
यां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र नमानं उपसर्जने तु अतिक्रांताद्यर्थप्राधान्यं ननु संख्याया इति न दोषः। स्पष्टं चेदं  
सर्वदीर्घाति सत्रे भाष्ये इति तत्वं सिद्धिरिति तृणाह इति सूत्रे चिनेत्यनुवृत्त्या तृणाहनीत्यादिव्यावृत्तौ हलीत्यनुवृत्त्याऽत  
णोदित्यस्य सिद्धिः। शास इत् अङि अजादौ कृतिवेदज्ञेनेति नियमेनाजादिव्यावृत्तौ तत्र हलग्रहणाकरणेन मित्रशी  
रित्यस्य सिद्धिरेव मन्यत्रापीति भावः। प्रत्ययस्यासाधारणमिति इदं द्वितीयप्रत्ययग्रहणाच्चम्यते यत्र प्रत्ययस्य  
विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तु न राजेत्यादौ पदत्वानापत्तेः। दीर्घेनेति असौलुक् स्यानिबत्वेनासंतत्वेपीति विशेषः। न  
वानुनासाहचर्यां श्रूयमाणामन्तएव दीर्घ इति वाच्यम् तदनित्यत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् प्राधान्येनेति तत्वं च वर्णा  
विशेषणत्वरूपम्। एतच्च स्यानिवदित्यनुवृत्त्येव सिद्धे प्रत्ययलक्षणा मित्येतत्तामर्थ्यत्वं च इति मित्रशीरित्यादौ  
हलादौ किति विधीयमानमीलं च सिध्यतीत्यपि बोध्यम्। तत्र प्राधान्येति वर्णस्य तत्वं च प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्व  
मितराविशेषणत्वं च अणयोऽकार इत्याद्यर्थकेटिङ्गाणां त्रित्यादौ इकोपपत्तीत्यादौ च तत्रास्य मुदाहरति तेनेति आ  
द्योदाहरणं नु चित्रायां जाता वित्रेत्यादावणयोऽकारस्तदंतोदिति विहितोऽपि चेति बोध्यं न च गोहितमित्यत्र ननु मतेति नि

किं जंतवा तत्र मी शब्द आदि शब्दार्थः ४ =

इत्वं चेति इत्वं मीलं वेत्यर्थः ३ =



ल. ५१. ५१

षेधः। लुप्तप्रत्ययनिमित्तांगोद्देश्यकार्ये एव तेन निषेधात् **अतएव** लोकाभेदादौ क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घसिद्धिः परस्मै  
 पदपरस्मिन्निरूपितांगस्य तेन दीर्घविधानात्। तस्मिन्निति न्यासेऽपि लुक्स्थानिभूतप्रत्यया व्यवहितप्रकृत्युद्देश्यक  
 कार्ये एव प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। यद्देत्यादिनोक्तो वार्तिकः कृतसंमतः पक्षः सर्वफलानामन्यथा सिद्ध्या भाष्यकृता दूषयि  
 त्वानियमार्थत्वं पक्षोक्त इति दिक्। **प्रायेणेति** विभक्तिप्रतिरूपकाणां लिंगयोगेऽपि त्रिषु सारूप्याभाव इत्याशयः।  
**अर्थप्राधान्यबोधकस्येति** अर्थप्राधान्य एव प्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः। बहुवचनस्येत्युपलक्षणं तद्बोधकाभावादि स  
 त्तात्पर्यं गोणामुपन्यायस्तु पदकार्ये एव न प्रातिपदिककार्ये। किंचाप्रसिद्धत्वात्पस्यगोणलक्षणिकत्वात्  
 स्यवागोणत्वस्य तत्र ग्रहणं। न चायं तथा **अतएव** प्रियतिरोत्यादौ तिल्लादयो भाष्यकृतोदाहृताः। **गोणत्वेपीति**  
 उपसर्जनत्वेपीत्यर्थः। **न** प्रमितव्यमिति एतद्भ्रमनिवृत्त्यर्थमेवात्र अस्य व्युत्पादनमिति भावः। **इति** विषयकतयेवेति  
 त्रयमंगलायामिति शेषः। **मातृमानेति** घुमास्थेति ईत्वविधायकसूत्रस्य मवकारादाविति वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्या  
 तमिति ईत्वं सुलभम्। संस्थाशब्दे तु भाष्यप्रयोगादेवेवाभावः। ततो विज्ञेयेत्यर्थः। **न** च तेनेवेपितस्यासिद्धत्वात् कथं य  
 णिति वाच्यम्। कावीत्वं विभक्तौ यणादेश इति व्याश्रयत्वात् इति बोध्यम्। **न** कविति समासोतविधौ लिंगविशिष्टम्

रामः  
५१

विभाषाभावस्य व्याप्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये उक्तावप्यस्य तन्निषेधकत्वेनात्र प्रवृत्तिरस्येव गोस्त्रियोऽिति सूत्रे बहुषु  
 यसीति भाष्योदाहरणादनंतरस्येतिन्यायं बाधित्वानद्यत्वेत्यस्याप्ययं निषेध इति भावः। **इति** विधिः बहुवचनं प्र  
 योगभेदाभिप्रायेण **शक्तीति** स्त्रीत्वनिरूपितशक्तीत्यर्थः। तेन लस्यादिशब्दसंग्रहः। तदंतसंज्ञापक्षे नृश्रीनद्योऽित्यादौ  
 नदीशब्दस्य तदवयवत्वसाधनं नद्यतादित्याद्यप्यतिलस्याद्यर्थमावश्यकं लक्ष्मीशब्दे तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्वं बोध्यम्। **इ**  
**उक्त्या** विधिः अतएव व्यंतादजाद्यदंतं विप्रतिषेधेनेति संगच्छते। **न** वित्यादि ईदं हरदत्तानुरोधेन **न्यायसिद्धिमिति** अंतरं  
 गत्वात् पूर्वप्रवृत्तनदीसंज्ञेयवसमुदायेन नद्यंतत्वात् कार्यसिद्धेरिति भावः। **वाचनिकमिति** स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यै  
 व संज्ञेत्यभिमानेनेदं जहत्त्वार्थ इति वाभिमानेन वा **भाष्यकृता** लजहत्त्वार्थायामवस्यनित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोध  
 कत्वेन तस्य संज्ञायां कुमार्यैवाज्ञापनाय खरकुक्षौ ज्ञापनायेति किल विषये आनुपूर्व्येन भेदाग्रहात् समासेन नद्यंतत्वा  
 कार्यसिद्धिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदं अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धिमिति तन्मात्रबोधकत्वं निवेशेन मानं योगिकेषु  
 तत्पदे जहत्त्वार्थत्वाभावश्चेति तदाशयः। अवयवशब्देनात्र प्रवृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणं **अतएव** कजाद्यंतं न दोषः। तत्रा  
 पीक्षाविरोधेण कुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिंगार्थबोधकत्वात्। **न** नृशक्तीति नमिति तदंतो गानामित्यर्थः। **शेष इति** सा  
 मानाधिकरण्ये विरोधेण विरोध्यभावमात्रं वैयधिकरण्ये न भेदसंबंधः सवेति गौरवं दोष इत्यर्थः। **दिदिबनु** इति अ

कुमार्येति स्त्रजंतात्कर्तृशक्तिश्च खरकुक्षौ इति। खरकुटीवेति शब्दार्थे संज्ञाया मिन्नकनो लुप्तप्रत्यये इति लुप्प = प्रत्याख्यातमिति न वेदं प्रत्याख्यातं यथोद्देश एवे  
 ति भ्रमितव्यं। वार्तिकं व्याख्या वसरे भाष्ये अवयवाज्ञापनदीसंज्ञाविषयती लुक्त्वात् कार्यवेलायामपि भाविष्यतीत्यर्थस्तस्यान्यथा तदाश्रयानदीसंज्ञा अस्तीति वदेत् ४



श.र.  
५८

त्रयणापत्तिस्तत्रापितरीत्यावेयधिकरणयात्. यदि यद्विधौ सामानाधिकरण्यमेव तदेयदः एवापत्तिः. न चोपलोपेन निर्वाहः. प्रत्ययानिमित्ते यदा देर सिद्धत्वादनित्यत्वात्तदभावेऽप्याह. अयत्नुरिति. त्तिहतेति अजादिप्रत्ययस्यांगांशे उल्लिखिताकांशत्वादिति भावः. उभयोर्विशेषणमिति. व्याख्यानाच्चस्यानुसाराच्चैकदेशान्वयेऽपि सौत्रत्वा इतिरिति भावः. उभयोर्विहिते. अतएव स्वरपूर्वापदपूर्वाचोपधायस्येवार्णस्य तस्य यणिल्यर्थः. कंस्वरपदपूर्वापदस्येति वार्तिकसंगच्छते. उक्तोपायेन प्रत्याख्यातमित्यत्र. न दंतत्वादिति. न च धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्य धात्ववयववेकार एव संभवेन संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन तद्विन्नस्यापि धात्ववयवस्येव ग्रहणाद्दोष इति वाच्यम्. संज्ञीरित्यादौ धात्ववयवसंयोगपूर्वस्या धात्ववयवस्यपि संभवात्. परिमाराणां व्यापामिति सूत्रभाष्ये अजापावपि संज्ञायामेव यथा जातीयक उत्सर्गस्तथा जातीयकेनापवादेनपि भवितव्यमिति. अतः तन्मूलकेन उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेन तु न निर्वाहः. अंगांशेन दसंबंधे हरिमित्यादावपितप्राप्यातेन येन नाप्राप्त्यभावेन तदपवादत्वस्यैवाभावात्. यद्यपि प्रत्यासत्त्या इकोणष्टाद्वितीशति निर्देशोपपद्यथा धात्ववयवसंयोगपूर्वमित्रस्य धात्ववयवस्येव ग्रहणमिति हरिमित्यादौ न दोषस्तथापि स्पष्टप्रतिपत्तये आवृत्तिरेवाश्रितेति दिक्. सूत्रमतेपीति. ये भीत्रेति सूत्रं षष्ठीवाधनार्थमिति वैतंडि कतया वदन्ति तत्तिद्धसूत्रमतेपीत्यर्थः. वस्तुतो भयहेतुरित्युक्त्याऽस्य हेतुत्वात्तीयावाधकत्वं बोध्यं. न च परत्वादिति

रामः  
५८

एवं च यलोपो दुर्लभ इति भावः. वार्तिककारोक्तेरिति. लोपो व्यो रिति सूत्रे का उपसंख्यानमिति वार्तिकं तस्या पूर्वत्वापेक्षया को यथा लोपसिद्धिर्भवति तथा वक्तव्यमित्यर्थः. सा च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्याशयेनेव युक्तमिति बोध्यम्. गोपालेपीति. इच्छाकर्तृरूपार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेपीत्यर्थः. इच्छाव्योतिः. अन्यथा खितेः परस्येति वदेदिति भावः. गुणविषये इति. प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षया तदवयवमात्रापेक्षस्यास्यांतरंगत्वेन ततः पूर्वप्रवृत्तिः स्यादिति भावः. उर्वास्त्वादिति. तदर्थं हतस्यान्यसंग्राहकत्वेऽपि बाधकाभावे इति भावः. विहृतनिर्देशस्येति. यकारांतानुकरणानिर्देशस्येत्यर्थः. अकारस्तु उच्चारणार्थ इति भावः. साधारणमिति. ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः. विहृतं पूर्वत्विति. भाष्येऽस्यार्थस्यास्पष्टत्वादिति भावः. अतिरभसादिति. संयोगपूर्वकत्वेन यणो दुर्लभत्वादिति भावः. अतिरभसादिति. संयोगस्य अतो लोपस्याभीयासिद्धत्वं व्याश्रयत्वात्. निष्कर्षार्थमिति. फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः. तृतीयांतादिति. तजन्तेन तुल्यं रूपं तभते इत्यर्थः. निमित्तेत्यादि. पूर्ववत्संघतवत्सु वामंत्रिते परांगवत्स्याद्यत्रयस्योदाहरणं तत्र तजन्तत्वरूपनिमित्तस्य तच्च बहस्येवातिदेशो आहृत्य. वराहमुच्चार्य विहितकार्यस्यैवापनौजसिगुणावादेशयोस्तजन्तो देश्यकोऽप्रतिनिदीर्घ एव स्यात्तौ औजसादिपुचानङ्गुणौ न स्यातां. न चोत्तरसूत्रद्वयेन सामर्थ्यादप्यनित्यत्र कोऽपि

तभा



श. २  
५२

रजिहनुमारेतिवार्तिकव्याख्यावसरेनुद्ध

ग्रहणेनैवासिद्धावाधेनापिसामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्तिरितिवाच्यम्। तत्सामर्थ्येनरूपातिदेशस्यैवज्ञापयितुंयुक्तत्वा  
तत्तादात्म्यातिदेशस्तुसंभवी। सहप्रयोगाभावात्। शास्त्रकार्यातिदेशावपिननुत्तस्यादुदात्ततयातज्जडावेनउक्ता  
स्यरेफरूपयणादेशोदितस्योदात्तस्थानिकत्वाभावेनोदात्तयणोहत्पूर्वादिस्वरानापत्तेः। अर्थातिदेशस्तुसंभवीत  
योर्थैक्यस्यस्वतएवसत्त्वाच्च। **यद्विषयेपीति**। अर्थातिदेशासंभवंमत्वेदंयुक्तंतरमप्याह। **प्राधान्यादिति**। तन्मिति। त  
च्चत्तज्जदित्यत्रसकारस्योपस्थित्यातद्विशिष्टंकोष्टइतिचत्तज्जदितिचकारोच्चारणसामर्थ्यादंतोदात्तस्वरविशिष्ट  
मितिअकारस्योदात्तत्वाडुदात्तयणादित्यादिस्वरसिद्धिरितिचोक्तं। **संज्ञादानामिति**। उणादियुत्पन्नानामितिशेषः।  
अतोधातुशस्यदीर्घोभवत्येव। **यत्प्रादिति**। इदमत्रिमं चकार्येक्येसंभवाभावेनविप्रतिषेधस्त्यभिमानेन। **यद्वापरत्वा**  
**डत्कष्टत्वात्**। विशेषविहितत्वेनशीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। **निकर्षेइति**। भाष्यस्थपूर्वपक्षिणोदितिशेषः। **यथा**  
**सामिति**। अप्रयुक्तेलक्षणाभावस्ययोग्यतेत्यर्थः। **वाच्यसामान्यविंतेति**। सचत्तज्जत्सूत्रेभाष्येयथा। **एवंवाचिर**  
**इति**सूत्रस्थअचिरादेशोऽस्युपसंख्यानंगुणपरत्वादितिवार्तिकंवाच्यविशेषचिंताभिमानेनप्रवृत्तमितिभावः। **एत**  
**नतद्वार्तिकवलाज्जसो**न्यत्रप्रियतिसरमित्यादेर्गुणंकल्पयंतः **परस्ता**। तज्जत्सूत्रस्यभाष्यविरोधात्पर्यंतस्ये

हेरमेइत्यत्रहल्त्यादिलोपतः परत्वेनसंज्ञितलोपइत्यत्रसंपरत्वंवेत्यर्थः ५=अभीति। द्वयोः कार्ययोरन्यत्रसावकाशयोर्गुणपक्षाप्रयोर्युगवदसंभवेविप्रतिषेधो नवाच्यः तेनेहासिद्धेः किंताहिनुडविषयेरप्रतिषेधोवाच्यः इतरथाहिसर्वापवादोरः सवथागुणपूर्वसवर्णोवाधनेएवंनुडपिवाधनेत्युक्तं

रामः  
५२

इतिभाष्योक्तेरितिभावः ५=

शापकेनेवदंसंसाध्यविप्रतिषेधंयत्वेत्यर्थः ३=

तिसूत्रस्थप्रियतिस्रावित्यादिभाष्यविरोधाच्च। **अनेन** रेण। **कथंविप्रतिषेधइति**। अचिरेणेत्यर्थः। **दूषयित्वेति**। यद्य  
पिनतिस्त्रितिज्ञापकेनतदपवादत्वाभावकल्पनयाविप्रतिषेधउपपद्यतेतथापिशापकानुसरणस्यावश्यकत्वेते  
नैवतंसंसाध्यतंदूषयित्वेत्यर्थः। **इदंचत्तज्जत्सूत्रेभाष्ये**। **संतोदव्यमिति**। अतिशोदस्तदंशेवार्तिकेनकार्यइतिभावः।  
**यथापीति**। अत्रास्तिविजितुंजन्निपातनवर्थे। **नपरसवर्णभावा**र्थमुभयनिपातनंनुम्येवनिपात्येनुस्वारनिपा  
तनसामर्थ्येनैवतदभावसिद्धेरिति। **एवंवायमूकारो**नधातोर्ल्युक्प्रसंगाद्यणाभावात्तद्व्यमितिद्व्यपूर्वकभूप्रकृतिक  
**इभूत्वादेन**सहनरूपेविशेषइतिभावः। **निपात्यतइति**। एकादेशस्यपूर्वतत्त्वेनभूत्वमितिभावः।  
**वार्तिकमिति**। एतेनभाष्यपूर्वमिति। **काराभू**स्त्यत्रकाराशब्दः करोतेप्यंताद्विदाघडि। **निष्पन्नो**बंधनगृह्याचक  
स्तस्यटापासहेकादेशस्यपूर्वतत्त्वेपि वार्तिकेग्रहणंनप्रसिद्धत्वेनह्रस्वपाठेकवाक्यतयाचहस्तवाचकस्यैवग्रह  
णादितिभावः। **इत्यपहृयेति**। एतदवयवगकारमपहायेत्यर्थः। **इत्योका**सेनतत्संज्ञातयेति। तपरकरणेनगस्याविवक्षि  
तत्त्वाभादितिभावः। **निरवका**शत्वंयेति। बोहेतोयतोनिरवकाशत्वमतोवाधकत्वमित्युक्तंनसंगच्छेत्यर्थः। **अत्र**संज्ञा  
मिति। भिन्नलिङ्गानांनदंइतिनेनपरिभाषणादितिभावः। **भाष्यमिति**। स्थानंतत्तमइतिसूत्रेइतिभावः। **वयं**ज्ञातयेति। ए

ग्रहणंयवाहितेपिप्रत्यर्थमितिबोधोद्गीत्यादावपिपणोतिपरस्ता। सूत्रवार्तिकानुरोधेनपूर्वग्रहणस्यप्रीभाषाप्रामार्थ्यंउवादकत्वे

इतिवाच्यः ३=

विल्यातः ३=



श. ५  
६०

रैशोयैर्यकारादिप्रत्ययांतः शब्दसंज्ञातिभाष्याक्षरार्थेतिभावः यकारेणायकारादिः प्रत्ययो नस्यतेइकारउच्चारणार्थः प्रायेणविसर्गरहितएवकारः तदायादौप्रत्ययइतिभावः नत्विति अतएवरायमिच्छतीतिविग्रहप्रदर्शनपरंभाष्यं संगच्छते नहिविग्रहश्चंदः अतएवरायिआशां राय्याशामित्यवः परस्मिन्नित्यत्र भाष्येप्रयुक्तमितिभावः परस्मात्त एमिति अत्रासुविधींस्त्वमेव ॥ इत्युक्तं ॥ ॥ लिङ्गविशिष्टेति तयापीरभाषयाप्रतिपदिकत्वत व्याप्यधर्मीणांविशिष्टे बोधनेनतयाप्रतिपदिकत्वादित्यर्थः ॥ धनितंवेदं वहुव्रीहिसुखसइत्यत्रभाष्ये परस्मादिति अ संवृद्धोहृत्वादिलोपश्चरितार्थः कृतलोपेएवंसावकाशमेत्यभिमानः ॥ नसत्यपि संभवेवाधनमिति न्याय विरोधोत्तराह प्रतिपदिकत्वाच्चेति अपवादत्वाच्चेत्यर्थः ॥ यथाश्रुतेपीति आकारप्रश्लेषाभावेपीत्यर्थः ॥ परस्मिन्नेति योगपद्यसंभवेपि विप्रतिषेधइत्यभिमानेनेदं आशये सुदाहृतीति समुदायावयवयोः सन्निधानेऽनुबंधउभ योपकारकः ॥ नचायमनर्थकः आद्योऽर्थवतः कापिअभावादितितदाशयः ॥ इत्युक्तेभावादिति अर्थभावः ॥ निर्देशेषु प्रायोगिकरूपासंभवादौपदेशिकरूपग्रहणमिति घसंज्ञादिसूत्रेभाष्येत्वम ॥ उपदेशेचतेषामितं संज्ञकत्वादुप स्थिततदुपवतामेवप्रदेशेषुभाष्यमितिद्विकारेसंज्ञाकारस्येत्यादिक्रमेणार्थः तत्तत्तद्वृत्तिष्ठेति सूत्रेभाष्येस्फुट

तमः  
६०

वय

मेतत्तत्तत्तत्रतत्रविशिष्टोपदेशेतात्पर्येणतत्प्रयुक्ते तंज्ञकेनतस्येवदित्वादिव्यवहारो नावयवस्यतदुपदेशे तात्पर्याभावात् ॥ तन्नोपदेशिकस्यान्यत्वाभावेनननुद्विग्नमिति नेष्यतेचतत्रद्विः प्रयोगेतुनाडिति आहश्चेत्यसं गतमित्यपात्तम् ॥ यस्मिन्नेति अंतरंगत्वात्पूर्व्याडितिभावः ॥ नसिद्धेदिति इत्याद्येवनसिद्धेदित्यर्थः पूर्वमसुडि असांतत्वाभावेनमुत्वानाप्रतिः ॥ पूर्वमुत्वेत्यसिद्धिः स्वच्छेव एवामुंयाडित्यादिवद्व्याख्याभेदेनरूपद्वयमिहापिस्या तमुत्वेपक्षेआख्यानिकत्वेनासुडः प्रत्ययतयातद्वत्त्वेनपत्तिसिद्धिः ॥ एवंचतत्रासांतस्येत्यप्यथेत्यत्रस्याद्वयग्रहणम पिज्ञापकमितिभावः ॥ परेतुसंज्ञाकृतवहिरंगत्वास्यानाश्रयणेननित्यत्वादसुडि रूपासिद्धिः ॥ नचचेनयाडिपिविधेयो सुड्हेतिन्यासेइतिवाच्यम् ॥ विभाषाद्वितीयेति सूत्रेणविनिगमकाभावादुभयोरपि विकल्पेद्वितीयायै इत्याद्यसिद्ध्या पत्तेः ॥ किंवासुडोयाडपवादत्वेनतद्विषयेयाडुर्ध्वमः अचिराभुदूर्ध्वविप्रतिषेधेनेत्यसंगतंरादेशस्यवाध्यसामा न्यचित्तयासर्वापवादत्वेनउपवादत्वादित्याशंक्यनतिस चतस्त्रितीर्घत्वनिषेधाद्देशोननुदंनवाधतइतिभाष्ये उक्तं ॥ उच्यतेतस्माद्विषयभेदेपियेननाप्रतिन्यायेनवाधकत्वमिष्यतएव ॥ यद्यप्यस्य इदंदेशो नसिध्यतितथापि अवङ्गसूत्रस्यभाष्यरीत्यांतरतम्येनकदाचिदंत्यस्योदात्तत्वेएकादेशउदात्तत्वेनेत्यनेनविभक्तेरुदात्तत्वापत्तिरित्याहुः



श.र.  
६१

सामर्थ्यादेवेति. उच्चारणार्थत्वं तु न व्याख्यानादिति भावः. त्रेस्त्रय इत्यत्रामीत्यस्य मंडकानुवृत्तिरिति बोध्यम्. वेपरी  
त्यापत्तेरिति. अयं भावः. वाक्येयत्वं च द्वाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते योत्तरात् प्रकारकज्ञानविशेषासाप्रसिद्ध  
पूर्वायस्या इत्यर्थात्. तत्रोत्तरापदस्य ज्ञानविशेष्यत्वं तल्लक्षकतया गुणवाचकत्वेन पूर्वनिपातः. उत्तरस्यां पूर्वत्वप्रका  
रज्ञानविशेष्यत्वं तु न विधेयं. पूर्वापदस्य पूर्वनिपातापत्तेः. न विधेोपरः. शब्दार्थ इति विधेयबोधके लक्षणा नोचित्या  
श्चत्वं च विग्रहेतु पूर्वापदस्य यच्च हसमभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतया तस्यैव लक्षणा कत्वेन गुणवचनतया पूर्वनिपा  
तापत्तिरिति. न कर्तव्यमिति. एवं वेदं भाष्ये. तृतीयाशदसाहचर्येण सहायवाचिद्वितीयाशदस्य न ग्रहणं भागार्थे  
विधीयमानस्या नोभक्ते विशेयत्वेन न स्त्रीत्वमनभिधानादेतेन तत्र लक्षणा कत्वा द्वार्त्तिकाप्रवृत्ता विदमावश्यकं. अ  
त्र सूत्रे न सापरिभाषा प्रवर्तते प्रतिपदोक्तस्याभावात्. न च महाविभाषयान्भावे द्वार्त्तिकप्रवृत्त्या रूपद्वयं सिद्धं. अनो  
नित्यत्वांगीकारात्. आद्युदात्तस्य तथापि रूपद्वयं सिद्धं. इत्यादि द्वे द्वेति परास्मिन्मिति भावः. अत्रोपसंख्यानादाह. संयुद्धविति  
अहंत्वं पुत्रमभिधातुं योमात्. शब्दः प्रयुज्यते तस्येत्यर्थः. सापेक्षत्वेऽप्यतएव निपातनात् समासः. अहंत्वं वपुत्रस्य मात्  
द्वारकमेव तदाह मात्रापुत्रस्येति. अपवाद इति. यदीदं न स्यात् तदा प्राप्नोतीति भावः. वेपरीत्यापत्तेरिति. न वा कारोयं ला

वार्त्तिकं.

६१

रामः

६१

सृष्टिक इति तदाशयः. न च खट्वाये इत्यत्रापि यादनापत्तिः. सूत्रं तु निशाये इत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम्. यास्य रूपस्य स्त  
साणप्रवृत्तिं विना न संभवत्तस्यैव लक्षणा कस्य परिभाषा विषयत्वात्. न चेह तथा एकादेशतः प्रागपितद्रूपसत्त्वादि  
ति चेत्. वर्णग्रहणे तदप्रवृत्ते रप्युक्तत्वेन तद्विशेषादित्यभिमानः. त्वत्वेन प्राप्तविति. अतएव रूपारब्ध्या वितिसू  
त्रे ह्रस्वघटितवाक्येनेति निवृत्तिमित्युक्तं भाष्ये. निषेधप्राप्त इति भावतात्पर्यकता लाघवा नुरोधेना प्राप्तविभाषात्वमे  
वोचितमिति भावः. त्वत्वेन तु स्त्रियामित्येवेति. इत्यादिष्वप्यभिमाशंक्य इति ह्रस्वत्वेन त्रनित्यस्त्रीलिङ्गावित्येवं वि  
धोनियमो नाश्रीयत इति केयटोक्तिरुपक्रमानुरोधेन ह्रस्वांशमात्रविषया पूरुषारब्ध्या वितिसूत्रेऽत्रत्येयदुःख इत्याना  
वित्यंशस्य निषेधपरतया भाष्ये व्याख्यानेन निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतया तत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्या वश्यकत्वाच्चेति भा  
वः. तदाहान्येति. केयटोक्तेरिति. स्त्रीविषयावेव योनित्यमिति भाष्यस्वारस्येन लिङ्गांतरविशिष्टार्थानभिधायक  
त्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्य तेनोक्तेरिति भावः. ह्रस्वत्वेनेति. पूर्वभाष्ये एवोभिन्नक्रमः. नित्यमेव योस्त्रीविषयावित्यन्व  
यः. नित्यमेवेत्यस्य पदांतरं विनापीत्यर्थ इति ह्रस्वाशयं सव्या च्छे. इत्यादीनां च शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति तेषां पदांतरं वि  
नापि स्त्रियां वर्तमानत्वेन व्याख्याभावः. आख्याग्रहणमप्युक्तं भाष्ये. नित्यत्वार्थकमप्युक्तं भाष्ये. स्त्रीशब्दमात्रमि

ति भावः.



ल.श.र.

三

ति. ल्याख्यपदं स्त्री बोधका वित्तेत मात्रार्थकं निष्कृष्य पूर्वोक्तार्थमपहाय संवध्यते इत्यर्थः । परत्वादिति. डे. रामपे सयेत्यादिः । नित्यप्रतिष्ठन्तीति. इदं प्रियति स्ना वित्यादेर्मपर्वतस्येति भाष्योदाहृतस्योपलक्षणं । वाच्यसामान्येति. इदं चतुर्थं कौटुरित्यत्र भाष्ये स्पष्टं । वाच्येति. अनंतरस्येति न्यायाश्रयणे उत्वस्येव बाधः स्यादिति बोध्यं. ननु यत्रानेकविधिं प्रति येन नाप्राप्त्यापवादत्वं प्राप्तं तत्र व्यवस्थापकामध्ये पवादा इत्यान्यायाः प्रकृते वरभावस्य न केनापियेन नाप्राप्तिरिति चेन्न किमिदं येन नाप्राप्तिन्यायेन पूर्वसवर्णोदीर्घापवादतया प्रथमाद्वितीया मात्रविषयमुत त्रसत उदित्यपवादतया पंचमी षष्ठीमात्रविषयमुत त्रसतोऽतीति गुणापवादतया सर्वनामस्थानडि. मात्रविषयमिति संशये व्यवस्थाकांशया तत्प्राप्य प्रवृत्तेः सूपवादत्वात् त्रिभूतमिति. असिरादेशो वक्तव्यो गुणपरत्वादित्येतत्सूत्रस्थं वार्तिकं मूलमिति नवाच्यम्. वाच्यसामान्यविंतामाश्रित्य तत्प्रत्यारब्धानस्य तत्त्वत्सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन तस्य दृढमूलत्वाभावात्. वाच्यसामान्यविंतामाश्रयणे एव तस्य मूलत्वेनोचित्या इति दाहः । स्त्रियं वेति. नान्यस्येति. तस्याश्रुतत्वात् । स्त्रियां वर्तत एवेति. अज्ञहत्वर्यायामन्यपदार्थस्य त्रिशदेनाश्रुततया तस्य स्त्रियां इति. न च दं स्त्रीत्वं पदांतरसापेक्षतया वहिरंगमिति वाच्यं. त्रिशदेन सर्वत्र स्त्रीरूपार्थप्रतिपादने तात्पर्यग्राहकस्यापेक्षिततयांतरंगाभावादिति भावः । तत्त्वमिति. स्त्रियां तत्र चरति रिति पुंनपुंसकयो

सप्तः  
६२

द्विग्रहणेनैव औत्सर्ग्यविग्रहणे सिद्धे पृथक् तद्ग्रहणं गुणद्विशब्दविहितगुणद्वयोरेव ग्रहणमित्यर्थे शापकम् तेन तानीत्यस्य सिद्धिरिति भावः २=

रेवेति त्वङ्कविहृद्मिति भावः अजहत्स्वार्थोपपत्तिरिति नूनोक्तार्थः हविर्ध्वनिता तदीजंतुहरेरविरोधित्वेजहत्स्वार्थहतेर  
भावः किंतु जहत्स्वार्थाप्रसूत्वात् अर्थशब्दयोरेवयवानां वाक्यदृष्टस्वार्थस्यागतदभाववित्येवार्थः । तत्रात्येस्वार्थप्रमादिह  
तेः कथमन्यपदार्थेऽस्त्रियादिति । नवान्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वे समुदायचटकत्वेनावयवस्यापि मद्राक्यस्याशयः  
तर्हि जहत्स्वार्थत्वेपितुल्यं तत्रापि अन्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वात् यदि स्त्रीवाचकता पर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षे  
त्युच्यते तदा जहत्स्वार्थत्वेपितुल्यमिति तत्रोपसंभवादिति पंचत्रपुभ्यश्चत्वादौ समुदायमको नुष्ठावयवस्येगंतत्वं  
विधातइति इगंतोत्तरपदद्विगुणप्रभुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वत्वं अंतरंगत्वात् पूर्वमेव स्वरं प्रैदनेत्येव अक्षतव्यूहपरिभाषा  
त्वमित्यातिराभ्यामित्यत्रापि नुमंवाधित्वापरत्वादात्वं ह्यौत्वेत्यत्र ह्रिद्विहृद्विहितहृद्वेरेव ग्रहणात् न पूर्वविप्रतिषेधेन न  
मिति शक्यं । प्रियतिसृभ्यामित्यादावपि नुमः परत्वात् तत्रादेशाएव तेन निदिश्यमानस्य त्रिद्वयस्य व्यविहितत्वादादेशो  
न स्यादित्यपास्तमाशुचीनामित्यादौ नुमविरोति पूर्वविप्रतिषेधेन स कृत्तित्यायेन नुमो प्राप्स्यतत्रेह निति नियमादौ  
र्धनित्यादिति न शक्यं । बहुभिः कुलेरित्यत्र नुमिषट्त्वेपि कुल्युपोत्तममित्यस्य प्राप्स्यतदभावेपि बहुशब्दस्यान्तोदात्त  
धानस्वरे विशेषः । न चोत्तरार्थं तत्रैव कर्तुं युक्तत्वादित्यत्रोक्तं । प्रियतिसृ इति तथैव भाष्ये उदाहृतत्वेनानिदिनलुम  
तेति निषेध एवेति बोध्यम् । अनित्यत्वं प्रमाणमाह । न स्यात्तेति बोहेतोषधीसमास इति इयडादिस्थित्यधिकरणत्वेन क्त



विदुष्टावित्यर्थस्तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः। **इत्थोपपन्नमिति** नेयदित्यत्रेयडादिनां गासोपातयत्र नदी कार्योपपत्तेर्येगेवा  
धकावाधितेयडादिसत्ताकी विषयो गेहृष्टतस्य तदवयवस्य च निषेध इति भावः। **कथं विदिति** अनेन सीताविराहणोरा  
मस्य वाक्ये सीताया एव विवक्षितत्वेनेदमप्यप्रयोजकमिति सूचितं। न च दितमनित्यमिति भाष्यानु कत्वा न लक्ष्यं  
स्कारोपयोगिः॥ **॥ इत्थं जन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥** **॥** **इत्थं इत्यभिप्रायेणेति** एकवाक्यतया इत्थं एव लोप इत्यभिप्रायेणेत्य  
र्थः। **संयोगांतलोप इति** इत्थं ग्रहणास्य तत्रापि कर्षेपि वाक्यभेदेन संबंधः। तेन च पूर्ववाक्यस्य यणव्यतिरिक्तेः इत्थं पिकचि  
त्प्रवृत्तिरिति भावः। **सन्निपातेति** इत्स्वाकारसन्निपातेन जातस्य तद्विघातकत्वायोगादिति भावः। **परत्वाज्जरासीति** **करोतु**  
जराया इति सूत्रोक्ते न जरांसीत्यनुज्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरासिति भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधात् पूर्वविभक्त्या  
देशप्रवृत्तिरिव द्रव्यं वाच्या अन्यथा शीभावात् पूर्वमेव जरासः प्रवृत्तौ नुमातस्य विप्रतिषेधविचारासंगतिः स्पष्टे वेलु अतएव  
त्रापि पूर्वविप्रतिषेधेन न तोमितया परिभाषया जरासभाव एवोचित इति वदन्ति अतस्तीति ननु तपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थः। ननु स  
के इत्स्वावश्यं भावात् व्यावर्त्या प्रसिद्धे इति भावः। **विभक्ति** त्वापेक्षयेति तद्वत विभक्तित्वाश्रयणेन विभक्त्या विति विशेष्या  
पेक्षयेति स्वार्थः। **उपेक्षेति** निरनुबंधकपरिभाषया तद्विघातसोपि ग्रहणमिति न वा **अप्य** येनानुबंधेन सानुबंधकत्वं तदनुज्ञा  
रण एव तत्प्रवृत्तेः। **अनुरोध इति** तेन स्वशस्त्रस्य प्रामाण्यं शोपनमिति भावः। **तद्व्याप्तेति** सन्निपातपरिभाषया विभक्त्या देशे  
अतएव जराया इति सूत्रे भाष्ये इष्टमेव तत्संगृहीतं भवति अतिजरमतिजरे इति प्रथमा द्वितीया साधारण्येनैवोक्तम् ४-

छेण

त्यर्थः ४५

रामः

६३

जरासभावस्य जराया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेरिति भावः। **अवर्णमिति** इत्स्वत्वविशिष्टमवर्णमित्यर्थः। यादेशोऽत इत्यनुवृत्तेस्त  
त्रयद्यपि कष्टार्थेति निर्देशप्रापितदीर्घेण इत्स्वत्वांशो निवर्तितस्तथाप्यवर्णत्वमादेशो नुवर्तते तदपि वेधोपेन निवर्तिततर्हि  
परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति भावः। **भाष्ये इति** गाधातोष्टे गुणेन अकारे आर्धधातुकोपदेशो दंतत्वाभावादतो लोपाभावेपि  
परत्वेण सामगस्य सिद्धे गापोष्टकः कित्करणध्विगादकारस्य गुणो नैति व्यर्थं तत्रेग्रहणमिति भाष्ये उक्तं। **कैयटेनेति**  
सामगायेत्यत्रांसीति टकः कित्त्वे एकादेशस्य पूर्वतत्वेन ग्रहणात् आकारस्य धात्ववयवत्वेनातो लोपः स्यात् कित्त्वेत्वातो लोप  
इत्यालोपे धात्वनवयवत्वादप्रवृत्तिरित्याशंक्य सन्निपातपरिभाषयाऽ कित्त्वेपि नातो लोप इतितेन प्रतिपादितं शब्दकोशमुभे  
इति पूर्वोक्तभा वश्च तत्रोक्तः। **करोतु व्याप्या** त्वजातियत्रादिसंनिपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविघातकलोपनिमि  
तंसंनिपातपरिभाषया स्वसंनिपातलक्षणाविधिप्रवृत्तेः प्राकृतनिमित्तभूतोयः संनिपातस्तद्विघातकस्य स्वातिरिक्तस्य  
स्वयमनिमित्तमित्यर्थः इत्याहुः। **पूर्वविप्रतिषेधेनेति** अंतरंगानपीत्यस्योपलक्षणा मिदम् अत्रत्यवार्तिकानुरोधेन त्वेन उ  
क्तं। **तदादिभ्यश्चेति** वक्तव्यमिति तत्र वार्तिकं। **तं कुलमिति** स्यादिति द्वितीयेकवचने इति शब्दः। प्रथमेकवचने तु संकुलमि  
तिस्यदिति बोध्यं। **उग्रस्वयोरिति** पुंसि विहितस्य भावस्यातिदेशस्याभावात् इत्स्वमुभो निषेधोतिदेशसामर्थ्याद्व्यभिच्य  
याश्रयणाच्चेति भावः। **विषयस्येति** स्वरस्य तु न निषेधो भिन्नकर्तृकत्वात् विषयपदेन न पुंसकत्वाभावेपि तत्प्रवृत्त्यंगीका

ननु अनंतरस्य उग्र एव निषेधोऽनु अनङ्गाह अतिदेशेति अन्यथा उग्र इत्यस्य स्थाने लाघवाच्चेत्येव ब्रूयादिति भावः २०



रात्रा। उमोऽभावादि। ह्रस्वाभावेन नाभावाभावाच्चेयदिति भावः। उपसर्जनह्रस्वस्येति। इयसोवह्रस्वीहोपुंवदिति हि भाष्ये पठितं इय  
सः परस्य स्त्री प्रत्ययस्य बहुव्रीहिर्विद्यमानस्य पुंवत्। पुंविषयस्य ईकास्य यथा न ह्रस्वस्तथास्यापि पठितं इयसंताद्विहितो  
यः स्त्री प्रत्ययस्तदन्तान्ते बहुव्रीहिर्पुंवदिति तु नार्थः। बहुव्रीहिः पुंस्त्वोपि उपसर्जनस्य श्रेयसीरादस्य स्त्री प्रत्ययांतत्त्वानपायेन  
उपसर्जनह्रस्वस्य दुर्वारतापत्तेरेव प्रत्यासत्त्या स्त्री प्रत्ययत्वनिमित्तक गोस्त्रियो रित्यस्येव तेनाभावातिदेश इति भावः तदेवार्थ  
तो न पठितम्। न च नेत्येव सिद्धे पुंवद्वचनं व्यर्थं वार्तिके पुलाघवगोरवविचाराभावस्य तत्र तत्र भाष्ये ध्वनितत्वादिति बोध्यम् **इत्या**  
**धा** उरिति अत्रा ह्रिवीजंतु इयस्येति सूत्रे भाष्ये इयस उपसर्जनस्त्री प्रत्ययस्य दीर्घत्वं क्तव्यं बहु श्रेयसी पुंवद्वचनात्सिद्ध  
मित्युक्तं तेनास्य न पुंसक ह्रस्वनिवृत्त्यर्थत्वं लभ्यते अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानसंगतिः यमतु मतेन पुंसक ह्रस्वनिवृत्त्यर्थ  
भावव्यक्तं तदित्युपपत्तेरव तेनास्य प्रत्याख्यानं दीर्घत्वं हि प्रत्यासत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वापवादः। सामान्यतो ह्रस्वमात्रापवादलोहि  
प्रत्याख्यानसंगतिरिति दिक्। पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्येति अंगधिकारे तदंती विधेः सर्वेन तदंतग्रहणेन यदागमादिति न्यायेन न  
म्बिन्निष्ठस्य ग्रहणेऽपि सूत्रेण ध्वनी निर्देशाभावात् निर्दिश्यमानस्य नुमा व्यवधानमित्यस्याभावेऽपि पूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात् सक  
रुतिन्यायेन पुनस्तत्त्वत्वाभावः। अत्रानयोपयोग्यतासंभवेन विरोध इति भावः। इत्यस्येवेति अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्या  
नोदाहरणत्वात् गोर्निर्वीजः स्यादिति भावः। पक्षे तत्त्वत्वाभावपक्षे उदाहृतत्वाच्चेति न च प्रियक्रोष्टृणोत्पादिव्यावृत्त्या वीरताप्यं प्रि

सकुरुतिन्यायेन नुमभावसिद्धेः। पुनः प्रसंगविज्ञानाश्रयेण वचनारंभापेक्षया १४

यक्रोष्टृ इत्यवस्थायां नुमत्त्वयोः प्राप्तिर्योः परत्वात् न च त्वेव सकुरुतीत्याश्रित्य वचनानारंभस्येव लघुत्वादिति भावः। पुंवद्ववाभा  
वादिति भाषितं पुंस्त्वत्वाभावादिति भावः। इत्येवेति इत्यपीत्यर्थः। प्रातिपदिकांशेति प्रातिपदिकांशस्याप्यनुग्रहायेत्यर्थः। इ  
तिदिगिति दिगर्थस्तु यद्यपि चतुर्थ्यंतोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात् पुंवत्पक्षे न भिधानेन तत्त्वत्वाभावकल्पनान्याय्याभाष्य  
कृता हि सूत्रत्रयस्य प्रत्याख्यानयाश्रितस्य शब्दानां नियतविषयकत्वस्य सूत्रारंभेऽप्यवश्यकत्वद्योतनाय पूर्वविप्रतिषेध  
वार्तिके तदुदाहृतम्। तथापि न चोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन सर्वनामस्यानविषयकताप्यस्य न्याय्या उदाहृतंति  
रिक्तोदाहरणाभाव इत्येवंपरतया नादरणीयमिति तदर्थ इति बोध्यम्। एकदेशविकृतस्येति सव्यायोऽश्रास्त्रीयस्याप्यति  
देशकोऽश्रास्त्रीयविकारेवेति प्राग्दीव्यत इति सूत्रस्य भाष्यसंमतत्वादिति भावः। पुंवद्ववावशितेन सुन्दरभार्य इत्यादौ ज्ञा तस्मिन्नि  
वृत्तेरपि दृष्टत्वेनाप्यपि तेन जातह्रस्वनिवृत्तिः। न नूपजीव्यविरोधेन ह्रस्वनिवृत्तिः। अतएव समासस्येति सूत्रे भाष्ये यतो नाव इत्य  
नाव इति प्रतिषेधो ह्रस्वरप्राप्तेर्व्यंजनमविद्यमानवदित्यस्य शापक उक्तः। नावमित्यादौ अदिर्नकारो न स्वरयोग्यो यश्चांका  
स्तद्योग्यो नासावादि रित्यनाव इति निषेधो नर्थकः। नचादिरेव नकार उदात्तगुणा विशिष्टांतरतयमात्ररूपोत्पद्यंतस्य घ क स्या  
दिरुदात्तगुणकरूपो भवतीति वयतो नाव इत्यस्यार्थ इति वाच्यम्। एवं हि निमित्तभूतघ कत्वविनाश इत्यप्यजीव्यविरोधेनाद्युदा  
त्ताप्राप्तिरिति तदाशयः इति चेन्न माधवाद्यनुरोधेनास्य ग्रंथस्य सत्वात् ॥ **इत्यजन्तानपुंसकलिङ्गात् ॥** **उडिति** ३ः सीतिसूत्रेन



नलोप इति सूत्रे तत्र ह्यसामर्थ्यादिति भावः । अत्र न तदादिविधिः । उत्सर्गपवादयोः समानविषयत्वे न च सामानाधिकरण्यरूपप्रयोजकभावात् । उभयोः सममेतत्त्वस्य प्रयोजकत्वप्रतिपादनपरपरिभावेऽशेषरस्याप्यवमेवाशयः । अतएव तीक्ष्णसहेत्यादौ तत्र प्रयोजकसत्त्वात्तदिविधिः । शेषरेवलादिपदानुवृत्तिरुक्तं ननु अत्र न्यासिद्धलक्षणात्तेन

पृ. ५.  
५५  
५५  
५५

इत्तं पदस्येति व्यधिकरणं पदावयवस्य सस्येत्यर्थे इति भावः । एके द्वितीयमिति । अत्रत्यवार्तिककारा इत्यर्थः । अपदान्तमात्रमिति । इदमन्वर्तमानं मित्यर्थोपलक्षणं पदान्ते प्रायेऽश्वत्थप्राप्त्या चर्त्तविना न्योलाभात् । तथा चेति वदतामूलकताऽस्यार्थस्य सूचनात् । अतएव सुगणरूपपञ्चइत्यादौ भवत्येवाङ्गादीनां तत्र श्वप्रत्यसिद्धत्वेन तदप्राप्त्या चर्त्तस्याप्यभावादिति भावः । धातोर्इत्यावर्त्तने इति । इदं प्राचामनुरोधेन दादेरित्यावर्त्तने इति युक्तं धातोर्धातोर्इत्यनेन हि औपदेशिकस्य धातोर्इत्यर्थेन दामलिहो व्यावृत्तावपि अधोगतिनसंगृह्यतां दादेरित्यनेनोपदेशकालिकदादेरित्यर्थे नोभयं सिध्यति । उपदेशकालमित्यस्य तात्कालिकं लक्ष्यतीत्यर्थः । उपदेशो दादेरिति तु फलितोर्थः । धाव्यार्थत्वेऽप्यतस्य सप्रम्याविपरिणामोपिकर्तव्यः स्यादिति गोरवम् । धातोर्इत्यस्यैव लक्षणाया तथा र्थकस्य दादेरित्यनेनाचयेपिनसतिरित्याशयेन नुमते धातोर्इत्युक्तम् । अतएव भाष्ये घत्वस्यासिद्धत्वाद्गुणित्यत्र लक्ष्यं प्राप्नोतीत्याशङ्क्यापवादत्वेन समाधायार्थवा एवं वक्ष्यामि हेतुः । अदादेरिति । ततो धातोर्इति दादेरिति वर्त्तने नोति निश्चयमित्युक्तम् । इहेत्युवा इहेत्यनेन कृत्वस्यापि विधानाद्गुडित्यादौ न दोष इति तदाशयः । तत्र धातोर्इति सूत्रे भाष्यकृत् तदादेरित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेन तदुपदेशवद्गुणित्यस्य सामर्थ्यात् । अर्थाधिकारानुरोधेन पूर्वत्र निषेधसमर्पकेऽप्येवं । अतएव नाम धातुविषये दामलिहोऽस्यादौ कृत्वघत्वाभावो सिद्धोऽप्येवं तदेकवाक्यतया पवादत्वपक्षेऽपि दादिपदस्योपदेशकालिकदादित्यस्य कर्त्तव्यता आहृत्याश्रयणं नुवाला नास्म्युदन्तप्रतिपत्तये इति बोध्यम् । ननु उपदेशोऽस्यैव कृतो नोक्तं गोरवापने । धातोर्इति नु तद्वाडित्यादिव्यावृत्तयेऽतएव शक्यम् ।

एकाचोवशा इत्यत्र =

आदिपरमस्य ह्यर्थत्वेऽनधिगमिति तत्रेवं  
रामः  
५५

अव्याप्तीति । अधोगित्यादौ सा । न धातोर्वयवो बोधादित्यर्थे इदं सिद्धं वैयधिकरणं च गार्हभयतेरप्रत्यये गार्हवित्यादौ भवभावा योतरसूत्रे आवश्यकं दोग्धेति । अपदेशो वक्ष्यामि । इत्येवं वेदं भाष्येऽत आह । अतिव्याप्तीति । दामलिहोऽस्यादौ सा । न च प्रागुक्तभाष्योत्तरमधिकसिद्धये वैयधिकरण्यान्वयपर्यन्तं भाष्यकृतो धावनं व्यर्थमिति वाच्यम् । दादेरिति वर्त्तन इत्यस्योक्तमाशयमजा नतएव मपि घोदादेरित्युच्यते तत्राधिकरणीति शङ्काया मुत्तरसूत्रार्थमपि प्रसंगात्तर्पेण दादिपदलक्षणाया मधोगित्यस्यासाधारणफलत्वाभावं दर्शयितुं च तथोक्तेः । अतएवात्र वैयधिकरणस्योत्तरार्थमावश्यकत्वात्तेषां हार्थमनावश्यकत्वं भाष्येऽभिनितसंगच्छत इत्यलम् । तत्रात्रादिकमिति । भुग्भ्यामित्यादेः पदान्तादेव सिद्धे इति भावः । उपदेशमिति । स्तेनैकाचोवशा इति सूत्रे ह्रस्वाङ्गादित्यतोऽङ्गादित्यनुवर्त्तने गार्हविविधं धातु रूपं प्रातिपदिक रूपं च न च धातोः पदान्ते एव प्रातिपदिकस्य रूपा पदान्ते चेति प्राचामाशय इत्यपास्तं । स्वरितत्वकल्पनविभक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वा निष्फलत्वात् तद्वाट् तद्वाट् इभ्यामित्या दावतिव्याप्रेष्येति विज्ञानिषेधादिति । भवभावस्तु एकाग्रहणेऽपि अर्था इति भाष्योदाहरणेन निषेधानित्यत्वाद्भवतीति भावः । शितिपाशपेति भाष्यानुक्तत्वात् प्रमाणं वै विज्ञायतु तथा नोक्तमित्यर्थः । सूत्रवाट् कवीदिति । अस्य सूत्रस्य शाट्कं वयेत्यादौ यदि वा तव्यो न शाट्कोऽपि शाट्को न वा तव्य इति विरोधमाशङ्क्य मन्वेसं वा तव्योऽस्यो तस्य शाट्कमित्येषा संज्ञा भवतीति भाष्ये उक्तं तथा प्रकृतेऽपि यणः स्थाने स भवति यस्य संप्रसारणपदेन ज्ञातस्य संप्रसारणसंज्ञा भवतीत्यर्थ इति भावः । तेन दिवदुतो न संप्र

ननु वसिष्ठसंज्ञा विधानमत्र तत्प्रमाणं प्रमाणं

इदमुपलक्षणं धोशितिविहितस्य



= १ अन्यथा पुनः कृतमिति संप्रसारणस्य हतं निर्दिष्टं स्यात् अस्य अहं इति समासे पूर्वकं च स्यादिति भाविसंज्ञाप्रयणः

श. १.  
६६

सारणत्वं प्रसिद्धार्थेति संप्रसारणपूर्वत्वाभ्यां प्रसिद्धेत्यर्थः। अदि हतेति भूवाद्वादेशेति शेषः। अत्रिमाणा मिति रुद्रग्रहणमित्यर्थः। तादात्म्येति भवविषये इत्यर्थः। भूवादिषादिगुभवस्यैवाकृत्येति। एतद्वाच्यं हस्ये तद्विषयं। अत्रिमाणा मिति संसृष्टोर्विभुनास्त्यनभिधानादतः संयोगात्तलोपेतत्रयमिचारइत्यपास्तं अतएव भाष्यकृता सस्येत्यननुवृत्तौ पपि वानित्यत्रे वदलशंका कृता उच्यते वानुदुःखमित्यत्रैव दत्ताभावशंका कृतेति दिक्। न्यासो हितेति न्यासक इति तेत्यर्थः। निरुवंधकेति। द्वे प्रत्ययस्य सानुवंधत्वे पितृत्वात् स्यात्तथात्वादिति भावः। इदं वात्र सूत्रे भूवादिस्मृते च भाष्ये स्पष्टं। उच्चारणार्थ इति ननु स्वरिति। उच्चारणार्थानामितिसंज्ञायामपि निति प्रत्ययग्रहणमिति वार्तिके न तदप्रवृत्तिरिति भावः। संप्रसारणत्वादिति अतश्चावित स्यापिसंज्ञेति पक्ष इदं। शब्दकारकमिति नैवेवंतद्वाचकशब्दात्परत्वमेवार्थत्वरत्वमित्यायातं ततश्च प्रियं वन आमित्यत्रापि तद्वाचकं वनशब्दात्परत्वमस्त्येवेति दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्। एतत्सामर्थ्येन प्रधानीभूतषडर्थवाचकशब्दात्परत्वमिव विसिनमित्यभिमानात् इदं प्राचामनुरोधेन। द्विवचननिर्देशे गोरवात्समाहारेण सर्वत्र सूत्रेण निर्देशादर्शनाच्च षडसंज्ञकानां बहुत्वाच्च वचनोपपत्तेः। किंच न षडस्वस्नादिभ्य इत्यादौ शब्दाहुल्याभिप्रायेण बहुवचनवर्जितस्योक्तस्य इत्यादौ प्रयोगवाहुल्याभिप्रायेण तद्वच्च हापि बहुवचनं वक्तुं युक्तं अत्रत्यदादीनामस्य नुवर्तते तदाह। त्यदादीनामिति अतएव सिद्धाते उपसर्जनैर्नैति भावः। नैवेमौ इत्यत्राप्यापत्तिः अंगकार्ये कृते इति निषेधात् आरंभसामर्थ्यादिति। त्यदादीनामस्य नैवेत्यादेशो सिद्ध इत्यारंभसामर्थ्यादित्यर्थः।

हेः प्राणितेनाद्विषयता नोत्पदादित्वेन दोषः। किं सर्वनाम बहुभ्य इत्यत्र किं ग्रहणं न कार्यमिति भावः। २४

विषयदेशे अत्रोच्चारणपरिहारः। इदं सामः। ६६

अतीतिन्यासे उकारस्वविधेयः तस्मिन् कृते याणि वक्तेत्यस्य सिद्धिः ४=

अकञ्चिद्वेद्यर्थः १=

कक इति स्यादिति ममनु तन्मध्यपतितन्यायेन साक कस्य किं शब्दात्सिद्धं। निर्दिश्यमानस्येति परिभाषा तु अत्र न प्रवर्तते कादेशविधानसामर्थ्यात् न च सुवृत्तात्तद्धितोत्पत्त्या विभक्त्युत्पत्त्यनंतरं परत्वात्कादेशे कृते कचिकक इत्येव स्यादिति वाच्यं। प्रातिपदिकादित्येवाधिकारात्सुपः शब्देन निमित्तत्वेनात्राश्रयणादंगसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेन वाक्योत्तरंगत्वादिति भावः। किमस्य वक्ष्यमिति कुतिलोः क्तातीत्यादेशे कद्वयप्रवणायतिः। उच्यते रतीति न्यासे उकारस्यात्यादेशत्वापत्तिरेतदर्थं नानर्थक इत्यारंभे गोरवं अंगवत्परिभाषया केत्यत्र गुणस्य वारणे च क्ते शब्द इति भावः। किमोद्देशेनंतरं पाठे पिदोषाभावमाह अनुवृत्तीति इति वनवित्तव्यत इति यद्यप्ययं प्रयोगो निपातमादाय सिध्यति तथापि विभाषा भवदिति वार्तिकेन वित्तव्यत इति तात्पर्यं। विप्रलुप्तस्याप्रीतिः परोक्षस्य वेत्यपि बोध्यं। पिपत्येति रिति अयं निर्देश एवास्यां शब्दात्पक इत्याहुः। अनादेशात् स्यादिति तत्र कृते सकृदतिन्यायेन पुनः स्मै न स्यादिति भावः। नित्यत्वादिति लस्यानुरोधेन वाचकावधितप्रसंगस्येवात्र ग्रहणात् नानादेशो नित्य इति भावः। अत्र वं बोध्यं नुमिति अज्ञातज्ञापनमेवोभयत्रापि विधानं ननु प्रवर्तना विषयत्वमित्यर्थः। न विधीयते नाज्ञाता बोध्यते अनुवाद्यत्वेनेति सखी वाक्यमिदं तत्र कृते आरोपितभीतत्वं भाविका मिष्य बहुरसंगोपनायानुवाद्यत्वेनैव विवक्षितं मिति भावः। नंदेन देशत इति नंदनीयानि देशादित्यर्थं कं बोध्यं। दीर्घविधा विनिःपदांत सूत्रे सपाद सप्ताध्यायी स्थदीर्घस्यापि ग्रहणमित्यर्थस्य विष्णुमुत्तोरिति सूत्रे भाष्ये च नित्यत्वादिति भावः। उच्यते इति दीर्घप्राप्तेरिति भावः। औचित्यमेव दर्शयति एवं हीति व्याख्या

ननु नंदं मीरि रसस्य लक्षणात् नंदं नंदीति देशात् नंद इति नंदनीयानि देशादित्यर्थं कं बोध्यं। दीर्घविधा विनिःपदांत सूत्रे सपाद सप्ताध्यायी स्थदीर्घस्यापि ग्रहणमित्यर्थस्य विष्णुमुत्तोरिति सूत्रे भाष्ये च नित्यत्वादिति भावः। उच्यते इति दीर्घप्राप्तेरिति भावः। औचित्यमेव दर्शयति एवं हीति व्याख्या

उच्यते होरिति न्यासे न सर्वदेशत्वसिद्धौ पूर्वसूत्रादत्र विशेषस्याभावेन कुतिलो रित्यादिमूलं इति भाव इत्यंते न तदाशयवर्णनं बोध्यं। केत्यत्र परिभाषया गुणवारणं समाहित्यत्र अत्र वारणावत इति लोपि न विशेषः। प्रसुतवातीति न्यासे नापि केत्यस्य सिद्धौ समाहित्यत्र परिभाषया अत्र वारणावत सूत्रे वक्ते शब्द इति प्रतिभाति ८=



ल.श.र.  
६९

नलितितु नास्तु विवेधिता सप्तम्यंतपठेपि ननु मतेति निषेधानित्यत्वेनवानुसकानामित्यस्यसिद्धिरिति लाघवमस्तीति सामा  
न्यशास्त्रेति प्राप्तस्य पुनर्विधानसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य संकोचस्तदितरपरतारूप इत्यर्थः। संकोचश्च नलोपविधौ पूर्वत्रा  
सिद्धमित्यस्या उपस्थितिरूपः। अर्थवत्सूत्रे चार्थवत्पदेनार्थवत्समुदायाग्रहणरूपः। एवं वा स्थिति विधित्वेन इदमेव नियमो वि  
ध्यपेक्षया गुरुत्वं निषेधवादिनोप्यस्या वक्ष्यकत्वं अन्यथा विकल्पापत्तेः। सामान्यशास्त्रसंकोचे चान्यत्र तदभावस्याप्यर्थः। सिद्धे  
र्थसिद्धं तमादाय नियमशास्त्रे प्रतीतिष्वेव वहा रोपि कृतमिति सूत्रस्य समासग्रहण कृती नियमेन वाच्यसामान्यवित्याह दश  
स्यापि संकोच इति मूलके नोपदंशमित्यादेन रुदंतत्प्रयुक्तं प्रातिपदिकत्वं वचं वनखाभस्या इति शास्त्रेणापि प्रापकप्रमाणरा  
गप्राप्तभक्षणास्पतदितरा विषयत्वरूपसंकोचकल्पनेनान्येषां भक्षणाभावो गम्यते तदभक्षणे प्रायश्चित्तं वगम्यते। पतिः समास  
एवेत्यादौ एवकारो घिसंज्ञाशास्त्रस्य समासाचटक पतिराश विषयकत्वरूपसंकोचस्य सुदृढोत्तनाय प्रतिघटितसमासान्यसमा  
सा विषयकत्वरूपसंकोचो माभूदिति अन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति सामान्यप्रमाणसंकोचफलितमर्थमादाय नेयं। **पुद्गो**  
**लुडीति**। पुद्गोलुडीति सूत्रमुपक्रम्यानुपराभ्यामिति सूत्र इत्यर्थः। पंचपंचनखाभस्या इत्यत्र भक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधो  
गम्यत इति ग्रंथेन यस्य शायां च भाष्ये स्पष्टमेतत्। भक्ष्यनियमे प्राप्तभक्ष्यस्य पुनर्विधाने इत्यर्थः। निषेधरूपेणेति सुवादिपदेन  
स्वव्यतिरिक्तविधेर्लक्षणायां भवतीत्यनेन भवतीत्यर्थस्य तत्क्षणेति भावः। निषेधश्च नलोपविधावनुवर्गमानपूर्वत्रासिद्धत्वस्य।

रामः  
६९

ननु स्वरविधौ व्यंजनमित्यस्य सत्त्वेन पंचार्थमित्यत्र स्वररेखापत्तिरत आह स्वररेखादिश्च

अतएवात्र स्वार्थहानिप्राप्तवाधपरार्थकल्पनारूपदोषत्रयमीमांसके ह्यते परिसंख्यापदेन वाच्यं वक्ष्यते इति बोध्यं इति प  
क्षे त्वित्यनेनास्तु विवेधिता। तद्दीजंतुलसणायांगोर एवं फलाभावश्च तदभावे लक्षणाया अनौचित्येति। **इति समास इति**। इत्यनु  
वर्तमाने तद्विधित्वेति समास इत्यर्थः। **विधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति** तु नात्र तस्य स्वररेखादेव कविधावेव प्रवृत्तेः। नोत्तर  
पदेनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमंथिधितिसूत्रे देवताद्वंद्वेऽनुरपदप्रकृतिस्वरनिषेधके पृथिव्यादिपद्युदात्तरूपधर्मिग्रा  
हकस्य तथैव सत्त्वात्। अतएवाचः कर्तृयकिशतुरनुमोनघजादीत्यादौ अव इति अजादीत्यादि च वीरितार्थे अतएवाजवतीत्या  
दौ नलोपस्यासिद्धत्वादेवतीशब्दादंतोवत्या इति स्वरोन उदधित्वानित्यत्र ह्रस्वपुंश्यामिति भुवुदात्तत्वं च नेत्याकरः। इदं  
समासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। इदमेवाभिसंधाययतो नाव इत्येतत्प्रतिषेधमूलकं ह्रस्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परि  
भाषांतरं भाष्ये तत्रैव स्पष्टं। **अनुपधत्वा** इति धातो रूपधाभूतरेफवकारयोर्ह्रस्वरयो रिति तदर्थ इति भावः। प्रातिपदिक  
शब्दादावारक्षिप्यपि अनुनासिकस्येति दीर्घ इदं रूपं दुर्लभम्। **वस्तुतो** ह्रस्वतेभ्य आचारक्षिपो न भिधानमन्यत्रोक्तं। तथेति य  
थोपधाग्रहणादह्रस्व इति दीर्घा व्याहृतिस्तथा सर्वनामस्थानग्रहणा संवदोपधापदानुवृत्तेरस्य व्याहृतिरित्यर्थः। पंचमीति  
प्रासोमास्त्विति सार्वत्रिकोपानुअनित्यत्वादित्यर्थः। तदनित्यत्वेन स्थानिवत्त्वाभावे एकाचत्वं सार्वत्रिक एकाचत्वाभावादेका  
अन्तरेति एतत्प्रातिपदिकसिद्धेति भावः। **प्रात्यक्ष** इति प्रातिपदिकमिति माधवपनीत्येतद्विदितप्रयोजनं। तच्च वरिहंगतया यस्येति चेत्यक्षो



नियमस्य औपदेशिक धातुविषयक लिंगो मानित्यादागुणि  
तत्रोक्तिः स्यादधातुग्रहणं च तथा स्यादत आह सा मान्या कृत्वा यनिमित्तक कार्ये कर्त्तव्ये हकारस्य आदेशेषु प्रत्यासत्या कर्त्तव्ये सुसमुप्रतिषेधस्यार्थः न देसदाह हादेशोक्तिः ३  
पेसश्चेति ११ =

ति १

ल. श. र.  
६६

विणंतमेतत्

पासिद्धत्वेनापिसिद्धमिति तन्मास्त्विति भावः । इदं त्रिपाद्यांतत्परिभाषाप्रत्यभिमानेन भाष्ये धनितमि अन्यथासिद्धमात्रवप  
नीत्येतस्य तदुदाहरणत्वेत्येतिभिमानः । न्यायमिति तस्य प्रातिपदिकांतेत्यप्रवादत्वादिति भावः । न वसन्निपातपरिभाषया  
तदप्राप्तिः सर्वणत्वेषुकवर्गव्यवायाश्रयणेन तद्विषये तस्या अनित्यत्वावश्यकत्वात् हादेशोपश्रुतिः हादेशकवर्गव्यवायेत्य  
र्थः । आर्षत्वादान्निके समासः । वार्तिके हादेशोपश्रुतिः कुर्घण इत्यादौ पूर्वपदादिणामसिद्ध्यति तत्र हि हन्तेरप्रत्ययो घनादेशाच्च  
अतएवागारैकदेश इति सूत्रे प्रघणाप्रघाणयोः कृतणत्वयोश्च चारणम् तत्रापि हन्तेर्घनादेशाविधानात् न्याय्यत्वादिति न च नचाय  
वार्तिकरीत्या बहुवृत्तहाणीतिणाल्मायाति सूत्रारंभे तु नेति वार्तिकारंभस्यैकस्यायस्त्वात्कथं न्याय्यत्वम् वहिरंगत्वेन दीर्घस्या  
सिद्धत्वे तु प्राधानीत्यत्र दोषः । तथा सूत्रारंभे प्रघनाघन इत्यत्रणत्वं प्राप्नोति वार्तिकरीत्या तु नेति वाच्यम् अतएव स्येत्यनेन ह  
स्थानिक कवर्गभाववदन्तेरेवोपलक्षणो नादोषात् प्रघाणप्रघाणयोः कृतणत्वयोर्गाकारैकदेश इति सूत्रे उच्चारणम्  
त्रत्यात्पूर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षणत्वेनानाणत्वनिपातकल्पनापेक्षयोक्तार्थतात्पर्यग्राहकत्वेचित्यादिति भावस्तदेतद्धनयतो  
क्तम् वार्तिकार्थोपसंग्रहस्येति भूतपूर्वपर्यंतमधातुपदस्य लक्षणयां वीजमाहं चतिग्रहणं हि निःअन्तरेति नलोपिनोच  
तेरित्यर्थः । नलोपेन निर्देशात् सामान्यापेक्षानियमलेन पर्याधतु गोमत्यतेः किपिगोमानित्यादागुणितश्चेति डी वपिनेतिदि  
कृत्वा हन्तेरमत्रभाष्ये उगितश्चेति सूत्रे कवैयटेनेति अयं कवैयटः केशादइति सूत्रस्यः अर्वाणाम् इत्यादि अर्वाणामघो नञ्चान

नचाय  
रामः  
६६  
कुल्लेघनाघन इति रूपम् =

प्रघणप्रघाणयोश्चिति प्रघणस्यैव कृतणत्वस्योच्चारणोक्तव्ये इत्यादिः तथा च प्रघाणेण लोच्चारणं मानमिति लभ्यते प्रघणे अतएव त्वेन उपलक्षणात्  
विनापिणत्वस्य सिद्धत्वेन तदुच्चारणस्य नमानत्वमिति यथाश्रुतं न युक्तमिति बोध्यं = हन्तेर्घत्वेनेति वार्तिकेन अविहितेऽप्यासस्य आके घत्वे च परस्य तु अभ्यासा

छांदसत्वं वमघवाच जीवीत्यादौ पद्यमानदीर्घव्योदात्तत्वयो र्येतवाप्यावश्यकं एवं च छांदसवर्णव्यत्यये नैव नस्यतकारोपिसिद्ध २  
ननु सूत्रयोश्चंदः पदाभावात्कथं छांदसत्वं तस्येत्यत आह सामान्यत इति = चकारोदात्तत्वमिति आदेशपक्षेपि दीर्घवदितमपि बहुलग्रहणेन साभ्यं फलाभेदायेति

शिष्यं पतत छांदसं सामान्यतो बोधितानामपिकेषां चिष्टधातुदिवन्नियतविषयत्वादित्यर्थः । एवं च छांदसिष्टधातुविधिरिति न  
तदर्थः शास्त्रारंभ इति तात्पर्यं एवं हि छांदसलक्ष्यसाधक सर्वसूत्रप्रत्याख्यानं स्यादतः प्रकारांतरेणापिसिद्धिमाह मनुवन् योरि  
ति सधातोर्विजंता मघवाच शब्दमनुवन्निभ्यां रूपद्वयसिद्धिरिति भावः । ननु सूत्रारंभे नित्यस्य आदेशोर्वाणः प्रत्याख्याने तु पक्षे तदभा  
वोपि इत्यत आह छांदस्य नयेति आदेशात्तदभावेत्यर्थस्तदुदाहरणं इमान्यवर्णः पदानीति एतत्प्रत्याख्याने दीर्घाघकारोदात्तत्वं  
चलभ्यते एतेनास्य छांदसत्वाच्छन्दसिन्नादेशापक्षे मघवन्नित्येवरूपं द्वमत्वं तस्य छांदसत्वादीर्घाभावेन साध्यमिति प्रत्याख्या  
नाशायः । तौ केमत्वं ते दीर्घाभवत्येवेत्यपास्तं वार्तिकाशरस्वाख्येन तथा प्रतीतेः । मघवान् जीवीत्यादौ वेदेपि दीर्घस्य पद्यमान  
त्वाच्च तदेतत्कैयटेनोक्तं भाषायामसाधुतेति केशादइति सूत्रस्य कैयटस्य एतत्सूत्रस्य वार्तिकविरोधात्तत्र ग्रन्थविरोधाच्च हेय इ  
ति ध्येयं । यत्तु छांदसा अपि कविज्ञापायामित्याजित्यभाषायां प्रयोग इति तत्र तज्ज्ञापकस्य व्यस्यस्य मुमूर्द्धो मनुविति सूत्रप्रयोग  
स्य छांदो वसूत्राणीति भाष्यकारेष्ट्या न्यथासिद्धत्वात् तत्त्वसम्बन्धः । तदनिवृत्तेति इदं चित्यं न शिष्यं छांदसं हि तदिति सामान्यप्रवृ  
त्तवार्तिकस्य संकोचे मानाभावात्कविप्रयोगाणां बहुशः प्रामादिकानां दर्शनेन तेषामावृत्तवनसंकोचेन मानत्वमिति दिक् । अवि  
त इति भाव इति तथा च वनोस्वेति सूत्रे भाष्यं मघो नीत्यत्र प्राप्नोति मघवशादो व्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति प्राप्नुकेति अत्रयदक्त  
यंतदुक्तम् इति पक्षे इति अस्थिदधीत्यत्रोदात्तपाठेन सिद्धे उदात्तग्रहणेन शास्त्रे विनायनं स्वरूपेणोच्चारितगुणस्याविवक्षयाः

ननु सूत्रयोश्चंदः पदाभावात्कथं छांदसत्वं तस्येत्यत आह सामान्यत इति = चकारोदात्तत्वमिति आदेशपक्षेपि दीर्घवदितमपि बहुलग्रहणेन साभ्यं फलाभेदायेति  
= ४ =  
अतएव स्येत्यनेन ह  
रामः  
६६  
कुल्लेघनाघन इति रूपम् =

अकुल्लेघनाघन इति सूत्रे अस्मिन्पक्षे अस्यां तोदात्तत्वमासायशांतरेपितत्तिद्धयेकनिप्रत्ययस्योदात्तत्वमिति भावः २५  
तथा प्रतीतेरिति लोके साधुत्वाप्रतीतेः एतद्वार्तिकवलादवमघवशादयो लोके केऽसाधुत्वमित्येव हि प्रतीयते ७ =

प्रयोग इति अर्वाणामघवशादयोरित्यर्थः । तज्ज्ञापकस्येति सत्वं तं प्रकृतिकात्प्रथमां तादृशधानकरणी भूतमंत्रार्थकादासां मिष्टकानामिति इष्टकारूपे संबंधिनियत्यात् मतेऽस्य  
मिति सूत्रेण निष्पन्नस्य वयस्याशब्दस्य सूत्रे प्रयोगो नुपपन्नः स छांदसा अपीत्यादिनोक्तार्थे शापक इति भावः । अन्यथासिद्धत्वादिति तज्ज्ञापकत्वाविनापिसिद्धत्वादित्यर्थः एवं च नित्यस्य आके घत्वे च परस्य तु अभ्यासा



श. ५  
६

इति सूत्रेति शेषः ४

भेदकत्वज्ञापनादिति भावः ॥ अजं इत्यत्र नासिका व्यापारेण क्लेशाधिक्येनोच्चारणादानुनासिक्यं विवक्षितमिति सर्वेषां समानं  
भेदकत्वेऽपि तत्परसूत्रस्यानपि विध्यर्थत्वादोषः तत्राप्रत्ययग्रहणानुवृत्तौ मानाभावादित्यपि बोध्यम् अननुवर्तितत्वाच्चेति  
एवं च तत्र सूत्रे तत्संबन्धे मानाभावः ॥ एवं च भेदकत्वेऽपि तत्परसूत्रस्योपपत्तिविध्यर्थत्वादोष इति भावः ॥ नान्यथेति एवं च गुणा  
नामभेदकत्वेऽपि तु पञ्चम्यतादृश्युक्तिरसंगतीति भावः ॥ मूलशेषित्यादिति स्वर्णग्रहणापत्तेरिति भावः ॥ तद्विशिष्टस्येति अद्वैतस्य  
निश्चयणात्तदंतर्विध्यभावाच्चेति भावः ॥ अयं इति स्त्रियामित्येषः ॥ एवं च नक्वुरित्येतेन निषेधेनापि वारयितुं शक्य इति भावः ॥  
योऽप्येति योऽप्येति सूत्रमित्यर्थः ॥ वादिलोपः ॥ प्राप्तमिति तदन्तर्गृहणादिति भावः ॥ नान्वतीति न्वदिलोपो न विभक्तिनिमि  
तकोऽन्यत्रापि तत्प्रवृत्तौ इति वाच्यम् प्रकृतोदाहरणे विभक्तिनिमित्तत्वमात्रेण तत्प्रवृत्तेः ॥ अत एव युवोरनाकाविति सूत्रभाष्ये च  
युवेत्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः संगच्छते परत्वादित्यभ्युच्चयः ॥ नवाभिव्यक्तपदार्था इति न्यायेन कथमत्रात्वादीनां प्रवृत्तिः  
तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वेन तत्परकरणादित्यत्वेन चेत्तत्प्रवृत्तेः ॥ नवनकेवलः पथि शब्दः स्त्रियामस्ति इति युवोरनाकावि  
तिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादेभ्यः कथं ज्ञेयं किं नो नभिधानमिति वाच्यम् स्त्रीप्रत्ययाप्रवृत्त्या तदंगीकारेऽप्यस्ते विभक्तौ लिंग  
गविशिष्टाग्रहणमित्येतत्प्रयोजनकथनावसरे हि भाष्ये तदुक्तं ॥ नवाभिव्यक्तिः नवनदभावेऽपि यद्दुर्लभः सुविधावंतर्वर्तिविभक्त्या  
अयं नलोपस्यासिद्धत्वेन वर्णांतांगाभावादिति वाच्यम् मुत्ततद्याप्यधर्मनिमित्तकमुचिधरे वगृहणात् अत एव दंडिचित्या

रामः  
६२

अत्राप्यपीति केवलस्य पथि शब्दस्य स्त्रियामपि संबन्धेन भाष्यविरोधः स्पष्टश्चेत्येतेनाहः

भाष्येति ५

दोषत्वेन लोपस्यासिद्धत्वं न नव्यादेशो गृह्यत परिभाषयानेपञ्च तस्या अनित्यत्वात् नयेयद्विद्वतेऽलं दुर्वारं सन्निपातप  
रिभाषया स्वातिरिक्ततद्विधातकस्य बाधेनादोषादिति भावः ॥ नवप्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षयापेक्षयांतरंगत्वाद्यपे  
क्षयादिति वाच्यम् प्रातिपदिकस्याप्यत्र प्रकृतित्वेन हलादेरपि निमित्तत्वेन यणप्रकृतिनिमित्तव्याप्यत्वाभावात् तदोषः सा  
वितिसूत्रे नंत्ययोरित्युक्त्वा तत्प्रत्यारब्धानां भाष्यकृताऽदस इति योगविभागाकरणेन च तादृशांतरंगत्वस्य सर्वत्रानाश्रय  
णासावात्वस्येति न्यादेशस्याप्युपलक्षणं ॥ यदि वैवात्यां त्राजान्देश इति वदेत्तत्राप्याह पंचाशतीति न्यादेशेति अलस्या  
प्युपलक्षणं ॥ नान्वादीति नवनपदांतोति निषेधः ॥ अनांततयानः क्ये इति नियमेन संज्ञाविधौ नलोपासिद्धत्वेन चकारांतोपदत्वाभा  
वादेतेन पदांतत्वादिकोऽसर्वप्रवृत्तिरुत्वेन अलं दुर्वारमित्यपास्तमिति भावः ॥ आश्रितत्वादिति तत्प्रकृतिकसख्युत्तिरूपेऽस्ति निमि  
तोपपन्नकारनिमित्तत्वे हि किं निमित्तकलोपापत्तिः ॥ इति निमित्तकस्य तु वीरुंगत्वेनासिद्धत्वाभिलोपः ॥ स्थानिकत्वे हि व्यव  
धानात्तन्निमित्तकोऽपि न स्यात् ॥ अनुकूलत्वाच्चेति आत्वादिसूत्रे प्रतिबंधकन्यायानामनित्यत्वेनेतद्विषयेऽप्रवृत्तिबोधकत  
येति भावः ॥ विशेषापि नुमिति विशेष्यसाकांक्षत्वात्तस्येति भावः ॥ तत्सामर्थ्याच्चेति स्तोत्रेनेन विशेषणासामर्थ्यादि  
त्यर्थः ॥ संख्याशब्दे तदंतत्वासंभवादिति भावः ॥ स्तेति अनुवृत्तमिति शेषः ॥ संक्षिप्यमिति यद्यपि सक्षिप्यवगृहणावगुडतिष्ठ  
पितदसंभवस्तथापि लोके संख्याप्रकारकबोधजनकाः पंचादय इह तत्वेन विवक्षिता इति बोध्यं किमसिद्धत्वेनेति नलोपे

गमिष्येति शेषः ४



श. १. तः  
७०

स्तेपीत्यादिग्रंथप्रतिपादितेनेतिभावः। वाच्ये दूषणे अवयवेनेति। सांतपदावयवेनकारणकारेणेत्यर्थः। सांतपदे  
न. ससंबंधिकः। नित्यसंबंधान्तरसापेक्षार्थगुर्वीदिः। सापेक्षोपीति। सापेक्षस्यासमासेहितो बोधाभावोवीजंनवनित्यसा  
पेक्षेतदीजमलीतिभावः। तदेवाह। वाक्यवदिति। व्यपेक्षा। आकांक्षा। अवयवान्। गुर्वीदिः। सांप्रत्ययुज्यंतइत्यस्यतद्वारकसंबंधे  
नयुज्यंतइत्यर्थः। उपसर्जनम्। स. प्रदं। न. ससंबंधिकं। न. संबंधंशोनित्यसाकांक्षं। साकांक्षो। नित्यसाकांक्षः। र्हीतव्यम्। प्रज्ञा  
भूम्यादि। समप्रकृतेपीति। अंतरास्य उपदेशकालं प्रतिनित्यसाकांक्षतेतिभावः। संक्षिपत्वेत्यादि। संख्यापदस्येत्यादि। अं  
तग्रहणं समाससंपादनद्वारा न्यपदार्थबोधकत्वेन तत्संपादकमितिभावः। किंच। तग्रहणस्य तदर्थत्वेतस्यविशेषणतया  
सप्तम्यंतत्वेन च पूर्वनिपातापत्तिः। उणादीनामन्युत्पत्तिपक्षेप्रत्ययानां समुदायानां चोपदेशाभावेन लङ्कार्थासंगतेश्च  
त्यपि बोध्यं। उपदेशग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकस्य तु स्वप्रकृतिकप्रत्ययोपदेशकालेष्टातेत्यर्थस्त्वया तु समस्तान्तपदा  
र्थभूतस्योपदेशकालस्य तया न्यवयवकुमशक्यइति स्पष्टमेवेति किं। हलीत्यपदस्येत्यति। हलीत्युभयोः शेषइति भाष्यो  
क्तैरितिभावः। सन्निपातेति। नांतत्वप्रयुक्तषट्संज्ञकसंनिपातेन जातस्य नुट्। तद्विधातकत्वमिति तस्याः प्राप्तिः। अनित्यत्वा  
दिति ननु। नुट्। नोपधायाइति दीर्घानलोपेनाह। न। नित्यस्य। सिद्धेः किमनित्यत्वेन। नचनलोपस्यापि संनिपातपरिभाषया  
प्राप्तिः। नलोपस्यासिद्धत्वेन तद्विषये तदप्राप्तेरिति वाच्यम्। ननु। नोपधायाइति दीर्घानलोपेनाह। न। नित्यस्य। सिद्धेः किमनित्यत्वेन। नचनलोपस्यापि संनिपातपरिभाषया  
प्राप्तिः। नलोपस्यासिद्धत्वेन तद्विषये तदप्राप्तेरिति वाच्यम्। ननु। नोपधायाइति दीर्घानलोपेनाह। न। नित्यस्य। सिद्धेः किमनित्यत्वेन। नचनलोपस्यापि संनिपातपरिभाषया

रामः  
७०

ननु आत्वेकतेपि विभक्ति निरपेक्ष षट्त्वे कर्तव्येन सापेक्षतया बहिर्  
गतस्य तस्य असिद्धत्वात् षट्त्वेन सापेक्षतया बहिर्गतस्य तस्य असिद्धत्वात्

सरेगौरीत्यादौ संगुद्धिलोपेपि स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तसन्निपातविधाताभावात् तत्रातिव्याप्तिपरभाष्यासंगतेः। सन्निपात  
स्याः शास्त्रीयत्वात् न स्थानिवत्त्वमिति चेन्न त्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय। किंच. पूर्वत्र कर्तव्ये तदासिद्धत्वेपि तत्र कृतं  
तस्यासिद्धत्वे मानाभावः। अन्यथा हलीत्यस्यात्रासंबंधे परत्वादित्यभ्युच्चयः। नित्यत्वावेति। कार्यकालपक्षे संज्ञायास  
तीद्व्येकवाक्यतया षट्त्वात् तयोर्वहिरंगत्वं समानमितिभावः। अल्विधापि। षट्संज्ञाया अल्विधित्वेन तन्मूलककार्यो  
णामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः। यदितुनांतसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य स्थान्यल्व  
र्मत्वाभावेन तत्र प्रयुक्तकार्यस्य नुडादेरपि नाल्विधित्वमिति स्थानिवत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेन ननु सुलभं। हि सुख्ये का  
र्यकालपक्षे तत्सिद्धिर्हलीत्यनुवृत्तेः फलीमिति बोध्यम्। अतुहलादौ। अनुमितं जज्ञासोः। ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थमिति। ह्रस्वं तोदा  
तव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः। व्यर्थस्यादिति। ननु। ज्ञापितेपि व्यर्थमेव तत्। अष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टनशितिसूत्रस्याष्टभि  
रित्यत्र परत्वात्। लुपोत्तममित्यनेन बाधे स ह्रस्वनिमित्तन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरिति चेन्न। दीर्घग्रहणे नैव स ह्रस्वनिमित्तन्यायानित्य  
त्वं स्यादिति शेषः। ननु। अत्रयथोद्देश्यपक्षे वज्ञाप्यते तत्रात्वस्य बहिरंगतया प्राक् षट्त्वे ज्ञातेनांतसंख्यावाचकत्व  
समानाधिकरणधर्मरूपस्य षट्त्वस्याल्वर्मत्वाभावेन खरादेरल्विधित्वाभावात् स्थानिवत्त्वात्वेन एकदेशविकृतन्या  
येन वाकारांतस्यापि षट्त्वेन तत्रापि लुपोत्तममित्यस्य प्राप्त्याः ह्रस्वस्य तदपवादत्वात्। न त्रापक्षे भविष्यतीति किं

लोकन्यायसिद्धेर्न २३



श. रत्नः  
७१

द्वये =  
चतस्रशे =

विदनेनौमित्यभिसंधिमात्रेणैव संज्ञा प्रवृत्तेः प्रगृह्य संज्ञा प्रकरणे कैपटे नोक्तत्वात् स्पष्टं चेदं षट्संज्ञासूत्रेऽनोदीर्घादि  
तिसूत्रेण भाष्यकैपटयोः आकारांतस्य षट्संज्ञेऽप्येवमर्थो विहितत्वात् ननु तत्राष्टस्वरस्य वा  
रितार्थं हलादित्वाभावेन षट्संज्ञासूत्रेऽप्येवमर्थो विहितत्वात् ननु तत्राष्टस्वरस्य वा  
इति निमित्तनिघातसिद्धये वदितुं परमिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति चेन्न। एतद्भाष्यप्रामाण्यादेवाष्टनृशब्दस्य घटादिपा  
ठोदंतोदानत्वेनैकादेशोदात्तेनोदान इत्येव तत्रांतोदानत्वमिति चेन्न। ननु प्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टस्वरः सावकाशः षट्संज्ञा  
विधायकैर्विहितविशेषणाश्रयणेन समासे गौणे तदप्रामेः। अतएव चतुरः शसीति सूत्रे त्रियां प्रतिबोधो वाच्यः। चत  
स्रः पञ्च। चतस्र्योऽधुदातनिपातनात्सिद्धं। तन्निपातनेपि चतस्रणामिति विभक्तिस्वरः सिद्धः षट्संज्ञासूत्रे हलादि  
ग्रहणो न निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वराबाधकत्वज्ञापनात्। आधुदातनिपातने हि हलादिग्रहणानर्थक्यं। न ह्यन्यद्भूतादि  
ग्रहणं प्रयोजयति। अन्यदतश्च तत्तद्वशादिति भाष्योक्तसंगच्छते। अन्यथा प्रियाष्टाभ्यामित्यादेः संभवेन तदसंगतिः। अष्टौ परमाष्टा  
वित्यादेरेकादेशस्वरेण सिद्धेः। ननु कदशादित्यादि व्यावर्त्यम्। संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकतयोत्तरपदार्थप्रधा  
नसमासे समुदायस्यापि षट्संज्ञासूत्रे चेदं सर्वादिनीत्यत्र भाष्ये। ततो विहितत्वाच्चेति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन तदनभि  
धानादिति चेन्न। एतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादष्टनृशब्दस्यापि विहितविशेषणाश्रयणेन समासेऽप्रवृत्तेः। प्रियाष्टादीनामभि

पृथक्करणाभावः ३३

रामः  
७९

ननु निपातस्यो यथा चतुरः शसीत्यस्य बाधको भवति एवं षड्त्रिंशदर्थो हलादिरित्यस्या  
पि बाधकः स्यादत आह तन्निपातनेपीति ६= विहितविशेषणो न गीकारे ४= प्रियापुः प्रियापुः ति आदि १४ शेषः ४=

णत्वेति तस्य दोष इति वार्तिकस्य. णेति. रषाभ्यामिति सूत्रस्य ५ =

धानस्य वृद्धं शास्त्रे भाष्ये स्पष्टत्वाच्च तिस्रथ्योजस इति सूत्रस्थे नोपसमस्तार्थमेक इति भाष्येण तुल्यन्यायात्प्रसङ्गात्पितदंते प्र  
हतेरुक्तत्वाच्च वतुरः शसीति सूत्रस्थं तु वार्तिकं तु जस्य ग्रहणो नर्थक्यमन्यत्राभावादिति तिस्रथ्य इति सूत्रस्थवार्तिकवदेव दूष्यं ए  
के इति च मुख्यार्थकमिति दिक्र। प्रतिपदोक्तमिति संयोगादिलोपसाहचर्याच्च त्वस्येवेति भावः। प्रत्याख्यातमिति तदेकवाक्यत  
यार्जो नित्यत्वेन पात्वांशे प्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोत्प्रवृत्तिरिति भावः। प्रत्याख्यानेन च स्पष्टार्थमेतयो रूपादा  
नं ननु फलान्तराभिनिवेशः कार्य इति सूच्यते प्रत्याख्यानासंभवेति पात्वाग्रहणेत्यादिः पात्वाग्रहणेति वा पंचमी समासोति  
अपारिविधविति वक्तव्यमित्यत्र परस्मिन्निस्सूत्रस्थवार्तिकव्याख्यानावसरे कैयटव्यानेत्यर्थः। वस्तुनस्तदुक्तमिति प्राङ्गि  
पितम् तत्प्रत्याख्यानमभ्युपेत्यापिसमाधत्ते फलैक्यायेति प्रत्याख्यानास्यापुक्तत्वं ध्वनयन् पंचमी समासपक्षे लक्ष्यसिद्धिं शङ्कते  
निष्ठाया मिति सैद्ग्रहणादिति तत्र हि सैद्ग्रहणं नानिर्वाह्यत्वं विजृम्भता तदसंभवात् च वक्ष्येः सनीवंतोति इदिकल्यात्संशयि  
तस्यादौ यस्य विभाषेती णि न घेतत्संभवतीति वाच्यम्। यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः अन्यथा दारिद्रातेरपि सानिविकल्पि  
तेद्वत्वेन दारिद्रात इती ण न स्यात्। वादांतसूत्रे ज्ञप्ता इति निपातनेनैव भावस्येव णि लोपस्यापि निपातनाच्च तस्माद्योगविभागेन का  
लावधारणार्थं इदिक्रुते एव णि लोपो न तु ततः प्रागिति अन्यथा कारितमित्यादौ परमपीदं बाधित्वा णि लोपे एकाच इती णि न घेधः  
स्यात्पूर्वस्माद्विधौ स्थानिकत्वेन प्राप्त एव निघेधो णि वाच्यवधानादिति भावः। यदि तु एकाच उपदेशे इत्यत्र विहितविशेषणपक्षे स  
टीति चित्स्यप्रयोजनमित्युच्यते तदा प्रविगणाय्येति भाष्योदाहरणादेव तदनित्यत्वं अन्यथाऽल्लोपस्य स्थानिकत्वाच्च णि लोपपूर्वा



श. रत्न.  
७२

दितिपोर्यादेशो न स्यात् ल्यपीति सूत्रं प्रशमयेत्यादौ चरितार्थमिति दिक्। ~~स्य~~ मिति। ~~वस्तु~~ तल्लुपदभ्यो लुगित्येतत्साहचर्याद  
स्यगोणेन प्रवृत्तिः। तस्य च विहितविशेषणादौ गोः प्रवृत्तिरिति सर्वादि सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। गोणे ओ शोः प्रवृत्तौ तद्व्याख्या  
मपि नेति बोध्यम्। ~~इत्येव~~ स्यादिति। यद्यपि हलीत्यपकर्षपक्षे प्रियाद्याविति न सिध्यति प्रियाद्या न इति प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तं तथा  
पि अपकर्षाभावे व्याख्यास्य वैकल्पिकतया प्रियाद्या न इत्यस्य दुर्वारत्वेन यथाश्रुतभाष्या संगतैरेव गर्भतया तद्व्याख्यातम्। प्रिया  
द्या ~~इति~~। अवादेशो वकारस्य लोपः। शाकल्यस्येति लोपोऽत्र गोणत्वेऽप्योऽस्त्वप्रवृत्तौ हि भाष्यमसंगतमेवेति भावः। के य इति। अत्रा  
ह विबीजं तु यथा लक्षणमित्यस्य तत्कृता नैव बालस्य मप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणो नान्वारव्यानादिति द्वितीयव्याख्ये  
वयुक्ता आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते शतवाक्यशेषा संगतिः। प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमसत्वात् प्रयुक्तानामिदमन्वारव्यानमित्य  
भियुक्तोक्तिविरोधाच्च यथा लक्षणमित्यस्या प्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यताननु लक्षणमवृत्तेरित्यक्षरार्थः। किं च भाष्यकारस्य  
लक्ष्येकं चक्षुःकृत्यैषैव व्याख्योचिता एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफल्कि का व्याख्या न भेदेन साधुत्वा साधुत्वयोरनौक्सिद्धत्वात् तस्मा  
दत्रत्यमूलं टीका वै व्याख्यातकै यदाद्यनुरोधेन ~~वस्तु~~। प्रियाद्यादीनामनभिधानमेवेति दिक्। आत्वस्याभावाद्देवनेति। अत्र ह  
निकृता ओ शो भावादात्वं नेति वक्तुं युक्तं प्रथमैकवचनमिति। हल् आदिलोपात्परत्वादात्वे सो लोपात् प्राप्तास्त्वविसर्गोऽन्त्यलोपोऽन्तरंगः।  
प्रकृतिप्रत्ययो भयसापेक्षत्वेन समत्वादित्येभिर्मानः। नलोपाभाव इति। कुं वधात्तुर्नेष्व इति संमता कारीय धातु हस्यनुसारेणो

तिभावः १०

रामः  
७२

दम्। परेश्वेति सूत्रभाष्यानुअयं जोषध इति लभ्यते। तत्र हि कुञ्चेत्यत्र कुत्वमात्रं क्यकुञ्चामिति सत्विगादिसूत्रस्थ निपातनात् सिद्धि  
लुक्ता तस्य नकारजत्वे तु परसवर्णा सिद्धत्वात् कुत्वा प्राप्नोतीति भाष्या संगतिः। निर्देशो न च वयोगे कुत्वाभावो निपात्यते इति कुडित्या  
दौ कुत्वमवत्येव तदानलोपस्य प्राप्तिरेव नेति तत्वं उच्चारणार्थ इति। ननु तदित्संज्ञा प्रयुक्तकार्यमागम्येतो विशिष्यतस्य नोक्ता सा  
उच्चारणो सहायसंपादनेन वर्णोच्चारणस्य चरितार्थे विधेये तदपगममात्रफलिका तु साऽस्तेवेति न तस्य लोप इति सूत्रस्य भा  
ष्यविरोध इति बोध्यम्। कुत्वस्या सिद्धत्वादि चोः कुरितिकुत्वस्येत्यर्थः। इदं सर्वं व्यायसि द्वार्थकथनमात्रं परत्वादिति हल्  
आदिलोपादित्यादिः। असन्निहितत्वादिति। स्त्वोर्ग्रहणसामर्थ्येनैकाचो ब्रह्म इत्यतस्तन्निवृत्तौ नैषादेवा प्रकरणेन विच्छे  
दाच्च एतेनात्रैव चोरितिवक्तव्यं तत्रैव वाक्कि प्रत्ययस्येति वक्तव्यमेव च कुग्रहणं व्यर्थ इत्यपास्तम्। चोरित्यत्र तत्संबन्धादत्र तद  
संबन्धाच्च निष्कूलत्वाच्चेति सिद्धांतिसंमतफलभावादित्यर्थस्तद्धनयनाह अतिव्याप्तेरिति लुप्तपक्षीकमिति। एतेनोपसर्जन  
स्यसविशेषणत्वात् समासोपपत्तिरित्यपास्तम्। पदांते हलि वयोस्को संयोगादी तयोर्लोप इति न सूत्रार्थः। संयोगादित्यस्य पदो  
नत्वस्य वैकस्मिन्नसंभवात् तदपवाद इति सूत्रद्वयविहितत्वेन पवादस्येत्यर्थः। तत्र मंत्रे इति सूत्रे उपपदानां धातूनां च पृथक्  
पाठे कर्तव्ये समुदायोच्चारणमलाक्षणीकानां निपातार्थः तत्र श्वेतशर्दकर्तृवाचिनुपपदे वहेः कर्मणि प्रत्ययः। उक्थे कर्मणि  
करणे वोपपदेः शोसेः प्रत्ययोनलोपश्च अत्र नलोपेऽपि न दृष्टिः उक्थशस् शस्यसामान्येन सः सिद्धो न तस्य निपातनां क्रियते इ  
ति भाष्येण तत्र तदभावस्यापि निपातनात् दृष्टदाने इत्यस्मात्पुनः पूर्वकात्प्रत्ययः कर्मणि दाश आदेर्दत्वं चेति वहित्यज्योरिति शं

स्य २



श.र.  
७३

सोपपलक्षणमिदं किं चोक्तभाष्यादुक्त्यासितुश्चरणमपि प्राचामसंगतम् न च इति विधेयः अवयवः श्वेतवाः पुरोडा  
श्वेतिपदांतविषयेरुत्वेरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । इदं बतः परत्वाभावेनोत्त्वानापत्तेश्वेतवोभ्यामित्याद्यसिध्यापत्तेः अप्रवृत्ते  
रिति ननु पदांतविषयेवासरूपन्यायेनपि नप्यस्ति निपातनं चेदमुभयोरतएव रूपप्रकरणोऽवयव इति सूत्रस्य पाठः । अन्य  
थाऽसंतेससमुपेतिरुत्वेसिद्धेर्दीर्घमात्रस्य निपातनात्प्रकरणो एव कृतस्त्यादिति चेन्न । इत्थं कृत्यः किं प्रयोजनं वर्थं किं  
यतेर्वर्थं निपातनं अवयवः श्वेतवा इति तत्तवक्तव्यं अवयवतद्वक्तव्यं इति सारं भोपिसंबुद्धो दीर्घार्थेति हि इति वक्तव्यः । इतिपि वक्त  
व्यः । श्वेतवोभ्यामित्यर्थमिति भाष्यविरोधात् । अन्यथापि न्यसेत्त्वार्थमपि तस्यावयवकत्वेन संबुद्धो दीर्घार्थमिति भाष्य  
स्य निर्दलतापत्तिः । तस्मादत्र वार्तिकतयेवासरूपाप्रवृत्तिः कदादिधिव्यवस्थितविभाषयागीकाया । तत्प्रकरणे सूत्रं तु सूत्र  
कृताऽसोऽकरणत्वात्तं पितृन्तेरुत्त्वमात्रस्येव तदिष्टत्वात् श्वेतवोभ्यामिति प्रयोगो न सूत्रकृत् न जानात्येवेति स्पष्टं भाष्य  
विदम् । केचित्तु पितृन्तेरुत्त्वमात्रस्येव तदिष्टत्वात् श्वेतवोभ्यामिति प्रयोगो न सूत्रकृत् न जानात्येवेति स्पष्टं भाष्य  
त्वे इति तदर्थः । अतएव हनि कृतापि न प्रक्रम्य श्वेतवा इत्युदाहृतमेव च वासरूपस्यात्र विषय एव न स्यात् । परत्वादिति नित्यत्वं  
तु नात्वस्य शब्दांतरस्य प्राप्तेः । सत्त्वं स्यादिति उभयोरपीति भावः । असौ लक्षणिकत्वेनात्वसंतस्येति तस्य न प्रवृत्तिः । न च प्रत्य  
यविशेषापेक्षसत्त्वापेक्षयांतरंगत्वादुत्वेरूपसिधयेदं व्यर्थं तादृशांतरंगत्वस्य शास्त्रेणाश्रयणाश्रयनार्थत्वात् । एवभाष्ये ईदृ  
शमंतरंगत्वं न काप्याश्रितं पुनः प्रसंगेति कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण नित्यतायां सापेक्षुवचा शब्दांतरप्राप्त्याऽनित्यत्वमभ्युपे

रामः  
७३

भाष्योक्त इति टिलोपश्चवभावार्थः शेषलोप इति स्मृतः । गुप्तशिष्टे हितस्याहुः कार्यसिद्धिमनीषिण इति हि भाष्यं । अस्योत्तरादस्या  
र्थः । गुप्तेयः शिष्टः तस्मिन् कार्यस्य सिद्धिं तस्य शेषे इत्यस्य फलमाप्तिरिति पूर्वार्थार्थस्तु स्पष्टः ६ =

क्षण

त्यप्रवृत्तं भाष्योक्तं समाधिमाह । स इति । अनंत्ययोरित्येतदेव सकृदिति न्यायशापकमिति तदावयवः । न्याय्यत्वादिति व  
स्तुतएवामनभिधानमेव एतदाशंक्यार्थं लैमप्रमुक्ते इति भाष्योक्तेः । अस्यार्थश्चाह शब्दोक्तः । द्विवचनोपपत्तये आ  
ह । एतद्वचनमिति । अत्र गौरवं मत्वा प्रकारांतरमाह । प्रथमा शब्द इति । एवं तस्यैकत्वात् शब्देन समासे द्विवचनमिति भावः ।  
तस्यापीति । अंत्यलोपस्यैवेत्यर्थः । अनेनायमेव पक्षः सूत्रसंमत इति सूचितम् । किं विशेषस्य लोप इत्यर्थे फलभावाः । अंत्यलो  
पेप्यस्य विभक्ति सन्निपातनिमित्तकत्वात् सन्निपातपरिभाषया बुद्धावित्यत्रेव तापेति चेत्तः । शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यात  
मेव । ससुद्धिर्निर्देशप्रत्याख्यानापेक्षयाऽस्य प्रत्याख्यानामेव ज्यायः । तदादीनामिति सूत्रमोष्योक्तोप्ययं पक्षस्तत्रैवाह रित्यु  
क्त्वा बोधितास्तु चिक इत्यन्यत्र निरूपितं । अन्यस्य अंगहन्तारस्य दीर्घाभिविष्यतीति न च नेन दीर्घेपवाभिभो इति वदः  
जानाम्यो इत्यादावनंत्यस्यापीति ननु तो न स्यात् । अत आदित्येव सिद्धे तत्रत्य दीर्घग्रहणस्य नुत निवर्तकत्वात् । न चानंत्यस्य पद  
स्येति रिति तदर्थोक्तं यं वामीत्यादी तत्राग्निरिति वाच्यम् । दीर्घग्रहणसामर्थ्येनांत्यविषये एव तत्संबंधात् । वाक्ययोः कृत्त  
संबंधत्यागे मानाभावात् । तेन वाक्यस्यानंत्यस्य पदस्य नुतः स्यादंत्यस्य पदस्य च देरित्यर्थः । तत्परकरणेन तु न नुत व्याहृतिः ।  
नुतस्यासिद्धत्वात् । अतएव गीः पूरित्यादी दीर्घः । अन्यथा तस्यापीदुदिति तत्परत्वं सामर्थ्यादप्रवृत्त्यापत्तिः । दीर्घग्रहणे नुत  
सामर्थ्यादसिद्धत्वापि बाधः । अकारांतरप्रश्ने षेण वारणं तु क्लिष्टं । अस्तु वात उपायांतरमिति चेन्न । उक्तशापकपरभाष्य  
प्रामाण्यात् नुतस्य तत्रानिष्टत्वेनेदृशो विषये नुताप्रवृत्तेः । अतो दीर्घ इत्यत्र दीर्घग्रहणं हलिलोप इति सूत्रे हल्य इति वक्तव्ये लो

मैतदा उदोवा ३











ननु आदिशब्दस्य अवयववाचकतया समवायेन संबन्धिनोऽप्यपदार्थत्वे सति कथमतदुपसंविता नो बह्वीहिरत आह पूर्ववर्तिवतीति प्रकृतेश्चिदेषः तथा च  
अज्ञानार्थादित्यस्य विषयतापत्त्युक्तं लब्धापत्त्यर्थकमिनादित्यर्थ इति बोध्यम् ५=

अज्ञानपूर्वकाः वदित्यर्थः १३=

शहरत्नः  
७६

वेदस्य नृदत्तत्वेनेति अनुवृत्तं च पूर्वोभ्यास इत्यादा विवानुवाद्यमिति भावः समुदायेति गर्गाः शतं दंष्ट्रं ता मित्यत्रेवेति भावः अन्य  
या आश्रयभोजनन्यायेन प्रत्येकं संज्ञास्यादिति भावः अन्यथा प्रत्येकं संज्ञायां अन्यत्वात् नमिति अनिष्टि अजादौ लसार्थं धातु  
केऽभ्यस्तानामादिरुदात्त इति तदर्थः इति आदिशब्दः पूर्ववर्तिवती भाष्ये तु कर्मकर्तृरित्युत्पत्तिर्दिशति तमिवेमं  
पश्यंति जनाः सोयं स इव द्रव्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीति भाष्ये उक्तं तत्राध्यारोपितप्रेषणपक्षे कर्मकर्तृत्वं पश्यतीत्यस्य च  
शयतीत्यर्थ इति स्पष्टमेव तत्राधिकार्यत्वादौ नार्थत्वं बोध्यम् निवृत्तप्रेषणकर्मकर्तृयपिसौकर्याय व्युत्पत्तिर्दिशति तमिवे  
ममित्यादि अत्र पक्षे कर्मणीत्यधिकारबाधः सामर्थ्यादिति बोध्यम् पूर्वस्य विसर्गस्थानिकसस्य अस्मिन् संयोगात् लोपेः पू  
र्वं पूर्वमंतरंगमित्याश्रित्येति भावः पक्षसंज्ञासाये सत्वेनेति बहिर्भूतसु पुनर्मित्तकेत्यदिः तदपेक्षया बहुपेक्षत्वरूपं बहिरंग  
त्वं प्रबलमिति भावः प्रागुक्तमिति पूर्वपूर्वमंतरंगमित्याश्रित्याहोपासिद्धत्वेनेत्यादिः अतिदेशेनेति विभक्त्याश्रयस्यैकदेश  
विरुद्धतया येन लभ्यस्येत्यर्थः लभ्यपूर्वभागे इति काव्यादिशब्दरूपलभ्यस्य पूर्वभागे वाच्यते इत्यर्थः बहिर्भूतमिति बहिर्भूतनिमि  
तापेक्षत्वरूपं बहिरंगत्वस्येत्यर्थः वस्तुनलोपायनविधानम् पूर्वपूर्वमित्यस्य च पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थ इत्यत्र प्रपञ्चितम् इ  
त्तमिति यत्त्वादसत्त्वावेति भावः स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेति इति त्ववदिति भावः न वतदनुबधकपरिभाषाप्रत्यर्थमेव तत् नि  
रुबधकत्वेनापि तसिद्धेः कथंचिदिति तेन पदं न इति सूत्रेण दसीति निवृत्तेः कल्पनया तस्य चारितार्थ्येनेतदर्थं शापकत्वासंभव इति सू  
चितं प्रागेवेति अंतरंगत्वादिति भावः निवर्तयिष्यते इति अकृतव्यूहपरिभाषमा पूर्वमेव न प्रवर्तयिष्यत इति भावः अंतरंगे इति अह  
बहिर्भूतमिति तथा च बहुपेक्षत्वरूपं बहिरंगत्वं संयोगात् लोपस्येति भावः तदपेक्षयेति पूर्वपूर्वमित्येतदपेक्षया ७=

रामः  
७६

इत्याभाकाररूपत्वस्य विनाशो मुखत्वात् प्रत्यक्षेण सामर्थ्याद् बह्वेः पूर्वमप्रवृत्तेरित्याशयः ५=

तव्यूहपरिभाषातुनास्त्येवेति भावः तदेवाह कैपटेत्यादि भाष्येऽप्युपदेशिकशब्दवचनं कर्तव्यमित्युक्तं अकृतव्यूहपरिभाषाया इति  
सत्वे इति शेषः न वेतमिति अतो दान्तत्वं वारणायनिकरणा सामर्थ्याश्रयणमित्यर्थः किं स्वरेत्येवात्रा प्राप्तेरिति भावः इदं मुनो  
नित्वं यद्यप्यसिद्धमिति नित्वाभावे विधिघात इति कर्तव्येऽमुदो बहिरंगस्यासिद्धत्वात् प्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्तत्वे एव स्थितेऽमुद  
जुदान एवेति भावः निकरणमिति व्युत्पत्तिपक्षे इति आदिः उजाविता वितीति लोपे तरेत्संज्ञाप्रयुक्तकार्यार्थमिति भावः तद्वनयन  
द्याव्याताह उजित्कार्यार्थ इति स्वप्रसंगादिति नवेव विधायके आआपीति प्रश्लिष्टनिर्देशान्तेत्वं कारिके इत्यादावपीत्वानापत्तेः  
तस्मात्प्रश्लिष्टनिर्देशो नात्रेत्यत्रेव भाष्ये स्पष्टं एतेन विभक्त्यावित्यस्य तदादीना मत्यत्र विषयसप्तमीत्वमपात्तम् एवं विभक्त्युत्प  
त्तेः पूर्वस्य दाद्यत्वे दापि सावदस इत्यस्योत्पत्तिस्थानिवत्त्वेनाप्यादित्वापत्तेः निर्दिष्टपरिभाषायां सत्यां विषयसप्तम्यावक्तुमशक्य  
त्वाच्चेति दिक् न्याय्यत्वादिति क्वचित्त्वात् तत्त्वेन मुत्वाप्राप्तेः क्वचित्त्वेन बाधा इति भावः नस्यादिति भावः इनादेशगुणो वस्यातामि  
त्यपि बोध्यम् इति वेत्यस्येति त्वर्थमित्यादावतो गेरित्यस्य व्याहृत्यर्थमित्यापि बोध्यम् सत्रैव वारितार्थत्वादिति सामर्थ्याच्चेत्वं  
सर्वादेशः एवं च योगविभागेनासिद्धत्वाभावे च अत्र ग्रहणं वेति अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक् ॥ इति हलन्ताः पुंश्चिङ्गाः ॥ ननु  
सन्निपातपरिभाषयानत्वं न स्यादत आह प्रवृत्तिः धत्वेरुते सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् न इमियादौ ज्ञत्वं बोध्यम् ॥ इति स्त्री  
लिङ्गाः ॥ अग्नयेवेति ओदासादिष्वेनेव सिद्धिरिति भावः तदाद्यत्वेनेति नवेन भाषाप्रियायेने नदस्य दाद्यत्वापवादत्वेन तत्र  
कृते कथं तदाद्यत्वं न बोधसर्जने एव वारितार्थः तदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासंगत्यापत्तेः एनदोप्युपसर्जने एतदस्य तस्यो रितिसाह  
चर्येणाप्रवृत्तेः स्वीकारात् न वत्पुंसकेऽमिषित्वा रितार्थं द्वितीयादिग्रहणस्येवमप्यवारितार्थादिति वाच्यम् आर्द्धधातुके इत्येत



साहचर्येणास्यापि द्वितीयादिविषये पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्याद्यात् एतत्सर्वभाष्ये यद्येन क्रियत इत्याद्येकदेशे युक्त्या ध्वनिमस्वमो  
लुकीति तद्विषय ननु मतेति निषेधवाधेन चारितार्थेन बहिरंगलुग्विषयतद्वाधेन मानमिति भावः । वस्तुत एतत्सर्वमत्रत्यकै यदाजुरो  
धेन तकारोच्चारणसामर्थ्येन न पुंसकलुकी वात्रापिसामर्थ्यादेवै न प्रवृत्तेः । न च बहिरंगत्वं लुग्विषये बहिरंगपरिभाषाः प्रवृत्तेः । अ  
तएवेन दादेशे एनै प्रितक इति नासिध्यति एनै कृतक इति प्राप्नोति इति भाष्यसंगच्छते । एनै ध्वानेनेतत्त्रयविषयेन लुमतेत्यस्या प्रवृत्ति  
रिति तदाशयः । एषामनभिधानमेव अस्यांशं कायां यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः । विषयसप्तम्यां मानाभावेत्वेनै न तो पृथग्  
वक्तव्योऽस्याः । अत्र पर इति न पुंसकस्येति सूत्रेऽग्रहणसामर्थ्येनाहत्याः वदत्यस्य रूपावशेषणत्वं मय्ये गंताना मिकोचीत्ये  
वसि ध्याएजंतेषु न पुंसकस्त्वत्वेन चाकारग्रहणमेव कुर्यात् आहतोमानं च दां उनायनेति सूत्रे हिरण्मयानीति निर्देश एवाकाश  
तं स्वीत्यादौ श्लवजातेरवः परत्वाद्भवत्येव नुम् ऊर्कदादादौ तु नेति भावः । तदाहै वमिति एतेन युज्यते न पुंसकेशो न पुंसकस्येति यु  
जेरिति वनुम् इत्यमित्यपान्तं युजेरित्यस्य नित्यत्वात् पूर्वप्रवृत्तौ अत्र पररूपाभावेन न पुंसकस्येत्यस्याप्राप्तेः । वस्तुत ऊर्कदेः किंपिन  
पुंसकेशो न विषयेऽनभिधानमेव वार्तिककुरोधादयथाभाष्यवार्तिकयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः । आकरेति दीधीवेवीटमिति सू  
त्रेन पदांतसूत्रे च भाष्यकै यदयो रित्यर्थः । संकलनयेति तत्कृत्यं मंदबो धनम् । वृद्धेति प्रजापत्यां त्रयाणां त्रिहृत्वात्तमानामनुना  
सिकविकल्पाच्च वृद्धिर्वातिरिति भ्राग्वर्तिवर्णविसर्गद्विहृत्वात्तिसर्गे तु नानुनासिकः । अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनासारसमाप्तायि  
के धेवतत्प्रवृत्तेः । अत्र योऽस्ति प्रकारोदित्वं शरः स्वय इत्यनेन भाष्यव्यतिरिक्तमत इति भाष्यमतेऽवः परोयोऽलित्यर्थेन प्रवृत्तेः प  
रश्लजातेरभावा नुमोऽप्राप्तेरेव चतान्यसाधुयेवेति भावः । उपपत्त्यभावादिति नियमे मानाभावा इति भावः । प्रामादिकमिति शा

ननु क्रियायोगादत्रोपसर्गत्वमेवास्तीति शंका यामाह अबदन्तमित्यादि । गुणभूतेति प्रधानत्वविधिवाधपेक्षयेत्यादिः ३-  
तथावर्त्यत्वस्य तदंतविधिर्विना न भवति इति भावः ४-

त्रेणेवसिद्धेति भावः ॥ ॥ इति हलन्तानुसकलिंगः ॥ ॥ इत्यादिभि रिति आदिना तत्र तस्येव तदहं इत्येक इति अत्राह विवीजं  
किमेति उ इति विहितस्य तद्विषयेत्यनेन सिद्धिः । कास्प्रत्ययादिति विहितात्यरस्याम इत्यनेन लु कसि ध्यातस्य तत्वे फलभावा इति  
अनुपसर्गत्वादिति अवर्द्धते वेत्यादि भाष्ये तकाराकरणेन गुणभूतोपसर्गत्वबाधो बोध्यत इति भावः । यदपीति स्वरादीनुपक्रम्यां तो  
दाताः पदं त इति काशिकायां । प्रामादिकमिति न्यडः स्वरो स्वरितावति फिदसूत्रेण स्वरितत्वात्सना बहोतानव्यः निरः पुरु विद्विष्वनेत्या  
दौ सना निरसोरंतो दाजपाठाच्च निर्मूलत्वादेति आद्युदानत्वप्रापकशाल्त्राभावादिति भावः । सिद्धांतादिति अत्ययेन यगभाव इति भा  
वः । अंतग्रहणमिति मेभ्यां कृतो विशेषणानंदतलाभे सिद्धे इत्यादिः । लक्षणोक्तिः कचिद्वर्णग्रहणे पितृपरिभाषाप्रवृत्तेस्तत्राप्रवृ  
त्तिज्ञापकं च तदनिवृत्तमात्रज्ञापकमिति भावः । भूतमिति भूतशब्दः यो तन्मृदति नित्यनपुंसकस्तत्रपर्जन्यवधक्षणप्रवृत्त्यांतरंगत्वा  
द्भस्वशब्दोत्तरसंनिधानोत्तरं टापिलस्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पुनर्हृस्व इति भावः ॥ ॥ इत्यव्ययानि ॥ ॥ अनुपसर्गनाधिकारेण च  
ति तस्य हि बहु कुरु चराव्यावर्त्या एवं च नो रवेत्यत्रे वात्रादितदंतविधिरिति भावः । ज्ञातित्वानपायादिति कुनादिविधौ संज्ञापदेन ह  
ठिरेव गत्यतेन तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपं संज्ञात्वं ह्यते अतएव घ्नः संज्ञायामित्यादिना व्याघ्रादिसिद्धिरिति दिक् । गोणी इति रि  
ति लाक्षणीकत्वापरपर्यायंगोणत्वमित्यभिमानेनेदं सदृशलाक्षणीकत्वमप्रसिद्धत्वमेव वा गोणत्वं गोणमुख्यन्यायश्रपदका  
र्थविषय इति सिद्धांते तु ज्ञातेरित्यावश्यकमिति बोध्यम् । ज्ञानंतरे इति ज्ञानादुत्पत्तिरिति कन्यायामुत्पत्तेर्नाभीरजातौ इत्यर्थः । न पात  
श्रयायामुत्पत्तौ ज्ञातिका न्यायानुत्पत्तितंत्रास्ते अतएव श्रुतसधर्माणो इत्येव स्पृतिशूक्तं ननु श्रुत इति । इत्यत एवेति अतस्त  
योतन्यवृत्तिरिति इदं बलियामिति सूत्रे भाष्यकै यदयोः स्पष्टम् योतन्यं प्रतनात् पिशाचना तत्प्रवृत्तिनिमित्तं भूतशब्दस्येति भावः तथा च पिशाचरूपेयं श्रा  
त्तणीति बोधः । ननु भूतमित्यत्र सत्यपि टापि ह्रस्वो न पुंसक इति ह्रस्वे भूतमित्यस्य सिद्धिरित्यत आह तत्रपर्जन्यवधित्यादिः भूतोमी देवयो नय इति कोशो  
नपुंस्त्वे विभाष्यप्रामाण्यानपुंसकत्वमपि भूतशब्दस्य बोध्यम् भूतं स्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोरिति विश्वः ७ = भूतानां तु सधर्माणः सर्वेषां सजाः सृता इति

उत्पत्तिरिति



श ८  
७८

शान्तिप्रत्ययलक्षणसंनारविभाष्यमनुक्रमतः १८१=

अनुलोमसंकराणां सात जातिविनिर्वाहः ३८  
अमहादितिविवक्षा ४८ आवश्यकमिति शेषः २८

श्रीलक्ष्मणमहाशयः श्रीशङ्खमहाशयः पंकजादिवद्योगरूढो ननु इत्यादि  
दिवसु दूरं करिष्ये इति शब्दो यमर्थवानेवेति शेषः १=अविद्यमान

घातस्यैतन्नैतदिति भावः भाष्यवार्तिककारेण श्रुतजातिविनिर्वाहः न तां जातिं तत्रारोप्य श्रुतप्रयोगात् श्रुतार्थसमवेतस्त्री  
वस्य सत्त्वादस्यैव तापः प्राप्तिरित्यमहत्पूर्वेति श्रुतार्थसमवेतस्त्रीत्वेऽपि श्रुतार्थदेवतास्या ननु तदन्तादितितदन्ताविधिज्ञाप  
कतापि भाष्योक्तानासंगता ॥ अतएव शब्देन मातृजात्यारोपेणैव ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याश्च सूर्यभाः स्त्री  
यवैश्यश्च एवेत्युक्तं ॥ तत्र जातिरित्यस्या भावे पूर्वजातिमात्रविवक्षया कुकुटां उवत् श्रुतार्थेन समासेन तः स्त्रीत्वविवक्षया  
ममहत्पूर्वेति निषेधेन ताप्रस्यादिति मन्येते इत्यत्र विस्तरः ॥ युत्पादित्येति न्यासकृतोति शेषः ॥ इदं युत्पादनमप्राप्तापि  
कं अत्र भाष्यासंमतेः ॥ दधानेः कृनिबिति घुमास्थेतीत्वं पावानइत्यस्य वनिपासिद्धिमाश्रित्य ईत्वमवकारादावित्यस्य तत्रैव या  
येप्रत्याख्यानात् ॥ स्थः कचेति सूत्रभाष्यस्य शब्दास्तत्रांबवेति सूत्रभाष्यस्य सव्येष्टा इत्यत्र वस्यसिजित्यतो वाग्रहणं  
इकमुत्पादुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तदभावः ॥ तत्र विज्ञेयस्य च अतएव धीर्ध्यायते दधानेवेति ध्यायतेः संप्रसारणमि  
ति वार्तिकस्य भाष्यसंगच्छते ॥ घुमास्थेत्वहलीत्यस्या नृजादावित्यर्थात्प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्यत्वेऽपि प्रत्ययलक्षण  
कार्यसुलभमिति दिक् ॥ निषेधोनेति वनो न ह श इति वार्तिके विहितविशेषणस्येदमेव फलमिति भावः ॥ नत्वेतदिति अतोऽप्र  
माणमेतदिति भावः ॥ योरव्यानामिति उपदेश इति वक्तव्यमिति वदतो वार्तिककारस्येति भावः ॥ आनुमानिकोपीति एसरित्य  
नेन ते त्त्तोरनुमानादिति भावः ॥ एतच्चाकरे इति अत्रासुचिबीजं तुष इत्वं नाल्धर्म इति तदाश्रयविधीनां नाल्विधित्वमिति सिद्ध  
इति एवं वान्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थमिति भावः ॥ ३३१ इति सन्नेभ्य इति विहितेन अनयो सो विकल्प इति अन्यतरस्यामिति वि

वनो न ह श इत्यतः प्रागुदाहृतत्वेन व्यपदेशो वदमात्रमयोजनकलभ्रमनिर्वाहः ॥ ३३१ इति श्रुततोऽपीत्यनुवर्तते नल्पदीत्यतोनेति चं क ह्युत्पादकव्यते वाक्यभेदेनायमर्थो लभ्यते ॥  
आरभ्येप्रत्ययलक्षणस्य नियामकत्वेन भाष्यनयेकावी लंड वीरमेवानाह भाष्योदाहृते विजित्यादिह निरस्य लेकदेवुक्तिं त्वंप्रत्याख्यानस्य ८=

महामेन प्रवृत्तक श्रुतं तत्रादिना वत्  
रामः ७८

अयं भावः योगविभक्तौ न्यतरस्यां ग्रहणेन पक्षे सन्नेभ्य इति डीवभ्युत्पाते तस्यान उपधेयस्य नियामकत्वेनानुवादरूपत्वात्तेन डीप्यपि बहुधीवरीत्यादौ वनोरवेति रत्वंति ६  
मिति बहुव्रीहोवेति न वक्तव्यमिति ३= उक्तविकल्पस्य बहुव्रीहिविषयकत्वेन उपधालोपि निराश्रितविकल्पविधित्वसंभवादिष्ये संनिदर्शय विपरीतभ्रम निरासाय नियमशरीरमाह २  
भक्तस्त्रेण प्राप्त इत्यर्थः ॥ अन इति सूत्रेण न्यतरस्यामित्यस्य सत्त्वादि कल्पनियमलाभो न्यथा स नित्याथो विधिरेव स्यादिति भा  
वः ॥ स उपधेति स उपधालोपिनो नुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरेवेत्यर्थः ॥ निषेधार्थमिति योगविभागेन पक्षप्राप्तस्य सन्नेभ्य इति डी  
प इत्यर्थः ॥ इत्येव डी बिति नियमशालाणां निषेधसुरवेन प्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदं तेनेति अनुपधेयस्य नियमत्वेनेत्यर्थः ॥ सन्ने  
भ्य इति अस्यान्यथेत्यादिः ॥ अन उपधेयस्य विधायकत्वे इति तदर्थः ॥ प्रकरणांतरस्येनेति तेनानंतरत्वं बोधितं गौरवादिति म  
मनु सन्नेभ्य इति प्राप्तं डी पम नूद्य तत्सन्नेयोगेन रभावमात्रविधायकतदिति भावः ॥ अनुवनोरवेत्यस्योभयविधायकत्वेऽनो बहुव्री  
हेरिति अनंतरत्वादस्य निषेधकमुतयेनेति न्यायेन सन्नेभ्य इत्यस्या नाद्य इत्याह किंचेति अन उपधेयनेन डीप्यपि रोडुलभ एवेति  
भावः ॥ किंचैवं बहुभ्येत्यत्र सन्नेभ्य इति डी बापतिः ॥ किंच बहुव्रीहोवेति वार्तिकस्याप्यपूर्वाविधायकतापत्त्या सुपर्वशब्दे डी प्रयोराप  
तिः ॥ सिद्धांते त्वन उपधेयेत प्रापित डी वनुवादेन रभावस्य तेनावधानाभेदोऽयः ॥ एतेनोत्पत्तौ बाध्यसामान्यं चिंतयोभयबाध  
कमिति पक्षश्च परास्तः ॥ बहुव्रीहोवेत्यनेन सुपर्वशब्दे डी प्रयोरापतेरिति दिक् ॥ इत्यस्यानंतर इति अनो बहुव्रीहेर्डी बुभ्यां अनुप  
सर्जनात् उपधालोपिनोवेति पाठ्यमिति भावः ॥ यथाश्रुतेऽनुपसर्जनादित्यस्य संबधोऽर्घटः ॥ अतएव बहुदामानि प्राण्यति कृता  
नगरीत्यत्र डी प्र ग्रहणं वेति वन बहुव्रीहोवेत्यस्यापि संग्रहः ॥ पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारसु गुरुभूत इति भाष्याशयः ॥ इत्युक्तमिति  
आस्तत्रेऽन्यतरस्यामितियोगविभागकरणपक्षे इदमुक्तमित्यर्थः ॥ पूर्वोक्ते उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः ॥ अकरि न स्यादिति तदकारे  
हि पवत कीत्यादि सिद्धयेन प्रयोगसमवायीति भावः ॥ यत्नसाभ्य इति एतत्प्रयोगरूपज्ञापकसाध्य इत्यर्थः ॥ एतच्चाकारस्येति सार्जिहि

अनुवादो न कर्तव्य इत्येवोभयवादिनोऽप्रेतमित्यभिप्रेत्येदं दिगवधि बहुतोऽन्यतरस्यामिति वार्तिकं समाख्येति तदा कृतं तत्राद्याभावेन जापो नित्यत्वालाभः ॥ उन्नराभावेनोत्तरवेति मूलोक्त  
एवदोष इति दिगर्थत्वेन संगमनीयमिति प्रतिभाति ७= यद्यपि अंत्यपक्षेऽपि न्यायपरत्वाभ्यामुभयबाधकत्वमस्ति ॥ उभयविधेर्न तदिति नाना कृतं विप्रतिषेधपरमित्यस्ये वानंतरस्येव  
स्यापि बाधेकोटिद्वयासंगतेस्तथापि रीतिद्वयेनैकत्र एकया वतयोपरतेति भेदादवश्यभेदः संगमनीयः ८= नर्देनेनोत्तरप्रयोगसिद्धावपि एकावयवसिद्धाह १=



स्थेत्याख्यसिद्धिरित्यंतं यस्यैव स्थेत्याद्यनुवस्थितेरित्यंतं तत्रोक्तं अत्र चेत्यादिसिद्धिरित्यंतं वा द्वयस्येति सूत्रेण अनुमानस्य विशेषणो विषयमिषा यकमनुवादस्यैव अनुमानाकारविशेषणपूर्वकविशेषणत्वात् ४-४ द्वयस्येति सूत्रेण स्थानग्रहणस्यैव तैरित्येतीत्यादिः ६-६ समुदाये दत्तानामवयवेषु दर्शनात् १-१ तस्य शापकत्वे साक्षाद्विशेषणोऽपि

ल. श. ५  
ककारविशेषणत्वेऽपि अत्र व्यवधानं नोक्तं पक्षे नोकारव्यवहितं  
५ प्रत्ययस्यैव नवारणादेव संज्ञाते ४-४

तत्त्वासाक्षाद्विशुद्धेयत्वेन प्राधान्याच्चेति भावः । तत्र सामर्थ्यादिति कात्पूर्वस्येति द्वां लसामर्थ्यात् ककारेण व्यवधानं सत्त्वेन आबका  
स्योस्त्वेकादेशोक्तः वः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेनाकारव्यवधानेऽपि श्रौतमव्यवधानं गृहीत्वा प्रवृत्तिः । अकारश्चादेनां लजातिग्रहणं  
तेनेति केत्यादावकारद्वयसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । अतएव नयासयोरिति चरितार्थः । त्रिवतुरादीति श्रौतत्रिवतुरादीत्यर्थः । आद्या  
कारस्येति इदं वकात्पूर्वस्येत्यं शेषं नूद्यमानविशेषणत्वात् न व्यवधानं श्रौतमिति श्रुतिवादानां मते बोध्यम् । वचनसामर्थ्यादिति श्रौ  
ताव्यवधानमाश्रित्येत्यर्थः । अनुमानस्येति साक्षादनुमानाविशेषणत्वात् नूद्यमानस्येत्यर्थः । विशेषणोऽपि आपीत्यादिषु । सि  
द्धिरिति अस्यैवैकमिति शेषः । अनेन तत्र सूत्रेण तस्यैव शापकत्वं वर्णयतोऽत्रैवं वदतस्तत्र पूर्वापरविरोधश्चेति भावः । यदि त्वंतरंग  
त्वेन स्थानसंबंधलाभ इत्यर्थः । यच्छीस्थाने इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं इति स्थाने ग्रहणं व्यर्थमेव । तस्य परिभाषात्वात् तत्त्वाभावेन शापकासंभ  
वात् । इदं संज्ञायामेकपरिभाषा नुपस्थितिस्तु मात्वादीनां चेति शापकात् । तद्विप्रस्येऽहं इति पदस्येति प्राप्ते आरभ्यते । अनुवादे इ  
ति च निर्मूलं । यदा इकपरिभाषाऽपरिभाषयोर्विधीयते इत्यभ्याहारान्न तस्या अप्रवृत्तिरनुवादे इति च तद्विषयमेवातएवाधोपो न इ  
त्यत्र यत्रादिस्वादिपर इत्यस्यान्विशेषणत्वेऽपि अव्यवधानलाभ इति ध्येयः । इति सूत्रभाष्ये ध्यानेन संगच्छते इति विभाव्यते । तदा सन्निति  
तत्त्वादित्येवापीत्यस्याकारविशेषणत्वेति बोध्यम् । तस्य वीय इति विवेकस्यासिद्धत्वेन तद्विशेषणासंभवादिति भावः । अनाशंक्य  
मेवेति श्रुतेनावयवसंभवेऽश्रुतेनावयवयोगादिति भावः । लक्ष्यविसंवादमप्याह । स्थेत्यादि । तास्य लाभादिति कांतात्प्रत्ययादि  
ति नूनार्थः । सिपकादीनां निषेधस्य व्यर्थत्वापत्तेः । अपवादोक्तिर्येन नाप्राप्तिर्यायेन बाधकविषये तैर्नैव न्यायेन बाधसिद्धेरिति भा

वस्यमाणरीत्या तस्योपसर्गस्यैव  
वस्यमाणरीत्या तस्योपसर्गस्यैव  
वस्यमाणरीत्या तस्योपसर्गस्यैव

प्रत्येकतरपदे कर्त्तव्यं विवर्जितं अत्र द्वंद्वं पूर्वपदमाहुर्दानं ६-

योगरूढक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकदेवदत्तादिपदनिष्ठस्य तस्यानुवादे लाघवेन तस्यैव स्वस्य केवलरूढत्वेन तदसंभवः तत्परिहारायात्मीयत्वं परस्कारेण प्रवृत्तौ सर्वना  
मत्वेनाकविआतः स्थानेत्यं शाभावोऽत आह ११-

यस्यायं विग्रहः सक इत्याह २-

वः । प्रत्ययस्येति । प्रत्ययेकीत्येव युक्तं नयासयोरिति शापकात्कादौ प्रत्यये इति नार्थ इति बोध्यम् । एवं चाप्यस्य प्रत्ययस्य  
ककारपरस्य चात इति ध्येयः । तत्र सामर्थ्यादाप्यरत्वांशो ककारव्यवधानं सोक्तं व्यमेवेति भावः । विग्रह इति दक्षिणापश्चादिति ल्य  
कृअयथादिवाचकस्यापि ग्रहणं । चेन साहचर्यत्यागे मानाभावः संगृहीतः । इहाभावादि । अकवः सत्त्वादिति भावः । प्रावार  
विशेष इति वर्णयत्याह दयतीति युक्तं । जागरूक इति स्थाने पदभावेऽप्यंतरंगत्वात् स्थानसंबंधस्यैव लाभ इत्यपि बोध्यं । प्रति  
पदोक्तस्येति क्रियामित्यधिकृत्य विहितस्येत्यर्थः । विशिष्यतः नुपादानात् कथं तद्धाभ इति चिंत्यं । इच्छंतीति तद्वाच्यादावदर्श  
नादयुक्तं शुभंयाः विवृततः क इति नदीसंज्ञासूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादादंतेभ्यः । किपोऽभिधानाद्विजुक्तः । तत्र हि स्मरव्या  
कितेपदे आदंतलक्षणो विजुक्तो ननु किं पृथक् । कैयटसु शुभंयाति किं पृथक् भूमिति निपातः । अज्ञातादौ कः केण इति ह्रस्व  
इत्याह । मूलेऽपि ध्यानेन मिति स्वशब्दस्यातो विशेषणं इत्यादिना भवत्युदाहरणमित्यंतेन ग्रंथेनेति भावः । स्विकायामितीति स्वै  
कादादयंतस्वार्थिके इत्येसाधु न ह्यकवः अत्यंतस्वार्थिकस्याप्यपवादः । व्यावसायिका इति अकवमुक्त्वा वैकल्पिकमित्यं व्याच  
क्षाणा इत्यर्थः । स्त्रीत्वमेव न स्त्रीति स्वोज्ञातावात्मनि स्वं त्रिधा त्मीयेस्वोऽत्रियाधने इति कोशादिति भावः । संज्ञाविषयकमिति  
संज्ञाया अपि संज्ञा पूरण्योऽवेति पुंस्त्वनिषेधेन भाषितपुंस्त्वबोधनादभाषितपुंस्का इत्यनेन सिद्धिरिति भावः । अत्यंतस्वार्  
थिककांतविषयं वेत्यपि बोध्यम् । उपलक्षणमिति भस्माशब्दाहं साहचर्येण व्याख्यानेन च श्रुता उपरवीकस्यैवैवाशब्दस्य ग्र  
हणमत एवैवादेन पूर्व उदाहरणमिति भाष्येऽप्येतेत्येवोक्तं । अन्यथा एतद्वीत्येव वदेदिति भावः । एभ्राजिकेति बहुव्रीहिः

के

बोध्यमिति इदं प्रमाणं नारीत्या । वस्तुतो रूपद्वयसती । अत्यंतस्वार्थिकानां अनुत्पत्तेः प्राक्महतेः प्रतिपादितत्वेनातः स्थान इत्यं शाभावेन विकल्पाप्रवृत्तेः एवं च तज्जितस्य  
मेवेत्यमो न जायते शेषोक्तस्वग्रंथोत्तरभाष्यादिभिर्विशेषः २-

आत्मीयवाचित्वा सर्वज्ञानमप्यस्यादप्राप्त्या प्रयोगस्यैव संज्ञाया व्याख्यात इत्य  
उपसर्गतेरहं ६-



दा. र.  
८०

७१

पिततः स्वार्थिकः क इति भावः। एतेनोतः स्थानिकत्वाभावादत्राप्रतिरित्यपास्तम्। परविशेषणत्वेति। समुदायस्य भाषितपुंस्क  
त्वेपितदवयवस्य खद्वशस्य तत्वेन ततः परत्वात्परविशेषणोदोषः स्यादेवेति भावः। ह्रस्वपक्षेति। वहुजसखद्वजसित्यवस्थायां क  
यिसुबलुंकिप्रत्ययलक्षणो न भागद्वयस्य सुबंतत्वात्समाससंज्ञायां समासांतादिति शास्त्रबलात्कवंतस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्री  
प्रत्ययांतांतसमासरूपप्रातिपदिकाभावाज्जोक्तियोरिति ह्रस्वत्वाभावेकेण इति ह्रस्वत्वेन कपीति निषिद्धे आपोन्यतरस्यामिति  
ह्रस्वेकपः प्राग्वर्तिनः खद्वशदात्परस्यापोऽभाषितपुंस्कात्वाद्धितत्वेन तत्स्थानिकाकारस्यायं विकल्पः। ह्रस्वाभावे तु बहुखद्व  
केतीति भावः। प्राग्वत्वाद्धितं न च स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वाभावादोषः। अनुपसर्जनाधिकारेण तदंतविधेः स्त्रि  
यामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणतायाश्च शापनेनादोषात्। अतएव धीवान्मनिक्रान्ता अतिधीवरी सिध्यति। प्राधान्ये  
न तद्विशेषतायाः व्यत्यासः। अनुपसर्जनादिति तु गृह्यमाणस्यैव विशेषणं। अतएव कौंभकारेयसिद्धिः। अन्यथा कुंभकारे  
योप्यापद्येत कुंभेन समासेपिकेवलस्य कारस्य प्रातिपदिकत्वेन तदर्थस्यापि स्त्रीत्वेन योगात्ततोऽपीदं कुंभेनैकार्थीभूतस्या  
पि विशिष्टस्यापत्येन योगे तस्यायोगस्य वक्तुमशक्यत्वात्तेनापियोगे कदाचिन्नतोऽपि विशिष्टस्य तन्निरूपितांगत्वा  
भावेन कुंभशब्दोकारवृद्ध्यापत्तेः। निष्कष्येकार्थीभावस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेन मानम्। समुदायेनैकार्थीभाववय  
वेनापितस्यैव सत्वात्। न च समुदायाऽपीप्यपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन कदाचित्कारीशब्दाप  
तिस्तवापीति वाच्यम्। एतदधिकारसामर्थ्यादेव तदादिनियमाभावेनाधिकस्यैव कार्यबोध्यते न तु नूनस्येत्यदोषादिति

तदंतविधेः प्राग्वत्वाद्धितं

रामः  
८०

अतएवाभिजिदिति सूत्रे गोत्रमिति वक्तव्यं। अस्य गोत्रत्वप्रयुक्तं कार्यं भवतीत्यर्थः किं प्रयोजनं। आभिजितकः आभिजितस्य। यमिति गोत्रवरणादिति बुध्यथा स्यात्  
तच्च कर्तुं शक्यं। गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव भवतीति भाष्ये उन्नेव फलत्वेनोपातो न तु डीप्। अत्र गोत्रपदेनापत्यमात्रं। अतो नात्राकारप्रश्लेषः ७७

डीप्वापत्तेः

तदाशयो विस्तरस्तन्यत्र बोध्यः। पुंयोगेपि स्यादिति श्रूयते तु डीपित्यर्थः। प्रत्युक्त इति। अनेनैव सिद्धे तत्राग्रहणं तु तत्सस्या  
पत्यं स्त्रीत्यत्र जातिलक्षणाडीष्वाधनार्थमिति बोध्यम्। अत्र हीति। न चैवमनुपसर्जनाधिकारस्य वारितार्थे मूलोक्ततदंत  
विधिशापकतानुपपत्तिरिति वाच्यं। लस्यानुसारिव्याख्यानेन स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणतया पितद्वारणासंभ  
वात्। तस्माद्बहुकुरुवरेत्येव तद्व्यावर्त्यं तदंतविधिं विना नोपधन इति तज्जापकत्वं स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वशाप  
कत्वं चेति बोध्यम्। तत्करणे एतद्व्यावृत्तिरपि। अनेनैव उपसर्जनपदेनोभयोरपि ग्रहणमित्याशयात्। अणकार्यमिति। डी  
बित्यर्थः। ताड्यीलिक इत्युक्तेस्तदस्यां प्रहरणमिति णेदां डेत्येव। अकारः प्रश्लिष्ट इति। तद्वर्तिकप्रत्यारब्धानायेति शेषः॥  
अभिजिद्विदभृदित्यादिसूत्रे स्त्रियामित्यनुवृत्तेस्तस्य गोत्रार्थकत्वेपि न तत्र डीप् सिद्धांतेपीष्टः। संचांकेतिसूत्रे एतद्व्याप्यप्रामा  
ण्यादेकानुबंधकपरिभाषाया अप्रहत्यागर्गादियत्र एव ग्रहणमिति भावः। एवमिति। अकारः प्रश्लिष्ट इत्यर्थः। प्रातिपदि  
कसंज्ञार्थमिति। तत्फलं वडीपिति भावः। एवमिति। अकारः प्रश्लिष्ट इत्यर्थः। प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति। तत्फलं वडीपिति भावः।  
वः। न च लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्सिद्धिः। एतत्सूत्रस्यैतत्समानार्थभाष्यप्रामाण्येनास्याः स्त्रीप्रत्ययकरणेन उपस्थितेः  
सामर्थ्यादेवेति। अप्रातिपदिकत्वेपीति भावः। उच्चारणार्थ इति। तेन क्व क आदेशसिद्धिः। नित्करणेति। असंज्ञातविशेष  
न्यायसहकृतेत्यर्थः। न चिति। अल्पवयस्यूढायामपि प्रयोगादिति भावः। गोण इति। उंसा असं प्रयोगरूपसादृश्यादि

गार्गेचोष इति भाष्योदाहरणादव्ययस्य लौकिकगोत्रग्रहादवधारणालाभः ५=







शहरत्नः  
८२

मिति नानां रूपमित्यर्थः। णि विनस्तद्धित इति टिलोपेतदभावः स्पष्ट एव न च नस्तद्धित इति टिलोपो नेष्टवद्भावेन टि रितितु प्र  
रुत्येकाजिति निषिद्धमिति वाच्यम् अस्मिन्मत्स्यनामधातोर्दूषयिष्यमाणत्वात् तद्धनयतोक्तं मुख्यमते इति नस्तद्धित इत्य  
स्यापि प्रकृतिभाव इति पूर्वोक्तप्रकृत्येकाजिति सूत्रभाष्ये धनितत्वेन पूर्वटिलोपाभावेपि संप्रसारणे वाणादंगमिति पररू  
पात्पूर्वटिलोप इति तस्य दोषोऽर्थः तदुक्तं संप्रसारणे टिलोपयोरिति अन्यत्र किं वतात्कोऽनुनासिकस्येति दीर्घवि एकदे  
शवि रूतन्यायेनासामिति संप्रसारणं भवतीति भावः। कथं विदिति अनेनाह चिः सूचिता तद्दीर्घमेवामनाभिधानं मन्यथा  
नुपसर्जननादिति सूत्रस्य तदंतविधि शोपकताभाष्योक्ता भवेत् किं वा वक्ष्याणकर्त्रीदिरूपार्थस्यापि शब्दार्थत्वे न तस्या  
नुपसर्जनत्वादस्येव डीषः प्राप्तिरभिव्यक्तेरित्यायत्तपदकार्यविषय एवेति भावः। इत्याहु रिति अत्राह चिबीजं गुआक  
डारसूत्रस्य भाष्यविरोधस्तत्र हि समस्त रुदंतोऽर्द्धत सर्वनामजाति संख्या संज्ञा शब्दातिरिक्त प्रातिपदिकमात्रस्य गुण  
वचनसंज्ञाकृता। बहु शब्दसंख्या अत्रार्थे बहु ग्रहणमपि मानं सत्वे निविशत इत्यादिगुणलक्षणमपि तदेकतापन्नमि  
त्यन्यत्र प्रपञ्चितम् अर्थमेवेति उन्नयार्थमिति वदतां मते इति शेषः। गोणी इति रिति लक्षणेऽर्थः। न त्वेषा गोणी सादृ  
श्यसंबंधमूललक्षणाया एव गोणीत्वात् इडः श्वेति सूत्रे इति अपादाने ल्रियां च न उपसंख्या नंतदंता बवाडी षिति तत्रोक्तं  
उपेत्याधीयते यस्या इति कग्रहः दीर्घाचारणेति न चेद्रादिशब्देभ्य आबसाण णि चिटिलोपे इडाणीति सिध्यर्थे तत् अदंत  
त्वाभावेन तत्राप्ताप्तेः। पदं विभज्यते इति तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्यात् श्रुत क्रमानुरोधेन च पूर्वमाकारस्ततोऽनुगिति बोध्यं

रामः  
८२

ब्रह्मणीत्यत्र तद्वाधेपि प्रकृतेवाधेमानाभावः १९

स्पष्टार्थे दीर्घाकारभादेश उक्तः। प्रसंगादिति इडादिशब्दे इति भावः। अकारोच्चारणेति अनुकीति शेषः। अक्षोपो न इत्य  
स्य बाधेनेति अक्षोपो न इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्वहू ब्रीहेरूपस इति सूत्रभाष्यसंमततयाऽकारा  
भावेऽवश्यप्राप्तस्याक्षोपो न इत्यस्य बाधेनाकारोच्चारणस्य चारितार्थादित्यर्थः। न भविष्यतीति एवं वनतद्वाधार्थमक  
रोच्चारणमिति पररूपस्य तेन बाध इति भावः। पररूपबाधनार्थमिति अक्षोपबाधनेन वरितार्थस्य पररूपबाधकत्वे माना  
भावेनेंद्रादेषरूपबाधनायां कारोच्चारणस्यावश्यकत्वेन त्वडक्तकल्पनाऽनवकाश इति भावः। डी विति इंडवसुणेति सूत्रं  
त्विं डीत्यादिव्याहृत्यर्थमुदाहृत्य निवृत्तिस्वरेण च स्वरेण विशेष इति भावः। सुबुत्पत्तेरिति टाबुत्पत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्। बहुलग्रह  
णादिति तत एव गतिकारकेत्यादेरित्यलेनाप्रवृत्तिरिति भावः। सुखादिभ्य इति सुखादयश्च सुखादिभ्यः कर्तृ वेदनायामि  
त्यत्र पठिताः सुखदुःखरुद्धादयः। सरुदारव्याता नेर्गोलेत्यंत द्वितीयं लक्षणं तत्राख्यातमुपदेश इत्याशयेनाह। एकस्यामि  
त्यादि। आसणत्वमप्येवं तत्पितृपितामहादौ सुग्रहमिति बोध्यम्। इयं वनाकृतिग्रहणां आसणक्षत्रियाधाकारस्य समता  
दिति बोध्यम्। बाधते इति गोत्राणि इति शेषः। प्रतीकमादायेति ओपगवीत्यस्य गोत्रानंतरपत्यसाधारणत्वेन विशेष्य  
तदुक्तिरुपेक्ष्येत्यर्थः। एतेन जातिलक्षणे एको गोत्रे इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन पारिभाषिकगोत्रस्येव ग्रहणं अवन्तीत्या  
देर्गोत्रवारोपेण जातित्वमिति प्राचीनोक्तमडुष्टमित्यपास्तं लिंगविशिष्टेति यत्तु लिंगबोधकप्रत्ययांतत्वरूपलिंगवैशि  
ष्ट्यस्य प्रातिपदिकत्वस्य बलाभाय पूर्वोक्तत्वरूपलक्षणादिव्योरावश्यकत्वेन उभयत आश्रयणं तादिवत्त्वाभावात् नात्रेयमिति।

मुक्तमेणयथा  
सर्वम्

तया तादृशप्रत्ययान्तत्वस्य प्रातिपदिकत्वस्य च यत्र प्रकृतौ स तातादृशस्य प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहो बोध्यते तस्यामुभयोः श्रयणात् तद्वात्रोतादिवत्सूत्रा  
धीनमिति तदप्रवृत्त्यासाधिनप्रवर्तते कर्त्री इंडनीत्यादौ तत्प्रवृत्तिं विनापितयोः सत्वात्ताप्रवर्तन एवेति न वेत्यर्थं तस्या इति धनितं नात्रेयमित्यनेन १९



सिद्धांतरीत्याऽहं सौ क्रमेणानिरावहे ३- अतएवस्यतस्यसर्वत्रसत्त्वात् १- परिभाषाप्रतिनिमित्तकोटौ २-  
 = ननुअंतवत्सत्त्वैतदतिदेशात्प्रातिपदिकत्वेप्रवर्ततेवान- नाद्यः कुरुत्स्वराद्ये कदेशविहितन्यायेनतत्त्वसत्त्वात्- नाल्यइत्याह- इदंणीति १-

श. ६  
 ८३

तत्राहंणीत्यसि व्यापत्तेः। तस्मात्प्रातिपदिकत्वेयोगेनकश्चित्नापिलिंगाविशेषप्रातिपदिकस्येतिपरिभाषाप्यप्रते-  
 त्याप्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्मीणांलिंगप्रत्ययविशिष्टेतिदेशाच्चेतिदिक्। ननुसमस्यधिकरणेवेतिनिर्देशेनविभक्त्येकादेश-  
 स्यांतवत्त्वाभावश्चापनाहंत्सर्गस्यासार्वत्रिकत्वाच्च- इत्यस्यसत्वप्रधानेएवप्रवृत्तेऽप्य- कांडेइत्यादौनदोषोतआह। अत्रश्रुतिपत्रे-  
 ति- वचनमिति- इत्यादिपठितमित्यर्थः। उपमानाभावादिति- उपमानंसादृश्यंतदभावात्। तस्यसमासावाच्यत्वादित्यर्थः।  
 यद्वैपमानत्वेनप्रतीत्यभावादित्यर्थः। शफेरुरित्यत्रापिसादृश्यमूलकः शफल्वारोपो ननुतत्प्रतीतिरितिभावः। एवंचकरभो-  
 रुशदेनेआरोपविवक्षायामूरु- नभवत्येव- एतेनकरोरुभिरितिआख्यातं- एकेइति- तस्यभाष्यानुक्तत्वात्साधुत्वेननियामक-  
 तेत्यसुचिरत्राडीधिति- अतएवनप्राचीतिस्त्रेयोधेयादिग्रहणंवरितार्थेतिदिपश्चादियेधेयादिभ्यामणत्रावितिस्वार्थि-  
 काजोतेश्वेतिप्राप्तलुकोनिषेधार्थ- तत्फलंवाजंतत्वा- डीन्यथास्यात्- ह्यंतत्वा- डीमाभूदिति- नरशब्दादिति- यद्यपिनर-  
 देननारीसिद्धानरीचपुंयोगेड्वारात्तथापिनरत्वज्ञातिमात्रप्रतिपादनेक्षायानरीत्यस्यवारणार्थंनरग्रहणंबोधं- ननुह्रि-  
 विधानसामर्थ्याधोपबाधोतआह। गुणोक्ति- अलोत्पपरिभाषावाधएवन्याय्यइतिभावः। अंतर्गत्वेनेति- सामर्थ्याद्वा-  
 धोत्पनुचितः- न्यायप्राप्तबाधस्तुचितएवेतिभावः। कथंचिदिति- सन्नियोगशिष्टत्वानंगीकारेणेत्यर्थः। तत्कथमिति- स्या-  
 नेतरतमेइतिसमर्थत- पाठस्यभाष्येकुमार्यत्रेत्यादौयणनापत्याद्विषयत्वादितिभावः। परिभाषयोऽिति- तद्व्याख्यात-  
 यानुसारेणेदंतेहिअलोत्पस्येत्यस्येवबाधोनत्वंतरतमपरिभाषायाइतिव्याख्यातं- व्याख्येयमिति- ननरयोऽस्त्यावर्तते

रामः  
 ८३

ननुकोशबलात्पुत्रशब्दादपिस्त्रीबोधोपहितआह- तजोत- ३- पुंशब्देइत्यर्थेसाधुवचनत्वात् ३-

श्रुतेविशेषणेन्याकेवलस्येवोभयस्यनिरिन्नायोक्तिरित्यवहे ३-

कत्रपंवस्यर्थेषुहीताभ्यांडीन- नुर्नरोऽकारस्यवृद्धिरित्यर्थेइतिभावः। अतएववानरशब्दे- नातिप्रसंगः। यतो नरश-  
 द्वाडीनृतदीयरेफरंतसंबन्धकारस्येववृद्धिविधानात्वा नरेनरस्यानर्थक्यात्ततो नडीनिनिबोधम्- तदाहंधिकमिति-  
 अमरोक्तेरिति- तत्रस्त्रीत्वबोधेइकारसमभिव्याहारसंज्ञ- केवलाकारांतपुत्रशब्दसुपुंस्त्वविशिष्टस्येवबोधकः। अतए-  
 वसपुत्रइत्यतो नसंदेहः। पुंमांसं पुत्रमाधेहीत्यादौपुंस्त्वेनविशेषणत्वतिशायितपुंस्त्वबोधनायेतिभावः। अतए-  
 वितावीजंनुसूतादिपुंशब्देभ्यः परेडीनंतैतत्पुंस्त्वेनपुंशब्दात्परपुत्रशब्दांततत्पुंस्त्वेनपुत्रस्यादिसुदातइ-  
 त्यर्थकेनालिंगविशिष्टपरिभाषयापुंशब्देकारोदानत्वं- पुत्रादेशेननतत्प्रवृत्तिः- साधुबंधकत्वात्तत्रोदाननिवृत्ति-  
 स्वरेणांतोदानत्वमिति- नादि- न्याकोशेपुत्रस्येत्यस्यपुत्रदिअप्रवृत्तितु नफलम्- एतत्संबन्धवः परस्यपरआदिनीश-  
 दपरत्वासंभवात्पूर्वो नरसाहचर्येणचतत्पुंस्त्वएव। एतेनबहुव्रीहोडीवर्थमिदमित्यपासामृष्टितउपसर्जनत्वेनतत्रडी-  
 पोप्राप्तेत्येतिदिक्। अतएवसामर्थ्यादिति- यद्व- अतएवसामान्यग्रहणाविधातार्थेति- तत्करणसामर्थ्यादित्यर्थः। धो-  
 तकत्वाच्चेत्यपिबोधम्। अतएवनामिति- तेनाल्यार्थेग्रामटिकादयः साधवः। इदंभाष्येनदृश्यते। अप- प्राप्ति- डी-  
 वादिषुड- स्येत्यंशानुबुद्ध- इतिस्त्रकारणेनसेत्यतिदीवादयएववातेसंनु- तद्वि- तत्त्वात्प्रातिपदिकत्वेपिफिद्वस्वरे-  
 नाप्रकृतिप्रत्ययविभागभूत्येवतत्प्रवृत्तेः। पकारपकारभि- नाधुबंधवैयर्थ्यापिनेत्यातएवसिद्धांतैलिंगाविशिष्ट-

इतिप्रमाणविशेषेनोक्तं तत्रविषयस्यपरिभाषा- नादितिभावः ३-

संभवात्- पुत्रदः स्थानिकप्रवेनडाहित शब्दे- विनषडितिनिषेधो नतस्य- तजोभ्यस्त्री डी- पुमात्रवाधकत्वात्- हि- त्वसामर्थ्या- इ- इ- वा- धिकं-  
 तत्पुंस्त्वेवप्रवर्ततेकारेसत्या- गृह्येतिस्त्रेउपसर्गस्यानात- त- डी- न्याय-  
 ननुनरशब्दाडीपदवाच्यत्वादिसादृश्येनाशंकते- पुत्रदेशे ३-



ले. रा. रत्न

८४

कालेयं ५

म. र. वन. र. रा. रा. प. ने. हे. न. र. यं

अपदेशि व. द. वे. न. ३

परिभाषयानात्र फि. र. स्वरः। डा. प्रत्ययो वजाती यडकारानु बंधश्च न कार्य इत्यपुं रं ला. च. व. म.। दितो पस्य नस्तद्वित इत्यनेनै  
 वसिद्धेः। यस्येतिलोपे इति ओडः स्यामिति वार्तिकस्यापुपलक्षणं। ओडो गेति नचेत्तत्र हणं डी वादिषु तद्वित कार्या  
 भावज्ञापनार्थेनेन पड्दीत्यादौ नैर्गुणशिते वाच्यम्। कुरु रत्यादिसि व्यर्थे स्त्री प्रत्ययेषु तदभावज्ञापने आसुरायणीत्यादौ  
 स्त्रेपियस्येतिलोपानापत्तेस्त एव दंडिनीत्यादौ दितोपोनेति दिक्। मिश्री करोतीति आत्मानमिति शेषः। दिगिति दिगु  
 र्यसु पाठस्य विकाराभावमात्रात्पर्यकत्वे र्वादीनामप्यभावापत्तिः। अतएव पुवतीकरणमर्थस्थितं दधीत्यादिप्रयो  
 गसिद्धिः। पुवतिशब्दे लिंगविशेषपरिभाषयेव प्रातिपदिककार्ये सिद्धे तद्वित इत्यधिकारो लिंगविशेषपरिभाषा  
 नित्यत्वज्ञापनार्थ इति दिक्॥ ॥ रतिस्त्री प्रत्ययाः ॥ ॥ नीलरूपवदिति प्रत्ययस्यादिति सूत्रेण नासु चत इति भाष्य  
 प्रयोगेणैकविधाधवा नादस्यापि सूचना कर्मधारया मत्वर्थीयोपे काचिदिति शपना नैतत्प्रयोगानुपपत्तिरिति  
 बोध्यं। नामार्थयोरिति नामार्थश्च नामार्थश्चेत्येकशेषः। अमेद संसर्ग इति यद्यप्यभेदो न संसर्गः राहोः शिर इत्या  
 दावौ पाधिकभेदेन पञ्चपदादनस्य भाष्ये कृतत्वात् तथापि संबंधानवच्छिन्नविशेषविशेषणभावसंस्पृश्यतेन राहो  
 नामिधाना नदोष इति बोध्यम्। पुपत्तेरिति नीलमुत्पलमित्यादौ तथा कृतत्वादिति भावः। अथ अर्थबहुव्रीहाविति  
 अत्र षष्ठीपदं सप्तम्या अपुपलक्षणं वीरः पुष्पायस्मिन्नित्यत्राप्यभिचारः एवं च प्राप्नोदकादावित्यर्थः। न च व्यपेक्षावादे

अमेद संसर्गः  
 रामः  
 ८४

सर्वग्रंथकृद्वाचारा नुपपत्तिरूपः २ः

इतरं ३

अ तत्संसर्गकान्वयव्यपेक्षारः

वार्तिककृताशुचितेपि सूत्रमतेपि तस्या वक्ष्य कलंदिगर्थः ६ एवं च मुरव्यं शप्यमिदमेव बस्यमाणस्य साध्यत्वं नु एतन्मूलत्वात् फलति अतो नाचारितार्थेपु संसर्गभेदे नियतत्वात् अस्या जेवमानमाह ४ः  
 यद्यपि प्राप्ता नंदोयमिन्नितिकर्मणोधिकरणत्वविवक्षया तत्रापि स तथापि तस्य शेषत्वेन विवक्षायां षष्ठा मविमंभेन मूलासंगतिः। एवं च प्रसिद्ध षष्ठी सप्तम्यर्थबहुव्रीहेश्चिजगुवी पुपुषक इत्यतो  
 न्यबहुव्रीहादित्यर्थः। क्रियाशब्दाद्यदित इति यावत् १-

अनभिधाने प्रमाणं तु अभिहिते प्रथमेत्यादि वार्तिकन्यासः। न च तन्यासे द्रोणो ग्रीहिमित्यस्य प्रसंगोक्तिः ननु वार्तिकमते सार्थिः कुडवमनयोः समाना  
 धिकरणतया समर्थत्वेन इत्युसोरिति च त्वदिकल्याप्रतिनिः। सूत्रमते तु परिच्छेदपरिच्छेदकभावेन अन्वयात् सामानाधिकरण्याभावेन समर्थत्वे तत्रा  
 प्तिरिति विरुद्धमतमाह सार्थिः कुडवेत्यादि १०=

जातावेकवचनं २ः

धान्यस्य हनोत्यागेन विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यस्य सिद्धतया प्रकारीभूतकर्त्रे रिकस्याभेदे नैवा च्यात्क व्यभिचार इति  
 वाच्यम्। नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरेवाच्यः सचाभेदे नैवोति पदार्थः पदार्थेनेत्वे तसि द्रो नियम इति नामजन्यप्रतीतिवि  
 शेष्ययोरेवाच्यः नियमस्य व्यभिचार इत्याशयात्। पचतीत्यादौ तज्ज्ञाद्योतकतया प्रत्ययार्थमाधान्यत्या  
 गेप्यत्र तस्यागेमानाभाव इत्यर्थे। प्राप्तावुदकस्य कर्तृतयाच्यः तस्य कर्मणो लक्षणेति नैपुणं। अन्यपदार्थस्य इत्थ  
 पादत्वात्। एकार्थीभावेति। एवं चैकैवोपस्थितिर्बुत्पत्यश्च भिन्नोपस्थिति विषया इति न दोष इति भावः। एतेन राजपुत्र  
 इत्यादौ व्यभिचारः राजपदार्थपुत्रपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवाच्यः संबंधिलक्षणायां तु नमानमित्यपास्तम्। ना  
 पीति घटश्चेत्यादौ समुच्चयस्य घटेभेदसंबंधेनाच्य इति भावः। द्योतकतेति घटपदेनैव विशिष्टस्योपस्थितिरिति तत्रा  
 च्यस्यैवाभाव इति भावः। अतएवा नुभूयते इत्यादौ सकर्मकत्वं निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणाददोषः इत्यर्थे। देवतार्थके  
 ति आमिसां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्वित इति मीमांसकमते इति शेषः। एकार्थीभाववादीनामस्या कंतु विशिष्टोपस्थि  
 त्या तत्रापीदृशाच्यो दुर्लभ एव। द्रोणो ग्रीहिमानयेत्यादित्वनभिधानां सार्थिः कुडवमात्रमित्यादौ बलविकल्पेपि व्य  
 वस्थितविभाषयानेति दिक्। वस्तुतसि इ समानाधिकरणे प्रथमेतिलसणे कवाक्यतया परिमाणेत्यस्य परिमाणोवर्तमा  
 नाप्रातिपदिकादित्येवार्थः। न च प्रातिपदिकार्थत्वात् सिद्धिः। प्रशन्नेनेमि ततदा अय इव्ययोरेवात्र प्रातिपदिकार्थपदेन

द्योतकवादे ५=

ननु कृमिति तथा चैतत्पक्षे उदकस्य सामार्थ्यस्य प्राप्तिरूपनामार्थेन सह अमेदातिरिक्तसंबंधेनाच्यत्वात् नामार्थयो रिति व्युत्पत्तावर्थपदस्याविशेष्य  
 रूपार्थकत्वाभावेपि व्यभिचार इति नैवाच्यम्। एतत्पक्षस्थे वडुलत्वादिति भावः ९= प्राप्नोदकादौ प्राप्त्यादिपदानिकर्त्रीदिप्रकारकप्राप्तिक्रियार्थकानिका  
 अनभिधाने व्यवस्थितविभाषाश्रये वमानाभावो दिगर्थः २ः

एकस्मिन् क्रियायर्थकानिवाततत्संबंधिनामादितलसणेति परेषां स्थितिः



४ पुनरुक्तोक्तिमते दोषाभावेऽपि प्रातिपदिके सैतिन्ये सादृश्यस्याधिक्यस्याभावात्कथं प्रथमेत्यत आह-तुल्येति-यद्यपि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमत्र-तदुत्तरत्वप्रत्ययेनाभिहितेत्येवम्-  
तथा बलिगस्याधिक्यजन्योऽपि लिङ्गमात्राधिक्यस्याभावाच्चिन्ताधिक्येऽप्यनेनापि नासिद्धिरित्याह १-

श.र.  
८५

अथतोषस्थानिकत्वादिनिष्ठं चेत्पर्यः १ =

अहणोऽहोणादिपदानां च श्रेणत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तं परिमाणत्वेन परिमाणं तु लिंगवद्विशेष्यान्वयेव। श्रेणः परिमाण  
मिति तु द्वौ ज्ञानावित्यादिवदुपपन्नः श्रेणत्वादिवेयत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमाना  
धिकरणो धर्मः। श्रेणः खारी आरु क मिलेवतदुदाहरणं भाष्योक्तं साधु। श्रेणो ब्रीहिरिति तु सिंहो माणावक इतवद्वेशणा  
या साधु। लक्षणा च शक्यतावच्छेदकारोपएव। एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य लिंगः। लिंगप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहरणं अ  
न्ये सर्वे लिंगाद्याधिक्यस्य। परिमाणग्रहणं परिच्छेदकमात्रोपलक्षणं तद्वन्यमाह। एतावदेव सुवचमिति। नियतोपस्थि  
तिकत्वमिति। तद्वै प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपं परिमाणं च प्रातिपदिकां श्रेणं लिंगप्रत्ययविशिष्टं श्रेणुलिंगं महत्त्वादि  
कं च ततो नियतोपस्थितिकमिति तत्सर्वतदर्थत्वेन गृह्यते। लिंगोदाहरणं तदस्तदमिति बोध्यम्। अकारांतप्रातिपदिका  
त्वं स्यापिनियमेनानुपस्थितेस्तस्य तदर्थत्वाभावात्। सान्त्यादिति। न च लिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धिः। यथान्यासे प्रा  
तिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रययोरेव ग्रहणेन लिंगग्रहणेन तन्मात्राधिक्यस्यैव ग्रहणेन हिमानीत्यादौ महत्त्वस्याधि  
क्यसत्त्वेन तदसिद्धिरित्याशयात्। श्रेणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापिनियतोपस्थित्या तदपि तदर्थ एवेति तेभ्यः प्रथमा सिद्धिः।  
परिमाणग्रहणस्य मूलोक्तार्थकत्वे तु तथा बोधार्थं तस्यावश्यकत्वेनैतावदेव सुवचमित्युक्तेरसंगतिः स्पष्टैव। लक्षणा चेति। इ  
दं स्वरूपकथनं ननु प्रकृतोपयोगिः। पदस्य स्वार्थ एवाचारव्यातस्य पदान्तरसमभिव्याहारे लक्षणोति सिद्धं तत्। लक्षणांतर्भूतेति सा

बन्धितसिंहे सिंगंधः

गुरुकुलवत्सभाः ४

समः  
उभ

सूत्रव्याख्यानप्रारंभे ४ =

भाष्यकारस्य

दृश्यसंबन्धमूलकलक्षणायाएवगोणीत्वमितिभावः। एतदेवेतिमीमांसकरीत्येदं। त्रिकं स्वार्थइव्यालंगतम। इत्यंश्रीयतेइत्यनेनसूत्रारंभेस्यानाश्रयणंधुनितं। एवंचलिंगस्यापिस्वमोर्नपुंसकादित्यादिश्रास्त्रबलेनप्रातिपदिकार्थत्वात्तत्रापिसिद्धिरितिभावः। विवित्रत्वेपीति। क्वचिद्विचित्रस्यनियमेनभानंक्वचिदनियमेनेत्येवंविचित्रत्वेपिश्रुत्यर्थः। नदाहनियमांशेति। नियतोपस्थितिकइत्यप्रनियमांशेत्यर्थः। इत्येवसारमिति। प्रातिपदिकग्रहणस्यसूत्रोपक्रमेसंख्याविध्येकवाक्यतयाव्ययेभ्योप्राप्त्यातेभ्योविधानार्थत्वंवदतातद्धितश्चासर्वविभक्तिर्बहुवित्यादिसूत्रेषुअव्ययेभ्यःप्रकारांतरेणविभक्तिंसाधयताप्रातिपदिकग्रहणंप्रत्यारब्धातंभाष्यसता। स्वादीनांप्रातिपदिकादेवविधानेनकस्यार्थेइत्याकांक्षायांयस्मात्त्वादिविधित्तर्यइत्यस्यतामइतिभावः। उपवासतद्ग्रेणत्वरोपात्। इतिवदिति। अत्रयथावाहीकेगोत्वोपस्तद्वत्त्वचनग्रहणप्रत्यारब्धानोपायमाह। एकइत्यादि। एतदनभिहितइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं। न्याय्यत्वादिति। इदंयथान्यासेप्यावश्यकं। अन्यथाएकादिषुक्वनविपर्ययोडुर्वारःस्यादितिभावः। शापकेनेति। ननुप्रातिपदिकार्थेएवेतिनियमात्तदाधिक्येऽप्राप्तोकिंशापकेनेतिवेन। यथाकर्मण्येवद्वितीयेतिनियमेनकर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थांतरस्येवव्यावृत्तिर्ननुतत्समानाधिकरणार्थांतरस्यांतरेवगोदोधिपयइत्यादावपादानत्वादिसाक्तबोधोपेद्वितीयाभवतितथाप्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थांतरस्येवव्यावृत्तिःस्यान्ननुतत्त्वैएवकर्मत्वादोरेतिभावः। नचप्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थांतरस्याप्रसिध्यानियमव्यावृत्त्याप्रसिद्धिरितिनियमसामर्थ्यात्तत्समानाधिकरणार्थांतरस्यापिते

८३३



इत्येवकेवलपदव्यावर्त्यप्रदर्शकतयान्वयेऽप्यं४ तद्विशिष्टाधारतत्प्राप्तिः कारकं वा व्यावर्त्यः इत्यर्थः ४=

इत्यर्थकप्रत्ययनियमादित्यर्थः २=

अस्य वृत्ततत्त्वपदव्यावर्त्यः सत्ताप्रत्ययवभासने इत्यर्थः न योर्थः सत्त्वादिवाक्ये पत्रे नमि

श.र.  
८६

नव्यावृत्तिरिति वाच्यं प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमानुनिर्णयक इति धारतेरेव फलत्वात् तत्सत्त्वे तु कर्मादियोग्यार्थक प्रातिपदिकार्थे तद्वि  
हितत्वात् इत्यर्थः न दोषः। संख्याधिक्येन भवत्येवमेकयो रित्यादिभिरस्यैकवाक्यत्वात् वाच्यं किं तत्तां गु अर्थनियममाश्रित्य  
मात्रग्रहणं संबोधने वेति सूत्रे लिंगादिग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति दिक्। अत्रापि प्रातिपदिके प्रात्यादिना रूप्यते इति मुत्पत्त्या जा  
त्यादिधर्मविशिष्ट इत्यर्थः। ननु खेरादीनामप्याधारतां लविशिष्टाधारता शक्तिर्वा येति तदप्रसिद्धिरित्यतस्तु वाच्यं न लि  
गेति इह शक्ता इति अमुकलिंगादिरित्यर्थः। ननु सन्नित्याकारकप्रतीत्यभावे विअस्तिसामानाधिकरण्यस्यादत आ  
ह अस्यादीति विरोधावेति सन्न इत्यनेन सामानाधिकरण्येकारकत्वं दुर्वात्वादिति भावः। वाक्यशेषविरोधाच्चेति तत्सत्त्वे  
लिंगादेरपि संभवेन तद्विरोध इति भावः। अत्रापि येति ततः सन्नित्याकारकप्रतीतेरभावादिति भावः। अधिकव्यवच्छेदादिति  
रुस्तत्वादेः सत्तालिंगाभ्यामधिकस्यमानादिति भावः। अलिङ्गेति अलिङ्गसंख्यावेतौ केवलं अनाश्रितौ नरपेक्षालिंगा  
दिनिरपेक्षं स्वार्थं जात्याद्या हतु रित्यवयवः। अत्रापि विति प्रकारताया विशेष्यनिरूपितत्वात् कारकादीत्यादिना लिंगासिद्धि  
तादिति ओत्सूत्रे केयटे सुहृदमेतत् इदमेव युक्तं विशिष्टरूपोपादानाभावादस्या अत्राह तैर्द्रिणादिशब्दा नालाक्षणीक  
त्वेपि गोपालाभावाच्चेत्यपि बोध्यं संबोधनपदमिति अत्र पुंनराजः। आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति वाक्यलक्ष  
णं तत्रास्य क्रियाविशेषणत्वाभावे वाक्यत्वं न स्यादिति समानवाक्ये इति प्रकृत्यविहितो निघातो न स्यादिति भावः  
इति वस्तुतस्तु एवं सति न घायत कूलं तत्र तिष्ठतीत्याद्यर्थकेन घातिष्ठतिकूले इत्यादौ पञ्चतस्य क्रियायां विशेषणत्वा

पंचकारकस्यास्य  
लेनादिपदार्थमाह

रामः  
८६

अजात्यादीत्येतत् प्रकारान्तरेण व्यावर्त्ये एवं सति प्रातिपदिके गोपलक्षणा मविवक्षितं वा आदिना स्वार्थादिपंचसु लिंगादिपरिग्रहः एवं बालिगादि विशिष्टं हं हं  
दिक्ष्वावर्त्यस्तद्विधौ व्यर्थं लक्ष्यः १०= प्राप्तिं प्रादिरेकत्वादि विशिष्टः उच्चैराद्यव्यवर्त्य इति न वाक्यते वक्तुं ८=

साक्षात्क्रियावाच्यत्वे एव वाक्यत्वांगीकारे ९=

क्रियासु विनियोगफलकोऽभिमुखीभावः संबोधनमिति हर्षुक्तैः प्रकृते वज्रजने विनियोगा

हरि विरोधात् तत्तां गुपप नित्यः ४ अत्रानस्येव विधेयत्वेन विध्यसंभवादाह ४=

भावात्तद्वदितस्य वाक्यत्वाना पत्रो समर्थसूत्रभाष्यसंमतनिघातस्य तत्रानापत्तिः। तस्मान्न विरोधणमित्यस्य साक्षा  
दन्यद्वारा वायद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थो वक्ष्यं वाच्यः। एतेन यतः यदात्परस्य पदस्य निघातादयः क्रियंते तयोः परस्य  
राच्यनियम इत्यपत्तं एवं वेतनास्य क्रियाचयसाधकं। वाच्यतो वज्रजने देवदत्तेत्यादौ जानीहीति शेषस्तत्र वज्रजनस्य क  
र्मत्वेन देवदत्तस्योद्देश्यत्वेनाच्यान्न दोषः। प्राप्तकाले त्रलोद् इति दिक्। इति प्रथमा। आश्रोते रित्यादि अनेन व्याख्या  
ना क्रियाशब्द एवात्रे सितशब्देन त्वभिप्रेतपरोरुद्ध इति सूचयति आश्रुमिति संबन्धमित्यर्थः। केनेति करणाकांक्षाप्र  
दर्शनं विशेषणीभूतेनेति कर्तृपदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः। उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पनेमानाभावादि  
तिभावः। लभ्यते इति एवं वेसितपदेन कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रय उच्यते यथा तंदुलं पचतीति फलस्यापि व्यप  
देशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात् कर्मत्वं अतएव तत्समानाधिकरणो शोभनं पचतीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः। वाक्यमित्येति  
योगविभागेनेत्यर्थः। संज्ञाविधीयते इति तदुक्तं भाष्ये। किमिदं कारक इति संज्ञा निर्देश इति वाक्यभेदं दर्शयति अ  
पाये इत्यादिना। न चेवमप्येकसंज्ञाधिकारात्पर्यायापत्तिः। न च क्रियाजनकानां संज्ञानामाक्षेपेण तेषां योगविभा  
गानुवृत्तिभ्यां विनापि कारकसंज्ञाविधानेन पर्याये सिद्धे योगविभागानुवृत्त्या प्रतिवाक्यं संज्ञाविधानं समावेशार्थमि  
ति वाच्यम्। आक्षेपे क्रियाजनकमात्रस्य संज्ञापत्रो न दृश्रुतमित्यादौ स्वरवारणाय कारकाद्देत्यादौ स्वरितपाठाद्याश्र

भावात्तत्त्वस्यादत आह ३=

कर्तृपदसाहितेन तमां गुपादानं तत्फलस्य वक्ष्यमाणत्वात् ८=



श.र.  
८७

यणेधिकगौरवादित्यत आह पुनः कारकेति विभक्तेषु पादानमित्यादिषु तदनुवृत्त्या तदनुवादेन विशेषसंज्ञाविधानादि  
त्यर्थः। समावेशपक्षं तु ग्रामेवासइत्यादि अधिकारणात्वात्समसीकारकत्वात् तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेति बोध्यं करोतीति।  
क्रियाजनयतीत्यर्थः। ब्राह्मणस्य पुत्रमिति अत्राकथितं वेत्यनेन पृच्छिकर्मपुत्रनिमित्तस्य कर्मत्वापत्तिः। क्रियाजन  
कत्वं तु न तस्य पुत्रेणान्यथा सिद्धेः। अकथितं वेत्येतत्प्राप्तापादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ च प्रवर्तते अतएव  
स्य न क्रियाव्यय इत्याह। नीत्विति करोतीति स्वजनकत्वेनेताव्यपदेशां करोतीत्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये। यावद्व्याक्रिया  
यमिति तावत्कारके इति क्रियायां विषय इत्यर्थः। विषयत्वं जनकत्वेनेति बोध्यं। क्रियाव्ययिनामिति क्रियाव्यय  
योग्यतावच्छेदक क्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः। अतएव नटश्रुतमित्यादौ न दोषः। क्रियाव्ययीत्यर्थ इति  
तदवयवयोग्यतावच्छेदक क्रियाजनकत्ववदित्यर्थः। यथाश्रुतं तु न युक्तं कारकाणां भावनावयव इति वाक्यस्य घटत्व  
तां घटत्ववत्तेत्येतत्तुल्यतापत्तेः। अतएव भाष्ये क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्तं तज्जनकत्वं वैषांतक्रियोपयोगि क्रि  
याश्रयत्वेनेति बोध्यं। अतएव वैषांतक्रियाव्ययः। क्रियाजनकमिति शास्त्रेण क्रियेत्याकांक्षोदयेन क्रियाया जनकाकांक्ष  
याचतत्रैवावयवस्योचितत्वात्। अविद्यमानस्य संप्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वमित्यलं तिस्रः। दिभिरिति ते  
देवतस्याः शक्तेरुक्तौ कदादिप्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्तावहतेः कर्मणि वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थे पितदनाप

रामः  
८७

=२ ननु भवत आसिका भवतः शायिकेत्यादावुभयप्राप्तिविषयासत्ता सर्वत्रैवेत्यतः कर्तृग्रहणस्य वैयर्थ्यमप्यसंगतं तत्रैव भावप्रत्यक्षांता कर्मकधातुयोगे क  
र्तृविषयी विधायकत्वेन कर्तृग्रहणस्य वारितार्थ्यादिति वेदत्राहुः। अकर्मकधातुयोगे देशकालादिरूपकर्मविषयताया अवच्छेदकावच्छेदेन सत्ता सर्वत्र

निरितिभावः। अनभिहितसूत्रमपि अभिधानविषये प्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्तौ ह्यभाव इत्यत्रैव तात्पर्यग्राहकमिति बोध्यं  
सावकाशेति मात्राग्रहणेन कर्मधिके प्रथमाया अप्रवृत्तेरिति भावः। प्रतीयमानमिति अतएव तिस्रः समानाधिकरणे प्र  
थमेति वार्तिकन्यासः संगच्छते अनावश्यकत्वादिति तदभिमानादित्यर्थः। संख्येति द्वे कयोः कर्मणि त्वेज्जमित्यादेरेक  
वाक्यतया व्येकर्मणीतिसप्रम्या द्वे कयोरिति सूत्रोपात्तैकत्वाद्यपेक्षत्वात् कर्मणि वदेकत्वं तत्रामित्यर्थे हि साविभक्त्य  
र्थ इति पक्षः। नवगुणानां वपरार्थत्वादिति न्यायेन कर्मणि एकत्वे वा मित्येवार्थ उचितः। संख्याया आश्रयापेक्षायां प्र  
त्यासत्ता कर्मादेरेव तत्त्वमित्युक्तेर्यो संगत इति वाच्यम्। संख्या संख्येययोर्नियमतः साकांक्षत्वेनेदं शेषव्येगुणयोरपि  
परस्परावयवीकारात्। स्पष्टं वेदमत्रैव कैयटे। तदेकत्वमेति प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः। एवं वा प्रधानकर्मादिविशेष  
णार्थभावश्च कंसूत्रमुक्तार्थानामिति न्यायश्च प्रधानार्थविषय एवेति भावः। कर्तव्यः कर्त इति नवात्रितीयातः परत्वा  
त्प्राप्तामपि प्रथमां बाधित्वा परत्वात्प्राप्तायाः वक्ष्याः कृत्यानामिति विभक्तसूत्रेण निषेधापत्तिस्तदधिकाराभावे उभय  
प्राप्तेः सत्तादिति वाच्यम्। अधिकाराभावे सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयसत्ता कर्मण्येव वक्ष्यापत्तौ कर्तृकर्मणोरिति सूत्र  
स्य कर्तृग्रहणस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्त्यात्मनो वक्ष्येति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनोभयोः प्रयोग एवो  
भयप्राप्तेर्वीच्यतया प्रकृतेनोभयप्राप्तिरित्याशयात् आकृष्टव्याग्रामं शाखेत्यत्र कृत्यानामिति विभक्तसूत्रस्य भाष्योदा  
हृतिः कर्तृग्रहणस्य वैयर्थ्यं क्रिश्च संगतैवेति सुविद्यो विभावयंतु अधिकं गतिबुद्धीति सूत्रेशदेदं शेषवरे स्पष्टम् २५



श. ५  
८८

हरणेभाश्चर्यपदकर्तृपदेष्वाहृत्योभयप्राप्तिर्निरूप्या इत्यादाविति आदिनाभवतोहामोश्वः कश्चेतत् कारकमिति  
संख्यायाः सर्वत्रविशेषणतयामानादेकत्वेत्यर्थः । हृष्टेशावेतिवदेकत्वेइतिसप्तमीआधेयस्याधारत्वाविव  
क्षयाएवंचैकत्वविशेषकर्मणीत्यर्थ इतिभावः । प्रत्याख्यातमिति न्यायेनैवसिद्धेरितिभावः । अनेनपंचकं प्रातिप  
दिकार्थपक्षेष्वावश्यकतास्त्वितानत्रयथाप्रातिपदिनोक्तैकर्मत्वादौभवतितथातिङादिभिरुक्तेपिस्त्यादतस्तद्वारणा  
र्थमिदं । एवंसंख्यातारक्तं चतुष्कंप्रातिपदिकार्थः संख्यामात्रंविभक्त्यर्थ इतिपक्षेष्वावश्यकं तत् । एवंकारकस्यवि  
भक्त्यर्थत्वंयत्रयत्रपक्षेतत्रतत्रानावश्यकमितिस्त्वितं प्रीतेरिति तत्प्रीतिरेवचतुभ्यफलजनिकेतिभावः । क्रियाव्या  
प्यत्वेनेति क्रियासंबन्धित्वेनेत्यर्थः तज्जन्यफलाश्रयत्वंहितत्वं एवमेवेति धात्वर्थएवविशेष्यइत्यर्थः । इयांस्तु वि  
शेषः । तत्रफलांशोविशेष्यः । कर्तरितुव्यापारांश इति । अतएवसुपआत्मनश्चित्सूत्रेभाष्यंरूप्यतेपुत्रइत्यर्थेपुत्री  
यतीतिनप्रयोगोभिन्नार्थत्वादिति यदाक्रियाफलस्यप्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदावाक्यमेव व्यापारप्राधान्ये  
उक्त्यजितिकैयटश्चयद्यप्ययमर्थः प्रतीकांतरेकैयटेनोक्तस्तथाप्यत्रापिसएवार्थ उचितः । अत्रैववेत्यन्यत्रविस्त  
रः । ननुन्यायादिग्रंथेप्रथमांतविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनात्तथैवयुक्तमित्यत आह । क्रियाप्रधानमिति  
इदंरूपसूत्रेभाष्ये । क्रियेति धात्वर्थोदाहृत्यस्यापि क्रियात्वेन व्यवहारोद्भूतः । तस्यार्थ इति आख्यातशब्देना

रामः  
८८

५२

त्रानियमेनजनकाकांक्षंविभक्त्यंतमारख्यातमारख्यातेनेत्यादौतथाप्रतीतेः रूपसूत्रेकैयटोपिआख्यातात्कालसंख्या  
साधनाद्यवगमेपितस्यक्रियाप्रधानत्वमिति नामान्धारख्यातजानीतिशांटायनोक्तोआख्यातावयवधातुजानीत्य  
र्थः । अतएवसर्वनामधातुजमाहेतितत्समानार्थकमुणादयश्चित्सूत्रेभाष्येपठितं । नैकंवाक्यमिति साधुइतिशेषः  
प्रथमांतविशेष्यकबोधेतुतस्यतत्त्वंड्वारमितिभावः । एवंचअस्यसाधुत्वापत्तेश्चाभावप्रधानमिति भावकालका  
रकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्यतत्रभावः प्रधानमिति तदर्थं तद्वाच्यकार आह । नामानीति । नामपदेनसुबंतमि  
तिवत्तद्वाच्येस्पष्टम् । तच्चाव्ययातिरिक्तमित्यन्यत्रनिरूपितं नमत्याख्यातार्थं प्रतिविशेषणीभवतीतिनामानीतितद्  
व्युत्पत्तिर्निरुक्तभाष्येदर्शिता । किंवैतन्निरुक्तोत्तरंयत्रोभेभावप्रधानेभवतइतिनिरुक्तेऽक्तंयत्रोभेनामारख्यातेभवतो  
वाक्येतत्रतेभावप्रधानेक्रियाप्रधानइत्यर्थकतयावत्तद्वाच्येतद्धारख्यातं अतः पूर्वनिरुक्तस्यव्याख्यानांतरंनदरणी  
यं । किंचकर्तृविशेष्यकबोधेऽप्यदोदनंदेवदत्तंपश्येतिप्रयोगः शतविधायकभाष्यकैयटयोरापादितः । यद्यप्यंत  
रंगाप्रथमांतथापिप्रधानानुरोधिनीद्वितीयावलवतीतितदाशयः । तदनुसारेणाहपश्येति । मृगस्यकर्मत्वेप्रधाना  
नुरोधिनीद्वितीयेत्येवस्यादितिभावः । उक्तंवेति हरिणोतिशेषः । तित्तंतसुबंतशब्देनतदर्थक्रियादिः । पाविक्रियाभवती  
त्यर्थ इति स्पष्टं । भूवादिसूत्रेभाष्येयोश्वमेधेनयजतेसब्रह्महत्यांतरतीत्यादौयत्कर्तृकायागाक्रियात्कर्तृकातराण्यक्रिये



त्येव बोधस्य न्यत्र विस्तरः। अपदार्थत्वादिति। तत्र ये पदजन्योपस्थिति विषयस्येव प्रकारत्वविशेष्यत्वस्वीकारात्पदाध्या-  
हारस्यात्रासंभवादिति भावः। प्रकारत्वेपीति। अपि नासर्वपक्षे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमिति समर्थसूत्रषष्ठीसूत्रभाष्यो-  
क्तः सिद्धांतः सूचितः। शब्दोपस्थितस्यापि संसर्गत्वं षष्ठ्यां सर्वैरंगीकृतमेव दृष्टेः। फलस्यापीति। अपि नापक्षस्त्यादौ व्या-  
पारस्य संग्रहः। तत्र तस्य फलं प्रति विशेषणत्वात्। इत्यमेव कर्मत्वमानविषये उक्त प्रकारेणैवेत्यर्थः। व्यवस्थेति। सर्वसं-  
मतेति शेषः। तद्वत्प्रकृतेपीति भावः। वस्तुतस्तत्रापि संसर्गतेव घटपदे घटघटत्वयोः समवायस्येव। उपस्थितपूर्वकं पृ-  
थगाकांक्षाया अदर्शनेनाध्याहारस्योक्ति संभवाभावादिति ध्येयम्। अतएव फलस्य कर्मत्वादेव तृतीयेति। तत्र तस्य क-  
रणत्वेनान्वयादिति भावः। दृष्टंतेति। शोभनं पचतीत्यादौ। तत्र नान्यनैयायिकवैयाकरणयोरुभयोरपि मते फलव्यापा-  
रयोः परस्परान्वयस्य सत्वेन तस्य दृष्टं तत्त्वोचित्यात्। पश्य मृगा इत्यादौ धावनदर्शनयोरन्वयस्य नैयायिकासंमततया  
साध्यत्वेन न दृष्टं तत्त्वमिति बोध्यम्। दर्शितिके। पश्य मृगो धावति पचतीत्यादौ। विशेषणसमर्पकादिति। अन्यबोधका-  
नै इत्यादि। दुस्तपपादत्वादिति। एवं च तथा प्रयोगाविलय एव स्यादिति भावः। गौरवादिति। एकवाक्यतया न्वये संभवाति अ-  
ध्याहारेण वाक्यभेदे गौरवमिति भावः। ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह। तस्य चेति। शतसूत्रस्येन भूवादिसूत्रस्ये-  
न नमुनिवचनेन विरोध इति बोध्यं। अकिंचित्करत्वादिति। सषीणामेकवाक्यतया बोधे साधुत्वस्येच्छा सत्वे इति आदिना।

भवती ४

स्तीति। एवं च तत्र द्वितीयादुर्वोरेति भावः। न चेदशेष्यत्वे विशिष्टस्य देवदत्तमृगादेः कर्मत्वं विशिष्टवाचकं च न प्रातिपदिक-  
मिति न दोषः। श्रुत्वाममैतमाहातम्यं तथा चोत्पत्तयः शुभा इति वदिति वाच्यं। नीलत्वविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपादनीयेनी-  
लं घटमित्यादौ द्वितीया नापत्तेः। श्रुत्वेत्यादित्वार्थमित्यतः मुनिविरुद्धविवारेण। क्रियाप्रधानमित्यत्र क्रियायाः प्राधा-  
न्यमाख्यातघटकप्रत्ययार्थापेक्षयैव बोध्यते। तो दृष्ट्यादिकं प्रतिधा-। तादेर्विशेषणत्वेन न क्षतिरिति दिक्। भाष्येति।  
भूवादिसूत्रस्य भाष्यं पचादयः क्रियाः भवति क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति तत्रोक्तं। वार्तिकं। शतविधायकस्थं तस्य क्रिया-  
विशिष्टक्रियाबोधस्य कर्मत्वस्वीकारेति। क्रियांतरनिरूपिततत्त्वस्वीकारे इत्यर्थः। कारकस्य करणादिकारकशक्तेः। ह-  
रिं न मे वेत्सु रं वायादित्यादौ हेतुहेतुमद्भावेनान्वयो न क्रियाकारकभावेणेति न दोषः। स्ववाचकधात्वर्थप्रतिपदकर्मत्वान्व-  
यः। करणत्वान्वयश्च नासत्वरूपताप्रतिबंधकः। शोभनं पचति ज्योतिश्चोमेन यजेतेत्यादौ दृष्टान्तात्। अन्यत्रेति। कर्मत्व-  
स्य सर्वत्र संसर्गतेवेति भाष्यसंमतपक्षेत्वाद्यमेव सारं। अभिहितेति। तत्रादिभिः कर्मादिशक्तेरभिधाने प्रातिपदिक-  
स्योद्भूतत्वं च कर्त्तृकेर्त्तमानत्वाभावाद्वितीयादेः कर्मादिशब्देभ्यश्चाप्रतिपत्तिरिति भावः। न स्याद्वितीति। पचधातुतरनिष्ठ-  
याभिधानादिति भावः। गुणाश्रयाः गुणानिरूपिताः प्रधानं प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिं। अनुरोधमेव विद्वद्वदयति।  
प्रधानविषयेति। गुणेनुक्तापि तद्वदुक्तवत्प्रतीयते। तुल्यन्यायाद्गुणानिरूपिता उक्तापि प्रधाननिरूपिता उक्तशक्तिव-



श. ५

७०

प्रकाशत इति अतएव प्राप्तादे आस्ते इत्यादौ सदिनिरूपिताधिकरणत्वस्योक्तत्वेऽप्यासि निरूपितस्यानभिधानेनाभिहितत्वात्  
 नमी सिद्धिः । इदं च स्वाडमिणमुनिनिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं । तत्र त्वभाष्यार्थानुवादिन्यो चेमे हरिकारिके इति अन्यत्र प्रपञ्चितं । एवमुभ  
 यनिरूपितशक्तेरनभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनी विभक्तिर्भवति यथा ग्रामाय गंतुं मिच्छति इति च । इष्य  
 ते ग्रामो गंतुमित्यादौ प्रधानेऽपि निरूपितशक्तेरभिधाने गुणानिरूपिताया अप्यभिधानात् न कदापि चतुर्थी द्वितीये गमेर्ग्रा  
 मः कर्मश्चेत्तूभे कर्मणी तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं । एवं बोध्यत्राप्तादृश्याशादोऽन्वय इत्येव प्रतीयते । अत्र प्रयोगे गमि क्रिया  
 पेक्षे द्वितीया चतुर्थ्यौ न कदापि भवत इति कैयटात् । एवं चैतद्विरोधादोदनं पक्षेऽप्यपीष्टमेवेति यत्केनचित्प्राचीनवस्तुतस्तु  
 पक्षेऽपि नासाधित्यं तेनोक्तं तदिति तु भूमिति बोधयस्वरूपव्याक्रियेव पराक्रियेति न्यायेन तथैवानुवदति वस्तुतस्त्वि  
 त्यादिना । अतएव स्वाडमीति सूत्रे भाष्ये तु मुक्ताणामुदाहरणः स्वान्वयिना समभिधायकत्वेनानुप्रयुज्यमानेन समानाधिकरणे  
 तद्व्यवहारके वक्तव्याः । तेन पक्षोदोऽभ्युपगते इत्यादावोदने द्वितीयान अन्यथा कृत्वा दस्य कर्तव्यापत्तौ पक्षिक्रिया कर्मत्व  
 स्यान्नभिधानासाध्यादेवेत्युक्ता नवक्तव्यं अव्ययकृताभावविधानादित्युक्तं । अनेन हि भाष्येणोभयत्र शास्त्रान्वय एव लभ्यते  
 तत्र वचनाभेदेषां प्रयोगाणामुपपत्त्यभावात् तस्याख्याने पिरुच्य कुरीत्यासनादिसूत्रस्य भाष्यसंमततयाऽभाव एवोचितः  
 एवं च कैयटोक्तं शुभं प्रितं हंतुं शक्यमित्यप्यसाधेव वचनाभेदसिद्धेः । तुमुनाश्चन्यक्रियानिरूपितशक्तेर्यं स्वभावो यत्त्व

रामः  
७०

समानाधिकरणगुणभूततुमुनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेः स्ववदभिहितत्वेनानभिहितत्वेनवा प्रकाश इति सुधियो विभा  
 वयंतु । अन्यतरेण सहेति । इदं प्राक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तं तद्वदेवेति बोध्यम् । मैवमिति । ग्रामं गच्छतीत्यादौ ईप्सितमलो  
 पलक्षितमुद्देश्यत्वं भासते एतत्सूत्रबोध्यकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यतासमानाधिकरणत्वात् । अतएव कर्मणायमभिप्रेतीति सू  
 त्रे कर्मणोऽप्यस्याभावेगां ददतीत्यत्र गोऽप्युद्देश्यतया तत्रैव पर्यायेण संप्रदानसंज्ञास्यादिति भाष्यकैयटोक्तं संगच्छते ।  
 चतुर्थ्या उद्देश्यत्वं वाच्यं तत्समानाधिकरणशक्तिर्वेति सर्वसंमतमिति भावः । फलांतरमप्याह । अग्नेरिति । ईप्सिततमपदा  
 भावे वारणार्थानामित्यस्यैव तदपवादत्वापत्तेः । नचाग्नेरित्यर्थः । तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् ।  
 वारयतेऽसंयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावाऽनुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्रापीप्सितशब्दः क्रियाशब्द एव ईप्सिततममित्युक्तोऽपि  
 सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमेनैवाधः । ईप्सिततमत्वं प्रकृतधात्वर्थप्रधानी भूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्व  
 र्थफलाश्रयत्वं अतएवाग्नेरौद्देश्यत्वप्रतीतिस्तत्रेति भावः । नवावश्यकमिति । द्वेष्यसंग्रहोऽपि व्याख्यानादेव भविष्यती  
 ति भावः । तस्यापीप्सिततमभिनत्वात् । एकरूप एवेति । इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वमानकृतत्वेऽप्यरहित इत्यर्थः । तदा  
 हेप्सीनीप्सादेरिति । इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वयोरादिना ईप्सागतप्रकर्षस्येत्यर्थः । उपयोगेपीति । स्वरूपतः सत्ये  
 ति भावः । तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकं तु भासत एव तदाह । अन्यलभ्यस्येवेति । भासमानोद्देश्यत्वेऽपि प्राप्तेनैव तत्रा



शहरलः

२१

~~आधारवाचिकेति~~ तदंभोवांभ्यांमर्थतश्चाविषयत्वादित्येवः आधारवाचिकेति श्रुमुपलक्षणं दिवोयो  
गेकरणवाचकत्वात् आधारपदेन वाचाधारता शक्तिमात्रं चेतै कर्तुरीप्सिततममिति लक्षणो विशिष्टस्य प्रवेशात्  
माणि कंगुर्वेशक्यमस्त्वित्यत आह क्रियाया इति फलस्य व्यापारस्य चेत्यर्थः देवदत्तादिशब्दो रिति आदिना तदंभं  
नन्वेवमाधारस्य धर्मिणोऽपि प्रकृत्या लाभः आधारत्वेना लाभः इत्यस्याधारत्वं न लभ्यमित्यत्रैव पर्यवसानात् तस्यैव श  
क्तिविशेषरूपस्य वाच्यत्वं युक्तं तस्य धर्मिसाक्षात्त्वादि विशेषणत्वं व्युक्तमिति चित्यं अभेद इति विशेष्यविशेषणभा  
व इत्यर्थः वाक्यार्थ इति हरिभजतीत्यत्रेति शेषः फलमिति कर्तुरित्यादिविहितकर्मसंज्ञकविषये फलमित्यर्थः व्या  
पार इति कर्तृविषयोऽस्वाश्रयेति स्यात्प्राप्य च तित्तुलमित्यत्र कर्मद्वारा धिकरणं भूतत्वे देवदत्तः पवतीत्यादौ कर्तृ  
द्वारा धिकरणं फलीभूते इति पदजोपस्थिता वविशेषे पितृफलभूतेशाब्दबोधे इत्यर्थः श्रुमुपलक्षणं संज्ञार्थस्य नि  
मित्तत्वे तत्संज्ञाप्रकारिकेवोपस्थितिरिति कर्मत्वादिनैवोपस्थितेस्तत्रापि कैलक्षण्यमस्तीत्यन्यत्र विस्तरः तन्निष्ठधर्म  
स्येति आधारेतरा ह नित्वे सा तिस कलाधार इति त्वरूपस्येत्यर्थः आधारता तु शक्तिविशेषरूपा खंडे वेत्याशयः न च आधारतैव  
निरूपकाश्रयसंबंधभेदेन भिन्ना आश्रयता त्वमखंडमिति न गोरवमत आह कर्मणीति लोके चर्मादिपदानां धर्मिपरता  
यादृष्टत्वेन सूत्रे पितृपरतैवोचितेति भावः आधारस्यैव शक्तत्वेनानंताधारतानां आधारत्वात्वेनानुगमना न शक्त्या न सं

रामः

२१

मिति बोध्यं कर्मादयोपीति अपि नासंख्यासूत्रवदेनापि कर्मपदस्य धर्मिपरता शक्तिर्येतै धर्मभेदमापन्नैवोच्यते इति  
बोध्यं संख्यावेति चेन्न कर्तृकर्मणी वेत्तव्यापत्तेरिति कृद्विषये धर्मिपरता तद्विषये धर्मपरतेति वैकल्यापत्तेरित्यर्थः कृता  
धर्मिवाचकत्वे बीजमाह पाचक इत्यादि स्वीकारादिति कृतामिति शेषः प्रपंचितमिति लादेशशब्दादेस्तिङां ववैषम्यं सर्व  
थाडरूपपादमित्यादीति भावः तेन नटस्येति अपादानादिविशेषैरविवक्षा च प्रसक्तस्य बुद्धिपूर्वमविवक्षा सर्वथा प्रसक्त्या  
विवक्षा चेतुभयविधापि गृह्यते प्रकृते चात्यागीतद्वारा च तस्याख्यातोपयोग इति शास्त्रकृतं क्रियाजनकत्वं न च तस्य  
कर्मयुक्तभावः तदंशस्यापि परिगणनं लभ्यत्वात् न च नटपक्षिः संरतं शङ्खं हृत्वातीति अर्थोत्प्राप्तापादानत्वाविवक्षे  
वात्रेति वाच्यं आख्यातोपयोगसूत्रे उपयोगग्रहणेनानुपयोगे आख्यातुं दृष्टान्तप्रमाणान्नान्वस्य निष्ठत्वबोधना  
दिति भावः गोसंबंधीति गोकर्मकंपयः कर्मकं चेत्यर्थः तत्र पयस एवोप्सिततमत्वे आह तथा युक्तमिति सज्जनोपसर्ज  
नमिति गोः पयस्य जतिगवापयस्य जयतीति प्रतीतेरिति भावः न्यायसिद्धयेति व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसि  
द्धयेत्यर्थः प्राप्तां हेतुमति चेति सूत्रे भाष्य कृतां परत्वादिति ग्रामादायातीत्यादौ संज्ञांतरा प्राप्तावपादानत्वं सावकाशं  
कर्मसंज्ञातु ग्राह्यं जतीत्यादौ भाष्यमिति एतच्च भाष्यं नाकथितं चेत्येतद्विषयं अस्यापादानत्वाविवक्षायां प्राप्त्यापत्त्वा  
दित्युक्त्यसंगतेति नूनं नाह पंचकमित्यादि अवधित्वेत्यादि अपादानत्वकर्मत्वशक्त्योरित्यर्थः इदं शोचविषये भाक  
डारसूत्रतद्भाष्यवलाडुभयोरपि द्वितीयैव बोधिकेति भावः इति स्थितमिति प्राप्तां ग्रंथे इति शेषः अत्राह चिबीजंतु यदा



पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारएवधात्वर्थस्तदापादानत्वाविवक्षायामन्येनासिद्धेः कर्मत्वार्थमिदमावश्यकं। एवमन्येष  
पि। किंच कर्तृरित्यपिषष्ट्यपवादएव। तदभावेतद्विषयेपिषष्ट्याएवप्राप्तेरतः षष्ट्यपवादत्वमात्रेणानसंबंधत्वेनबोधक।  
~~क~~तोचिता। तस्मादत्रापि क्रियाजनकतासमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैवबोधइत्येवोचितं। व्यापारद्वयार्थत्वे  
~~कर्तृ~~सिततममित्यनेनापिद्विकर्मकत्वमत्येवयथाप्रयोगंवह्नांधावृत्तां। तत्रयेव्यापारद्वयोर्भौतिकत्वेनद्विकर्मका  
लोषांप्रधानकर्मणिलादयः। प्रधानकर्मण्यारब्धेयेलादीनाहुर्द्विकर्मणाम्इत्युक्तेः। प्रधानकर्मत्वंकर्तृप्रत्ययसम  
भिव्याहारेकर्तृनिष्ठप्रधानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफूलाश्रयत्वं। एतद्विषयेइदंशप्राधान्यस्येवग्राह्यत्वात्।  
गर्गाः शतदंडंतामित्यादौगर्गाणामेवतत्त्वमितितत्रैवकर्मणिलादयः। उद्देश्यत्वतरूपमार्थप्राधान्यंनुशतस्येत्यनुद्देश्य  
त्वेनाप्रधानगर्गाजुरोधानशनादतिरिति नष्टद्विसूत्रस्थभाष्यविरोधः। एकव्यापारार्थक इहादियोगेत्वप्रधानकर्मणि।  
अप्रधानत्वंचोक्तप्रधानकर्मभिन्नत्वं तच्चतत्रार्थेगवादीनामेवा। फूलाश्रयत्वाभावात्। एवंभाष्यानुक्तानापरिगणनेपा  
ठोऽयुक्तः। अर्थनिबंधनेयंसंज्ञेतिवायुक्तं। एवंद्वयत्वेनद्विकर्मकत्वातिप्रसंगस्त्वनभिधानेनवारणीयइतिदिक्। अपादा  
नत्वमात्रेति विभागानुकूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षायामितिभावः। गोः सीरेति नचक्रियान्वयेपिशेषत्वविवक्षायामि  
तेतिवाच्यं। षष्ट्यंतस्यस्वाच्ययोग्यार्थकनामसमभिव्याहारेतत्रैवान्वयव्युत्पत्तेः। अतएवतंडुलानामोदनंपवतीत्या  
दौ द्वयश्चैवपविर्विकारयोगेषष्ठी तंडुलविकारमोदनंपाकेननिर्वर्तयतिइत्युक्तंभाष्येनतुपाकाच्येषष्ठीत्युक्तमिति

दिक् निर्मूलइति अपादानत्वाद्यविवक्षायामतत्संबंधिनः कर्मत्वेमूलंनस्तीतिभावः। द्विकर्मत्वंतुयदीष्टंतर्हि व्यापारद्वयार्थतयाबो  
ध्यं। उदाहरणामप्ययुक्तमिति। शक्राद्युतरजग्राहेत्येवप्रतीतेः। पराक्रमातिशयद्योतनायजहारद्युतरुमित्यस्येवोचितत्वाच्चे  
तिभावः। द्विकर्मत्वमिति अकथितसूत्रविषयतयेत्यर्थः। कैयटमाधवादिसंमतत्वादितिभावः। अतस्तदीत्येवदूषणमाह।  
एवंचेत्यादिना। प्रधानमिति उद्देश्यत्वादितिभावः। तस्योद्देश्यत्वेमानमाहार्थिनश्चेति ननुनिग्रहार्थइति शारीरदंडाद्यर्थइ  
त्यर्थः। तस्मादेववाक्यशेषादितिभावः। एतत्सर्वमाधवादिरीत्यालाद्युत्पत्तिनियामकंयदिप्रागुक्तप्रधानकर्मत्वंतदेदंसर्वम  
संगतमित्युक्तदिशोहं। द्विकर्मकेष्विति अकथितसूत्रविषयेष्वित्यर्थः। पचेरप्राप्ताणिकत्वदूषणंकेयटाद्यनुरोधेनेतिध्वन  
यन्नाह कैयटेति अत्राहचिवीजंतुपवेर्व्यापारद्वयार्थत्वेकर्तृरीसितमितिकर्मणोऽक्षस्येकव्यापारपरित्यागेनकर्तृत्वविवक्ष  
यापिभाष्यस्यसूपपादत्वेनैतत्सूत्रविषयत्वेनमानमिति तन्मतान्तरेति पूर्वोपपादितभाष्यसंमतमतान्तरेत्यर्थः। भाष्यानुक्ता  
नांसर्वेषांग्रहणमप्रमाणमित्यनेनसूचयति उदाहृतत्वरूपंयथाश्रययाश्रुतकैयटानुसारेणेतिवचनितमित्यन्यत्रवि  
स्तरः। कैयटइति अत्राहचिवीजमुक्तं इतिभावइति अर्थनिबंधनेयंसंज्ञेतिवदतांकैयटादीनामित्यादि। द्विकर्मकत्वंतुव्या  
पारद्वयार्थत्वेनसिद्धमिति तत्त्वं कृत्वा चालादिरिति व्याख्यानातथैवभाष्योदाहरणाच्चेतिभावः। नवेयर्थमिति शीडा  
देरपिशयनपूर्वके व्यापनेहत्याकर्तृरित्येवकर्मण्यदियोगादवसिद्धत्वादितिभावः। एवंचैवकल्पनयोऽनुद्देशादीनामेवकर्म  
त्वस्याऽऽ१



११२

१३

त्वं नान्येषामभिधानादिति सूचयति। प्रसिद्धस्येति क्रियायाः कालोपाधित्वमेव प्रसिद्धमिति भावः। तेनेति देशादीनां ग्रहणे  
नेत्यर्थः। यत्तु मासादेरेव ग्रहणेनेति अर्थ इति। तत्र जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वेऽपि कालत्वाभावात्। यत्तु जन्यमात्रस्य काल  
त्वमिति मतमस्ति। तदा घटत्वादिना न तस्य कालता किंतु मासत्वादिनैवेति भावः। एतच्च न पूर्ववचनमित्याकरेण एवमाभधानं  
स्वपितीति स्वापमात्रार्थकोऽस्वपितिः। कार्यसंप्रत्ययादिति। कार्यसंप्रत्ययस्योचित्यादित्यर्थः। ननु कर्तरि कर्मेति सूत्रे क्रि  
याया अपि कर्त्रेण कर्मत्वोक्तेरिदमसंगतमत आह। कर्मेति प्राचक्षते हेतुमति चेत्प्रभाष्यस्तत् इत्यर्थः। गुणक्रियायां णि  
अस्त्यर्थः क्रियायां। स्वातंत्र्यादित्यस्य स्वधर्मेणाभिधाने हेतुत्वं कर्मसंज्ञानियमस्य च प्रेषणं। एतत्तृतीययेति स्वध  
र्मेणोत्पत्त्यस्य स्वकार्येणोत्पत्त्यर्थः। विशिष्टायाः संबंधे हेतुमाह हेतुमतीति। अंतरंगत्वादिति। एवं वपरत्वादित्यभ्युच्चयः। अस्य  
विधित्वमित्यपेक्षभाकडा सूत्रे भाष्ये धनित इत्यभिमानः। तत्र हि परं कार्यमिति पाठे गत्यादीनां एतानां कर्मकर्तृसंज्ञमपि  
प्राप्नोति आरंभसामर्थ्यात् कर्मसंज्ञापरं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोतीत्युक्तं। तत्र आरंभसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रा रंभसा  
मर्थ्यादित्यर्थमन्यते। प्रस्कारेति। गुणाः सविः सूचिता प्रयोजकव्यापारेऽन्यावधीनत्वं लक्षणार्थप्राधान्यस्य शब्दप्रा  
धान्यस्य च सत्वे नोद्देश्यत्वं लक्षणार्थप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्य प्रस्कारो न युक्त इति। किंच कर्तृग्रहणं धातुर्थप्र  
धानीभूतव्यापाराश्रय रूपस्वतंत्रोपलक्षणं ननु तत्संज्ञकपरमत उपजीव्यत्वं इत्युपादं भाकडा सूत्रस्य स्या रंभसामर्थ्या

रामः  
१३

३- अत एवेति कर्मसंज्ञायां कर्तृपदस्य स्वतंत्रेण लक्षणिकत्वादेवेत्यर्थः। कर्तृरपादानत्वेपीति। सार्थस्य व्यापाराश्रयत्वेन कर्तृसंज्ञायाः परायाः प्राप्तावपि अपादानेनाही यस्तु हेतु  
तिसूत्रेणापादानत्वं ज्ञापितत्वात् न इति। कर्मप्रत्ययात् तज्ज्ञातिविषयकमेवेदमुद्दीयते यत्तन्निर्देशात् अत एव वेत्तः सार्थज्ज्ञातिवेत्तं सार्थो ज्ञातीत्यादौ च न स्वर्गादी  
यत इत्यत्रापि स्वर्गस्य धातुप्राप्तव्यापाराश्रयत्वं बोध्यम्। यदि तु सार्थादेर्व्यापाराश्रयत्वं न हि देवदत्तादेः कर्तृत्वापत्तौ तत्र कर्मणि धातुप्राप्तव्यापारो न भवति। इदं च ज्ञातीत्या

दित्यस्येतन्नियमारंभसामर्थ्यादित्यर्थः। किंच परं कार्यमिति पाठे विरोधाभावात् सर्वत्र संज्ञाद्वयप्राप्तावप्यनियमार्थतैवोचि  
ता। एषां कर्मसंज्ञैवेति नियमस्तु न प्राकडा रदिति शास्त्रबाधापत्तेः। स्पष्टं वेदं तत्रैव कैयटे न चिहेति तथा युक्तमित्यनेना  
पिन तस्यानीसितत्वाभावात् तत्रापि कर्तृरित्युत्तरं तेष्वलक्षणां विनेति कर्तृपदस्य स्वतंत्रेण लक्षणं विनेत्यर्थः। अत एव सा  
र्थोद्दीयते इत्यत्र कर्तृरपादानत्वेऽपि कर्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरिति संप्रदानसंज्ञासूत्रे कैयटे स्पष्टं। तत्र योजको हेतुरिति सू  
त्रेऽप्येवमेवानेव णिसिद्धिः। अवधेहीति किंच प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनाक्षतं कर्मत्वं किं  
च णिजुत्पत्तेः प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिः। तस्यामवस्थायां कर्तृत्वसत्त्वात् इत्युक्तं। नास्त्येव वा। प्रापण  
मिति उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोहितत्वात्। तथापीति अत एव प्रतिषेधाद्यथा कथं विज्ञत्यर्थानामप्य  
त्र ग्रहणमिति भावः। प्राप्तिमत्वेति न वेति सूत्रे भाष्ये हेतोरित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्ता प्राप्तेभ्यवहरति मुदा हत्या  
प्राप्ते हरति भारदेवदत्तो हारयति भारमित्युदाहरणात् विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थोऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः इति तत्रत्यकैयटो ब  
न गतीति सूत्रे भाष्ये हवस्योरप्रतिषेधः संप्रहरंते राजान इति हिसार्थे एव भाष्ये उदाहरणाच्च तत्रैव नवहिर्गत्यर्थः देशांतर  
प्रापणं हि वहेर्य इति भाष्येण प्रापणस्य गतित्वाभावबोधनाच्च न गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणं प्राप्तिश्च संबंधमात्रं न संयोग  
एव सुखं प्राप्नो धनं प्राप्नो भूः प्राप्तेत्यादि व्यवहारात् आदिकर्मणि च कर्तृरितिः। देशांतरप्राप्तेः परंगतिं विना नुपपत्त्या कंचि

कचित् ग्रामं प्राप्त इत्यादि उक्तेषां प्रापणकार्यकाणामित्यर्थः ॥

द्वौ दक्षादीनामिव सार्थादेः कर्मतापत्तौ सार्थोद्दीयते देवदत्तेनेत्यस्यापत्तिश्च अन्ये तु सार्थाद्दीयते इत्यत्र कर्मकर्तृरित्युक्तलकारः अपगमनं ज्ञातरेत्यर्थः। शुद्धपक्षात्तादिना  
स्वयमेवापगमने च कर्मकर्तृत्वं वेत्तव्यं एवं सार्थस्य कर्तृत्वाभावेन अपादानत्वमपि प्रागुक्तं ज्ञापनं विनेव संपादमित्याहुः। किंच कल्पे प्रागुक्तापत्तिस्तु अनभिधाने  
= १ अस्य गत्यर्थत्वाभावे गत्यर्थो कर्मकेत्यस्याप्राप्त्या कथं कर्तृरिति अत आह आदिकर्मणि च कर्तृरिति ॥ अत एव ग्रामं प्रापयति देवदत्तेनेत्येव साधु निवेदयिष्या ॥ ३३ ॥



श.र.  
२४

नान्तरीयकतया गतिप्रतीतिरस्येव तादृशमपि गत्यर्थकत्वमभिप्रेत्य वार्तिककारं वस्तुतोऽप्राप्तिरेवेति अनेन सूचितं नियतं कर्तृकस्येति चापूर्वविधायकमेवेति बोध्यं हि सांगेभक्षणे वभक्षयतेर्हि विबोध्यं भाष्यप्रयोगादेवेति अध्यानाथ कचटादिभिन्नस्मरतेरेवयोगे तदाध्यप्रामाण्यात् कर्मत्वाभावो घटादेस्तु भवत्येव कर्मत्वमिति भावः परास्तु इति इदं चै यदानुरोधेनोक्तं वस्तुतः शब्दक्रियाणामिति पक्षे भाष्ये ह्ययतिराद्ययतिर्नंदयतीनां निषेधउक्तो ननु शक्यं कर्मकाणामि तिपक्षे एवं वतत्र पक्षे राद्ययतौ प्रतिषेधानुक्त्याऽकर्मक राद्ययतिसत्त्वेन मानं राद्यस्य धात्वर्थसंगृहीतत्वे विवर्हिभूतपुत्रादिक र्माभावेन मानमिति बोध्यम् व्याचरन् इति तेन बोधनातिरिक्तार्थस्य नदिकर्मकत्वं अन्यथाऽप्रसिद्धार्थपरिग्रहे व्यर्थ एव स्यादिति भावः ग्राहेः बोधनातिरिक्तग्राहेः ततश्चेति एवं च व्यधिकरणत्वादन्यपदार्थाभावाच्च बहुव्रीहिर्न स्यादि तिभावः प्रतिग्राहितेति अस्य जाययेत्यादिः अत्र जायाप्रतिग्राहितशब्दयोस्तृतीयातत्पुरुषं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्यः इति भावः बहुव्रीहिणा तृतीया तत्पुरुषस्तु डलभो विधायकाभावात् अवयवेन सामर्थ्येऽपि समुदायेन तृतीयांतस्यासा मर्थ्याच्च तदाह जायानिष्ठेति ननु द्विकर्मकत्वेऽपि धेनुरूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायां गंधमाल्यरूपकर्मण्येव केऽहसिद्धिरिति चेन्न णिजुत्यत्यर्थप्रयोजकजायायाहेतुत्वावश्यकत्वेन हेतोश्च कर्तृप्रयोजकत्वरूपत्वेन प्रयोऽप्याया धेनोः कर्तृत्वाप्यजायानिष्ठप्रेषणाविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेनेदृशार्थस्यैवेतत्कर्मसंज्ञानिभि

रामः  
२४

तकोटोपवेशनेदृशविषये कर्मत्वाविवक्षाया उपपादयितुमशक्यत्वात् कर्मत्वशक्तेरपि तत्समनियतत्वेनाविवक्षाया असंभव इत्यभिमानात् न च निवृत्तप्रेषणप्रतिग्रहातोऽपि विगंधमाल्यकर्मण्येव केऽहसिद्धिर्जायापदेन पृष्टी समास इति वाच्यम् प्रकृत्यैव तदर्थनाभेणिजुपादानस्यापुष्टतापत्तेः ननु गवादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्रपराणां समासेऽन्यपदा र्थपरत्वमिव प्रतिग्राहितशब्दस्य धेनुपरत्वेऽपि तृतीयांतत्त्वमाविष्यतीत्यत आह अन्यपदार्थेति तदंतर्भावेणोक्तार्थी भावस्य सूत्रव्युत्पत्त्यादिबलेनांगीकारेऽप्यन्यांतर्भावेण तत्त्विकारे मानाभाव इति व्याख्यानात्संघातग्रहणेऽप्येते व्याख्याने वीजाभासं दर्शयति पूर्वनिपातेति निवृत्ततेति अतएव सत्त्वे निवृत्ततेति भाष्यप्रयोगः संगच्छते भाष्यप्रयोग इति स मर्थसूत्रस्य इति शेषः उभयवयोस्तस्मादिति उभांशोऽभ्युदयद्वयसमुदायो देश्यकत्वं पञ्चमर्थ इति बोध्यं उभयवयस्य श एपरत्वाह निविषयेऽपि नायवार्तिके उदाहरणे तु अंतरंगत्वात् पूर्वमिवायचितत उभयवयस्य दानस्य पितृव्यद्वयसमुदायो दे श्यकत्वमस्येवेति न दोषः इति विषये इति वृत्तोरुत्तायामित्यर्थः प्राचीनैर्हि उभौ साध्यासस्येति निर्देशेन इति घटके पर तएवायजिति व्याख्यातंतदाह उभयवयस्य इति एवं च तेषां लक्षणाश्रयणं व्यर्थमिति भावः अविभाक्तिक इति अनुत्पन्न विभाक्तिक इति तदर्थ इति व्याख्यातारो दृष्टांतत्वेन तथैवलाभातदभिप्रेत्याह जलस्येति अतिदेशादिति अतिदेशेनाव्य यत्वादित्यर्थः आद्यादित्यादिति हलसंबन्धिपार्श्वद्वयाभ्यामागता इत्यर्थेऽप्यस्यास्तसिलित्यस्य सामानाधिकरण्येन वि

भावः



श. ५  
२५

नापिसंबंधविशेषविशेषणभावेन षष्ठ्येति भेदसंबंधपूर्वकविशेषविशेषणभावेनेत्यर्थः। नाप्नोस्त्वनेन क्रियाकारकयोः  
क्रियाकारकभावरूपकारकविभक्त्यर्थसंबंधेनान्वयइतिसूचितं वेयधिकरणेति षष्ठ्यावेत्येतद्वेयधिकरणयोपलक्षण  
मितिभावः। क्रियान्वयइतिबोधनीयक्रियान्वयइत्यर्थः। धिक्शब्दयोगाभावादिति संबोधनस्या क्रियान्वयानाक्रिययेव  
धिकोयोगोनतेनापीतिभावः। व्याख्यातमिति तातेत्यादेर्हाशब्देननयोगइतिभावः। हापस्य चाध्याहृतत्वामित्यनेनमिमे  
त्यनेनवाऽन्वयइतितात्पर्यं। कारकविभक्तित्वमिति कर्तृकारकविभक्तित्वमित्यर्थः। संबोधनपदार्थस्यदेवस्यत्वमित्यने  
नसहाभेदेपिशब्दः क्रियाश्रयत्वादिप्रतीतिरूपपादनस्याशक्यतयाकर्तृत्वं न वास्तवक्रियाश्रयत्वमादायकर्तृत्वेतुबहु  
पल्लवइतिभावः। नास्यप्रवृत्तिरिति अतएवसर्वेषामधमज्ञानमुपयुपरिवर्ततइत्यादौनद्वितीया। अत्रमुपयुपरित्यस्याति  
शयोथेनिसामीप्यं वीसादिवचनंवात्रेतिबोध्यं उपसर्गइति बुभुक्षितप्रत्यर्थसंबंधस्यक्रियागतत्वात्। बुभुक्षितस्यन चि  
भातीत्यन्वयइतिभावः। मध्येइति अंतराइतिहि मध्येइत्यर्थकं लक्ष्यलक्षणेति हसप्रकाशेनविद्युद्विद्योतज्ञानाहसो न  
लक्षणंविद्युद्विद्योतनंलक्ष्यं। कर्मणीति हसपदार्थस्यसेचनप्रतिकर्मत्वात्। अतएवहसस्यप्रतिसेचनमित्यादौषष्ठी  
तिभावः। विषयतयेति अन्यद्योत्याया अपिबीसायाः संज्ञाप्रतिनिमित्तत्वादितिभावः। इतरेलक्षणादयत्नुद्योत्याएवेतिबोध्यं  
शतितुनमवतीति विशिष्टक्रियासंबंधेविशेषणोनापिसंबंधात्प्राप्तिरितिभावः। विषयवर्गेति अत्र एतत्सर्वहरदत्तानुरोधेन

रामः  
२५

कर्मत्वाविवक्षायांमपिद्वितीयायर्थसंज्ञायाआवश्यकत्वात् किंच परेः क्रियाविशेषत्वेनर्थत्वेनकर्मप्रवचनीयत्वस्येवा  
नापत्तिरित्यत्रविस्तरः। नचत्रार्थेभागाप्रतीत्याकथंनिषेधोतआह नवेति अर्थतोभागेपर्यवसानमादायनिषे  
धप्रवृत्तिरितिभावः। कालावेति येनकालेनाध्वनावात्यंतसंयोगस्तद्धतिभ्यामित्यर्थः। तस्यादिति अंतरंगत्वाच्चेत्य  
पिबोध्यं एतेनशेषग्रहणानुवृत्तौतेनैवेतिपरास्तम्। इतिद्वितीया॥ ॥ प्रधानीभूतेति प्राधान्यंचकर्तृप्रत्ययसम  
भिव्याहारेधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वं धातुनोक्तक्रियेकारके नित्यंकर्तृतेष्यतेइ  
ति अन्वयः। यद्यापारादिति अनंतराश्रययोगेदूरांतिकार्थेतिस्त्रेणपंचमी। यत्रयेषांकारकाणामध्येइ  
त्यर्थः। वस्तुतइति वस्तुनीत्यर्थः। सार्वविभक्तिकस्तसिः। तत्कर्तृत्वादिकर्मनिर्देश्यं। इदं वस्तु कर्तृवेत्यादिक्रमेणननिर्दे  
श्यमित्यर्थः। हितोवस्तुनंतद्रूपेणव्यवस्थितं तामेवावस्थां दर्शयति स्यात्वेत्यादि कारकत्वमिति विशेषणत्वा  
दियथास्वजकुप्रादावव्यवस्थितएवंकारकत्वंतद्व्याप्यमधिकरणत्वादिकंचेत्यर्थः। तंडुलानोदनंपचतीत्यत्रकारकस्या  
पितंडुलस्यतंडुलानामोदनंपचतीत्यादावोदनपदार्थान्वयेनषष्ठ्यंततादर्शनात्कारकत्वस्यव्यभिचारोदृष्टव्यः। प्र  
रुतव्यक्त्युपातेति प्ररुतधातुव्यक्तीत्यर्थः। अनेकधात्वमेवदर्शयति एवंपचोरिति तंडुलधारणादिपरत्वेइतिआ  
दिनाआपाकसमाप्तिधारणम् अवयवविभागादीति आदिनारोटिकादाववयवमेतन्तंडुला कर्तृरिति कर्मकर्तरी



श. रत्नः  
२६

त्यर्थः। संप्रदानापादानयोस्तु न कर्तृत्वविवक्षा। शब्दशक्तिस्वाभाव्या तद्व्यापारेधातोरेव हेतोरिति बोध्यम्। उपात्तेऽङ्गे इत्यर्थः। स्वप्न  
काशत्वे शानविषयत्वे कर्तृकर्मविरोध इति अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य चाभावादिति भावः। शब्दवि  
शेषोपाधिकस्य शब्दविशेषनिमित्तकस्य कर्तृकर्मशब्दयोराश्रयविषयोपलक्षकत्वे स्वप्नकाशत्वे इत्यस्य स्वप्नकाशप  
दव्यवहार्यत्व इत्यर्थे वा। लक्षणैव दोष इति बोध्यम्। परोति कर्मत्वाभिमततापेक्षया परे इत्यर्थः। गम्यादिकर्तृर्यतिव्याप्तिवार  
णायेदं अपादाने इति प्रयागात्काशीगच्छतीत्यादौ तस्यापि क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः। धात्वर्थतावच्छेदकेति  
संयोगस्यैव तत्तात्वं ननु विभागस्येति भावः। तत्त्वे वेति पृथग् धात्वर्थतावच्छेदकत्वे वेत्यर्थः। वचनवलात् गत्यादिनियमवलात्  
ननु विभागस्य तत्त्वेन कर्तृरिति तथा युक्तमिति वप्राप्नोति अपादानप्रकरणेऽवध्यन्वयि नो विभागस्य धात्वर्थतायावश्य  
माणत्वादित्यत आह एकसंज्ञेति सावकाशाया इति विधुंते इत्यादिसावकाशाया इत्यर्थः। कर्तृरिति कर्मसंज्ञात्वपादा  
नसंज्ञायां परत्वाद्धाधिका अतएव ग्रामं त्यजतीत्यादौ द्वितीयासिद्धिरिति तात्पर्यं अपादाननिष्ठविभागीयसंबन्धस्य फ  
लतानवच्छेदकत्वात् न दोष इत्यपि बोध्यम्। अतएवैकसंज्ञाधिकारे संज्ञयोर्बाध्यवाचकभावादेव अहंकारादीति आदिनाश  
रीरं विभक्त्युपस्थितानामिति विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमतेतदं नोपस्थितानामित्यर्थः। अत्यासा इति तदस्यासैनैव धा  
तुतस्तदुपस्थिति रित्यर्थः। अत्र व्यापारजन्यफलमेव धात्वर्थ इति भावः। तदिष्टापतीति वृत्प्रकृत्यर्थक्रियायामपिका

रामः  
२६

नो २

काणामन्वयादिति भावः। तत्रैव मानमाह कर्त्रित्यादि यत्तु भवति क्रियायाः प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कुरुते न पार्श्व  
कान्वयात्तेषां वारितार्थमिति तन्न भवति क्रियायां कर्तृत्वे न्वये कर्तृरुक्तत्वात् तृतीया नापत्याह रिणा त्रात इत्यसिध्याप  
नेः। करणत्वेनान्वये पार्श्वकस्यापि हरिकर्तृकृत्राण कर्मणो बोधानापत्तेः। कर्तृत्वं तृतीयां तेन समासविधायकासंगतेश्च  
यत्कर्तृक कर्तृकर्मविश्वमिति विग्रहवाक्यत्र बोधादिन बोधस्वीकारेन मानमिति आहोषधर्थेति आहूतीति इदं वय  
थायथं सर्वविभक्त्यपवादः। नामोति नामसंबन्धितीक्ष्णत्ववानित्यर्थः। करणशब्द उच्यतेति एकसंज्ञाधिकारेण वेति बोध्यं  
ननु मनसा देव इत्यसंगतं रूढयोगलक्षणपक्षी प्राप्तेः। न कर्तृसाहचर्यं तत्र मुख्यव्यवहारेण धात्वर्थश्रयस्यैव कर्मणो  
ग्रहणं अतल्लोकपाक इत्यादौ पक्षीनेति वाच्यम् धात्वर्थभेदेनान्वयिकर्मग्रहणे नैव तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानाभावात्।  
नित्यं वेदमाक गारसूत्रे कैयटे तादृशसंज्ञात्वे दृष्टतरमानाभावश्चेत्यहं वेति कर्मत्वं नेति नववैकल्यिकत्वेऽप्यसंता  
विद्यमानैकत्वाभावात् कर्मत्वाभावः सिद्ध इति वाच्यं। तत्रासंताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणे मानभावस्यान्यत्र निरूपि  
तत्वादिति भावः। फलान्तरमाहोणाविति दीव्यते शैर्देवदत्तेनेति भावेतकाराभावः फलमित्यपि बोध्यम् करुणसंज्ञोपेक्षने  
लक्षणा नवतदाकरणत्वं अशेरित्यर्थः। सानिति न भवति इत्यन्ये। एकैव ह्यत्र शक्तिरिति दिव्यात्वं निरूपितसाधकतमत्व  
शक्तिरित्यर्थः। स ह्युक्ते अत्राप्रधान्यं नाम शब्दगुणाद्यन्वितत्वाभाव इत्याह पितुरनेति आर्य इति पुत्रसाहित्यवाच्यता आ

संज्ञे  
कर्म

णत्वाच्च तृतीयेति समावेशफलम्। द्वितीयेतीति अक्षान्दीमतीत्यत्राक्षपदस्या २



गतइति बोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसंबन्धवसंभवइति पञ्चात्तस्यापिमानसस्तत्संबन्धबोधइति भावः। शास्त्रं च विवक्षा निबन्ध  
नं एवं चेष्टा शास्त्ररूपविशेषणाभावकृतो विनिश्चयभावः। सहे वपुत्रे ईशभिर्भारं हृतीत्यादौ विद्यमानता वा विसह्यदयो  
ने क्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेष्याभावकृतो विनिश्चयभावो दशां पुत्राणां विद्यमानत्वेपीत्यर्थस्त्यन्यत्र विस्तारः। अंतरंगत्वा  
दिति प्राचीनैरंतरंगत्वमूलकतयोक्ता उपपदविभक्तेरिति न्यायादित्यर्थः। वक्तव्यं तद्वाचनिकमेवेत्यंतरंगत्वं तन्व्यायोपल  
क्षणं बोध्यम्। प्रथमायाश्चकारकविभक्तित्वमनभिहितपादे भाष्ये बहुशः स्पष्टं अन्यत्र प्रपञ्चितं च अंतरंगत्वं तु न युक्तं च  
अपवादत्वमिव प्रथमापवादत्वस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः। अनंतरस्येति न्यायेन च प्रथमापवादत्वस्यैवापत्तेः। उपप  
दविभक्तेरिति न्यायेन च वाचनिके सर्वतो बलवत्त्वे कारकविभक्तेर्बोधितेऽर्थे। अक्षेपश्च अपवादत्वमुपपदविभक्तीनामवतिष्ठ  
ते किं च उपपदविभक्तेः पदंतरनिमित्तकत्वत्कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात्। त्वंदुरूपपादं न च संबन्धस्य क्रियाकार  
कभावमूलकत्वेन तत्प्रयुक्तं कार्यं बहिरंगं। पुत्रे पितृतीयानापत्तेः। एकक्रियाकर्तृत्वमूलकत्वात् साहित्यस्य क्रियायाः प्राधा  
न्यात्तन्निमित्तिकाविभक्तिः प्रबलेत्यपि न युक्तं। अप्रधानक्रियायामपि कारकावयवदृशानां तदेतद्धनयन्नाह इत्यादौ कारक  
विभक्तेरिति अत्रादिना पुत्रेण सहगतः पितृत्वस्य संग्रह इत्यलं अर्श आद्यं गंत इति। व्याख्यानादिति भावः। अत्रायायेन गुणे  
न काणत्वादिनावयवस्य विकारो लक्ष्यते इत्यर्थापत्त्याऽसिकाणामस्येत्यादौ प्रथमां वाधित्वा गुणवचनात्काणशब्दादेरेवस्या

त अक्षणाकाण इत्यादौ तुषष्ठे वस्यादिति बोध्यं प्रकृत्यर्थेति अर्श आद्यं प्रकृत्यर्थेति। शरीरस्येत्यवयवमुपलक्षणं।  
संभवतीति लक्ष्यः संभवतीत्यर्थः। इत्यादीति आदिना गुणक्रिये। एवं च त्रितयसाधारणं हेतुत्वं नियतक्रियमिति  
क्रिययानियतमित्यर्थः। क्रियामात्रविषयमितियावत् हेतुकरणयोर्वैधर्म्यांतरमप्याहर्तुना त्रितेति। एवं हेतुत्वं च  
त्वहेतुत्वविषयकशाब्दबोधाय सूत्रद्वयमित्यर्थः। विकल्पतइति तदर्थत्वेन विवक्षायां चतुर्थ्याः हेतुत्वेन विवक्षायां त  
तीयायाश्च प्राप्तेर्विवक्षाभेदेन विभक्तिर्बोध्यमित्येतातयोर्विकल्पव्यवहारइति बोध्यम्। फलत्वेन सहेति तच्च फलं फलत्वेन तृतीया  
र्थइत्येके हेतुत्वेनैवेत्येवमध्ययनहेतुकोवासइति बोधस्तृतीयायां चतुर्थ्यामध्ययनोपकारकोवासइति बोधइति मते इदं अ  
ध्ययनोपकार्यकोवासइति बोधश्चतुर्थ्यामितिमते तत्राप्यभेदभानमेवेति बोध्यं। गम्यमानेति अमेणोत्यादिपदजनबोधविषयेत्य  
र्थः। स्पष्टं चेदं सहयुक्तस्त्यत्र भाष्ये तदाह। ननु श्रूयमाणेति श्रूयमाणस्वमात्रवाचकपदजनबोधविषयेत्यर्थः। शाप्यतइति  
चतुर्थ्यर्थविहिततृतीयायुक्ताद्याण आत्मनेपदमितितदर्थः। सावेदित्यनेन तस्याः क्वाचित्कत्वं शाप्यते तेनाशिष्टव्यवहारे इत्यंशो  
पिसिद्धइति भावः। इति तृतीया॥ ॥ अमुं नर्गहणायति इदं च स्वत्वनिर्देशे वाच्यतास्वीकारफलप्रदर्शनं ननु धात्वर्थनिविष्टमि  
ति बोध्यं। भाष्येति अधीनीकरणरूपेण इत्यर्थः। नभूदायमर्तिदद्यादित्यत्र मर्तिं तज्जनकं ग्राह्यं नोपदिशेदित्यर्थः। अत्राह  
ति अत्रैव क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातं भाष्यांतरमप्याह। स्वदेवतादि चपेठाददातीत्यत्र संयोगो



शीस्यमानपदेनप्रथमोपस्थितत्वाभि-प्रकृत्यर्थकमेवग्राह्यं तस्यापिशापनविषयेष्टाविषयत्वाच्चानुपपत्तिरितिभावः  
हुतादेरपिहुत्यादिनाबोधनमर्थइतिबोध्यं अवेतिप्रधान्यात्पर

श.र.  
२८

• र्थः शोषितमुद्देश्यत्वं शोषत्वमप्रधानरूपं शोषित्वनास्तीति यद्यपिग्रामसंस्कारार्थमज्ञानयनेतदपिग्रामस्यास्तितथा  
प्यज्ञायाश्चपरत्वात्कर्तुरितिकर्मसंज्ञावाधानदोषइतितत्त्वं अस्मात्कर्मणीति क्रयदेशुरादेर्वैत्यर्थः प्रीड् प्रीतावितिदे  
वादिकादित्यपिकश्चित् हरिप्रीणयतीति प्रीयमाणइतिनिर्देशेनप्रीधात्वर्थकर्मणः संप्रदानत्वाभावज्ञापनादनसंप्रदान  
त्वमितिभावः अत्रपथइति नतदभावेसूत्रस्यशोषत्वविवक्षायां वारितार्थेनपरत्वात्तथावाधुसिद्धिरितिवाच्यं देवदत्तरो  
चतेइत्यस्याप्यापत्तेः इहसंज्ञोतीति तुत्यापरस्मैहसंकथयतीत्यर्थः शीस्यमानपदेनप्यर्थकर्मणाएवग्रहणमिति तदाश  
यः तदेवाह हस्तसाधेति कारकशोषत्वादिति कर्मणायमभिप्रेतीतिसंप्रदानत्वाविवक्षया शोषत्वादित्यर्थः सपत्नीयइति  
तत्रहुवानेत्यंतमार्थिकार्थकथनं स्वाभिप्रायं हसंबोधयतीत्यर्थः एवंरापतेइत्यपिव्याख्येयं सिद्धमिति स्पृहणीयैकर्मण्य  
नीयरितिभावः यथाविति कर्मणः शोषत्वविवक्षेत्यर्थः इतिस्थितमिति शोषत्वविवक्षायां वारितार्थेनकर्मसंज्ञावाधका  
र्षयोगोत्रास्तविः संप्रदानेइति बाहुलकादिति भावः व्याख्येयमिति घृष्टपवादत्वाच्छेषत्वविवक्षाकर्तुमशक्येत्यभिमानः  
अमर्षइति वाक् वक्षुरादिविकारानुमेयः प्रकृत्युकोपइत्यर्थः अपकारइति अपकारविषयेष्टेत्यर्थः असहनं उत्कर्ष  
विरोधिधर्मा रोपानुकूलोव्यापारः गुणेषु गुणविषये दोषारोपः दोषत्वारोपानुकूलोव्यापारः अकर्मकत्वादिति को  
धजन्यस्यफलस्यदेवदत्तादोसत्वेधितस्यधात्ववाच्यत्वादितिभावः द्वितीयेति तत्प्रयोजिकाकर्मसंज्ञेत्यर्थः प्राथमिके

शमः  
२८

ति। राधीक्ष्योः प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थस्तत्रप्रश्नविषयरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तिरितिभावः इत्यर्थाभ्युपगमे  
नेति तस्यप्रधानीभूतधात्वर्थाप्रयोज्यत्वेनतदप्राप्तिरितिभावः कर्मत्वेप्राप्तेइति शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्या  
पारलक्षणं प्रोक्ताहनेतयोरर्थः शंसितुः प्रोक्ताहनेकर्मतयाचयः होतुश्च शंसितव्यभेदानचयः एवंकर्मसामानाधि  
करण्यात्कर्मत्वप्राप्तिरितिभावः धनादीति आदिनादुर्भिक्षेः तं अनेकवेति साक्षात्परंपर्यावेत्यर्थः ब्राह्मणायद  
धीत्यादौ तद्वैतनोपकारकत्वेनतदुपकारकत्वं बोध्यं ता नामनेति आत्मशब्दस्तद्वैतधर्म परोक्षानत्वेनपरिणाम  
तइत्यर्थः एवंतस्यविकृतिवाचकत्वाभावात्तत्तुर्थीकिंतुप्रकृत्यादित्वात्तृतीया ज्ञानत्वविशिष्टरूपांतरप्राप्तिर्भक्ति  
कर्तृकेतियावत् रूपांतरप्राप्तिर्हिपरिणामइतिभावः प्रथमेवेति भक्त्यपादानकोज्ञानरूपः परिणामइतितदाबो  
धः समसविधानादिति चतुर्थीतदर्थेतिहितसुखयोगेसमासविधानाज्ञापकादित्यर्थः तदाह एवमिति दृष्टावा  
शीरर्थाप्रतितेर्नचतुर्थीचाशेषीतिचतुर्थ्याहितयोगेनिर्वाहः आशीरर्थयोगेआशीर्विषयस्यविधेयत्वंतदाश्रयस्योद्दे  
श्यत्वंचप्रतीयते नचदत्तोतथान्वयो व्युत्पन्नइतिहरदत्तइतिदिक् नहिफलार्थेति यद्यपिब्राह्मणायदधीत्यादौब्रा  
ह्मणीयभोजनोपकारकमपिदधितद्वाराब्राह्मणोपकारकंतथापिफलेनाहरणद्वारानकोपियानक्रियोपकारइत्या  
शयः गुणनेवेति भाववचनघजादीनांतुमुपवादतयातत्समानार्थत्वात् एवंप्रथमापवादइदमितिभावः द्विषावि



श. ५  
२२

घाताय विधानमिदं तस्य त्रिविधा तायेति तादर्थ्यं चतुर्थी. विधातार्थं यदि धानं तदर्थं शब्द इत्यर्थः. एतेनात्र तु मुना तादर्थ्यस्योक्तत्वा  
 ल्पं चतुर्थीत्युक्तम्. उत्तरक्रिययोस्तद्योतने पि पूर्वक्रिययोस्तद्योतनात्. कर्तुः प्राधान्यादिति. एवं च तादर्थ्यं चतुर्थीस्तत्रा  
 प्राप्तेर्नियमासंभव इति भावः. विभक्त्यर्थेति. तादर्थ्यं चतुर्थ्यर्थे इत्यर्थः. ॥ इति चतुर्थी ॥ ॥ प्रकृतेति. कर्तृव्यतिथ्यापि वारणा  
 यस्तत्पतं. अन्यथा कर्तृसंज्ञाया इयमपवादः स्यात्. कर्तृसंज्ञा तु पचत्यादियोगे वरितार्थी. कर्मणि ग्रामेति व्याप्तिवारणाय  
 विशेष्या अवधित्वं न विस्तृत्य इति. तदुपा न क्रिया नाश्रयत्वादिति भावः. न विस्तृत्येति. तदनाश्रयत्वादिति भावः. अतदावे  
 दिति. तद्वा तूपा न गत्य नावेष्टादित्यर्थः. तदावेष्टादिति पाठे तन्मात्रावेष्टात् विभागमात्रावेष्टादित्यर्थः. विशेषणमिति. व  
 लुतोऽव्यवधिमद्भाव रूपविभक्त्यर्थसंबंधेनावधिक्रिययो रन्वय इत्यन्यत्र निरूपितं. साचक्रिया विभागरूपा. कालिकसं  
 बंधेन पूलाश्रयेति प्रसंगवारणाय फलता वच्छेदकसंबंधस्य कर्मलक्षणो निवेष्टा भतदाश्रयस्य कर्मत्वं विभागजन्यसं  
 योगस्य धात्वर्थत्वाद् इत्यन्यत्र विस्तृत्य इति. निरुद्धीति. विश्लेषेत्यर्थः. इष्टापत्तेरिति. शेषत्वविवक्षया कस्येति षष्ठीत्यन्ये. सं  
 धिनीति. तज्जन्त्येत्यर्थः. अर्थसंगतिमिति. न हि धातुं प्रतिकर्तृत्वं किंतु तद्वाच्यक्रियां प्रत्येवेत्यर्थः. समासानुपपत्तिस्त  
 जकाभ्यामिति निषेधात्. उपधालोपप्रसंगस्तु गमेरिडित्यादाविवजनिचसिभ्यामित्यादाविवचानुकार्यस्वरूपभंगमि  
 यानकृत इत्यन्ये. सोऽत्र तादिति परे. भाष्यकेयटेति. इदमेव युक्तं. प्रकृतिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धे. प्रत्यारब्धानपरभाष्यसं

रामः  
२२

मतत्वाच्च. किं च. हन्तिमते कारक इत्यधिकृतस्य कारणसामान्यवाचिनो निर्धारणसप्तम्यंतस्यान्वयोऽसंभवी. न हि कार  
 णानां मध्ये उपादानकारणमिति वत्कारणानां मध्ये कारणमिति संभवति. भावे किं विति. व्याख्यानाज्जनिता ह चर्या  
 वेति भावः. प्रभवतीति. प्रभवनमत्र प्रथमप्रकाशः. सूत्रे भवनमप्येतदेवाश्रयोऽस्ति. तदंतद्राहाज्ञानेपितदर्थज्ञाने  
 इत्यर्थः. यथाप्रविष्टा पंडीमित्यादावियण इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या वाक्येकदेशप्रयोगस्तस्यैव च पदस्य वृत्त्यासंज्ञा  
 वाक्यार्थबोधकता तथा प्रकृतेपीति बोध्यम्. एवं पूलेभ्यो यातीत्यादावपि. अर्थद्वारा युक्तादिति. तदर्थपरिच्छेदादित्यर्थः  
 सिद्धत्वादिति. अन्यार्थयोगे तु न तेन सिद्धिः. निर्धारणप्रयोजकी भूतधर्मानभिधानात्. परस्परप्रतियोगिकभेदस्य परस्पर  
 रत्नित्वेनानिर्धारकत्वात्. तुल्यत्वादिति. तददन्त्यः कातर इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः. कोपठ इति. मेरुपृष्ठादार  
 भ्येति पातं जलभाष्यप्रयोगेपि बोध्यः. आरभ्येति. अवधिमादायेत्यर्थकं तत्. आदिप्रकारार्थप्रभृतिशब्दयोगे तु न पंच  
 मीमानाभावादित्यन्यत्र विस्तृत्य इति. विशेषणं शस्तुनेति. तेन विनेति मर्यादाभेदसहस्यभिर्विधिरिति ह्योक्ताविति भावः. अ  
 त्मादेव निर्देशादिति. यत्ननेन सूत्रेणैवेति. तत्. एतद्दृष्टकीभूतप्रत्योः प्रतिनिध्याद्यर्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वा  
 भावात्. उपादीयते इत्यस्य य इत्यादि. इतस्तत्तुल्यमूल्यादेः प्रतिनिध्यात् न परावृत्त्यदानं. तत्तीयेति. हेतुतत्तीयेत्य  
 र्थः. हृदयतन्त्रेति. भाष्ये तु न दृश्यते. अगुणोक्तियांचेत्यत्र. संनिहितैवेति. उभयोः समुच्चयस्तु व्याख्यानादिति बोध्यः.







अंत्येसमासेत्यर्थः तत्र बहुव्रीहौ विविधत्वलक्षणाभावः तत्पुनरेवार्थसंगतिश्च. कर्मधारये दोषमाह कोर्थ इति. १

श. ८

१०१

अ

भावेोर्थासंगतिश्च. कोर्थः किमर्थमिति समासे सामान्येन पुंसकत्वाश्रयणं चेति भावः. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुंससर्वनामसूत्रोपेभाष्ये भव  
तः सर्वनामत्वे तृतीयाप्रयोजनं सर्वनामसूत्रतृतीयाचेति. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
नामविषयं. केयटादिविरोधात्. हेतावित्यत्रोपन्यासस्य निर्वीजत्वापत्तेरिति बोध्यम्. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
पञ्चतान्तसिद्धिर्वा. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
रूपविधिर्नैत्यत्र परेणेति तृतीया. ततः परेण शास्त्रेण वा सत्संबन्धोनेत्यर्थः. ततः परेणाप्यनुवर्तते इत्यत्र सार्वविभक्तिकः  
पञ्चतान्तसिद्धिरिति बोध्यं. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
धातुतृतीयात्रिनिविधीयते इत्यर्थः. तत्राद्योपात्ता अंत्ये समुच्चये इति बोध्यं. समुदायविधानाभावेतात्पर्यं. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
भावः. अत्र शेष इत्यस्य संबन्धे विभाषोपसर्ग इत्यत्र शेष इति संबध्यते. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
कृत्वेन सूत्रवेयर्थ्यापत्तेः. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
धेः शेषपञ्चासमासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वाविभाषाग्रहणस्य तथापि वेयर्थ्यापत्तेः. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
एककर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्वादापाद्यरूपस्य तत्राभावाच्च द्वितीयाप्राप्ता इत्यस्य वेयर्थ्यापत्तेः. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
र्थमिति वा. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
मासाभावायेत्यपि ना. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
र्थमिति वा. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
शेषे इत्यनुवर्तते तेन कर्मत्वाविशयां द्वितीया २४

रामः

१०१

१५२५

मस्य तदहः सभायां दीप्येयुरिति दिवस्तदर्थस्योक्तं नृत्यं पञ्चीप्राप्नोतीति केयटश्चेति. त्रिसूत्र्यामिति. तृतीयस्य वेदिक्यामुपन्या  
सोद्द्रष्टव्यः. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
सूत्रा. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
व. तेन घटं क्रियते इत्यादि न. न पुंसके भावे कोप्यकर्मकेभ्यएक. भ्रान्तं देशमित्यादि तु गत्यर्थकर्मकेति के नु निर्वधमात  
तसूत्रोपात्तधातुभ्यश्चेन तस्य भावे विधानात्. इत्यत्रावित्तरः. धायेरामोदमुत्तममिति. दधातेर्दधाति दधात्योर्विभाषेति ए.  
आतोपुगिति जयमंगला. धयैरिति ह्रस्वपाठो लेखकप्रमादात्. उत्तमपुष्पादिसंबन्धामोदधारयदिरित्यर्थो भिमानेन प्र  
म. यदि त्वामोदं गृहीत्वामादृशां ह्रस्वयोषके रित्यर्थो जयमंगला व्याख्यातरीत्या स्वीक्रियते तदानकाप्यनुपपत्ति  
निर्देशादिति. अयं भावः. तत्रैव तस्य अहमिति सूत्रत्रयं कार्यं. अहमित्यत्र योग्यताबलात् कर्मणि पञ्ची. तस्य भाव इत्य  
त्र च तस्येति न वा. अयं भावः. तत्रैव तस्य अहमिति सूत्रत्रयं कार्यं. अहमित्यत्र योग्यताबलात् कर्मणि पञ्ची. तस्य भाव इत्य  
मासोऽतस्तस्य कर्मपञ्चावासमास इति निरस्तम्. अतएव द्वितीयासमर्थ्यादिति व्याख्यायते. राजानमर्हतीति च विगृह्य  
ते. तत्फलं त्वनित्यत्वबोधनमेवेति. भाष्ये तु नैतदुच्यते इति बोध्यम्. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व  
विधिरिति. व्यपदेशो वडावेन तस्यापीति बोध्यं. ~~तत्रोक्तं~~ यत्पुण्याश्रुतसूत्रमते. अतएव सूत्रोपन्यासः. न तु तद्वत्तादिदं सर्व



१०२ श. रत्नः शेषत्वविवक्षान् तत्प्रत्याख्यानित्वनाभिधानावृत्तातिरिक्तविषयेसान् अतएव पूरणगुणोति सूत्रे सङ्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्या  
 तमित्यरुचेराह । यद्वेति सङ्ग्रहणे इति स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्दो भावसाधनः ॥ इति धर्मी ॥ ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे  
 इति सप्तम्यधिकरणे वेति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वाच्चकारेणांतरंगप्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमी विधीयते प्रा  
 गुक्ताश्चित्तः इयं च सप्तमी निरवकाशत्वात्पराया अपि प्रथमाया वाधिकेति भावः । इति भूमिर्यस्येति यत्कान्तानिरूपि  
 तपरार्थाभिधायकत्वात्प्रयश्नंतः शब्द इत्यर्थः । अत्रेनो विषयस्येनो प्रकृतेः कान्तस्येति चेष्टीतत्पुरुषोपिवक्तुं शक्यः ।  
 तादर्थ्ये इति फलस्य हेतुत्वेन विवक्षाणां फलार्थत्वाच्चकारणस्येति भावः । ननु शाप्य शापकभावत्वरूपलक्ष्यतक्षणभावोभू  
 योदर्शनाप्रयोदृष्टस्तत्त्वोदिते आदित्ये तमोनष्टमित्यादावेव स्यान्ननु प्रकृतेः कदाचिद्विगोषु डल्यमाना स्वसौगत इत्य  
 त आह निरुक्तकालेति कालो देशस्याप्युपलक्षणं । तदाहरणं सति गुणोऽव्यत्वमस्तीति तदाश्रयवोरिति क्रियाश्र  
 ययोरित्यर्थः । विशेषणीभूतयोरिति श्रिखी चरु इत्यादौ शिखायां ध्वंसप्रतियोगित्वविश्रातिवद्विशिष्टवेधेणैव तस्य  
 लक्ष्यकत्वात् न चिति गवां कृत्स्नेत्यादौ गोत्वाद्वा कान्ततायथेति भावः । तदाह नस्यनेति वार्जिकादिति साधुर्भृत्योराश्र  
 तितुराशोभत्येनाचयेसाधुः प्रत्यासत्याचराजविषयमेव साधुलंगम्यते ननु शब्देन तत्प्रकृत्यते अर्थाप्रतियोगेन निषेधार्थं  
 त्वत्रसाधुग्रहणमिति तत्वं तत्परे इति कुरुत्वादेतदर्थस्यैव ग्रहणं तेन प्रकर्षेण सित इत्यर्थेन इति सप्तमी इति श्री० नारकसमाप्तं ॥ १०२

रामः